

ZGODOVINA ZA VSE

leto VII, 2000

VSE ZA ZGODOVINO št. 2

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Janez Cvirn

ALFRED NOBEL IN NJEGOVA VELIKA POŽIRALKA DENARJA 5

Igor Grdina

NEKAJ MISLI O KOROŠKI KOT SLOVENSKI BOLI 20

Damir Globočnik

“ČUJTE SLOVENC! ČUJTE SLOVANI! NAD BALKANOM SE DANÍ.” 31

Bojan Himmelreich

PRESKRBLJENOST CELJA Z ŽIVILI V KRIZNIH ČASIH 51

Mikroštudija razmer v času po prvi in pred drugo svetovno vojno

Borut Batagelj

OLIMPIZEM V ZAČETKU LETA 1980 65

Od iger z bojkoti k direktnemu spopadu med supersilama

Janez Cvirn

Alfred Nobel und seine “grosse Banknotenfresserin” 5

Igor Grdina

Gedanken zum Kärntner Schmerz Sloweniens 20

Damir Globočnik

“Hört Slowenen! Hört Slawen! Über dem Balkan wird es Tag.” 31

Bojan Himmelreich

Die Versorgung Cillis mit Lebensmitteln in Krisenzeiten 51

Eine Mikrostudie der Verhältnisse in der Zeit nach dem Ersten und vor dem Zweiten Weltkrieg

Borut Batagelj

Die olympische Bewegung zu Beginn des Jahres 1980 65

Von boykottierten Spielen zum direkten Konflikt zwischen den Supermächten

Zapisi in pričevanja

Oto Luthar

LA AMISTAD: TEMNI SPOMINI NA KOLONIALNI ČAS SEVERNE AMERIKE 72

S knjižne police

Petra Testen

ŠO'AH

79

(Wolfgang Benz, Holokaust...)

Aleksander Žižek

“BRALCU PRIJAZNA IN ZAŽELENA KNJIŽICA”

82

(Rok Stergar, “Vojski prijazen in zaželen garnizon”...)

Petra Svoljšak

VÉLIKA VOJNA CIRILA PRESTORJA

83

(Oto Luthar, “O žalosti niti besede”...)

Janez Cvirn

ALFRED NOBEL IN NJEGOVA VELIKA POŽIRALKA DENARJA

Družina Brunner

Dvanajstega novembra 1838 sta se v Welsu na Zgornjem Avstrijskem poročila tedaj 30-letni uradniški praktikant Wenzel Brunner, sicer po rodu iz Tabora na Češkem, in 23-letna Josepha Maria Johanna Sturm, po rodu iz Kössena. Čeprav sta se - kot kažeta datum poroke in rojstva prvega otroka - Wenzel in Johanna očitno poročila zato, ker je bila mladenka noseča, je bil njun zakon harmoničen. V njem se je rodilo kar 8 otrok (6 fantov in dve deklici) in sprva je družina živela nadvse normalno meščansko življenje. Wenzel Brunner se je počasi toda vztrajno vzpenjal po uradniški lestvici in že kmalu postal namestniški svetnik v Welsu. Toda po njegovi smrti se je družina znašla v nezavidljivem položaju. Kot je v spominih zapisala Wenzlova vnukinja Friderika Dietrich (roj. Brunner), se je njena stara mati Johanna s svojimi osmimi otroki le s težavo prebijala skozi življenje.¹

Kljub nizki pokojnini pa je Johanna Brunner naredila vse, da bi svojim otrokom zagotovila pri-

merno izobrazbo. Najstarejši sin Albert Brunner (roj. 10. aprila 1839) je po osnovni šoli v rodnem Welsu obiskoval gimnazijo v Linzu (1850-1858), po uspešno opravljeni maturi pa se je odpravil študirat (1858) na znamenito Rudarsko in gozdarsko akademijo v Bansko Štiavnico (na sedanjem Slovaškem).² Med študijem, ki ga je z odliko končal leta 1862, se je preživljal z inštruiranjem sošolcev. Del tako prisluženega denarja je namenjal svojemu mlajšemu bratu Heinrichu, ki je na dunajski univerzi študiral pravo. Heinrich,³ ki se je že zelo zgodaj proslavil z odmevnimi raz-

² H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 1-2.
³ Heinrich Brunner (21. 6. 1840 Wels - 11. 8. 1915 Kissingen) je po študiju na Pravni fakulteti na Dunaju leta 1865 habilitiral iz nemškega prava. V letih 1866-1870 je bil profesor na univerzi v Lvovu, v letih 1870-72 na univerzi v Pragi, v letih 1872-73 pa na univerzi v Strassburgu. Leta 1873 so ga poklicali na univerzo v Berlin, kjer je poučeval do upokojitve. Leta 1884 je postal član pruske akademije znanosti, bil pa je tudi član centralne direkcije za znano edicijo *Monumenta Germaniae Historica*. Heinrich Brunner je bil velika avtoriteta za nemško pravno zgodovino. Napisal je številna, še danes pomembna dela, kot npr. *Zeugen- und Inquisitionsbeweis der Karoling. Zeit*, 1866; *Die Entstehung der Schwurgerichte*, 1872; *Das franz. Inhaberpapier des Mittelalters*, 1879; *Zur Rechtsgeschichte der röm. und german. Urkunde*, Bd. 1, 1880; *Geschichte und Quellen des deutschen Rechts*, v: *Enzyklopädie der Rechtswissenschaft*, 5. izdaja, 1890; *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. 1, 2, 1887-1892; *Forschungen zur Geschichte des deutschen und franz. Rechts*, 1894; *Geschichte der engl. Rechtsquellen im Grundriß*, 1909. Prim.: *Der Grosse Brockhaus*, Leipzig 1929, 3. Band, Ble-Che, str. 421-422.

¹ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen* - in *deutscher Schrift - meiner Mutter, Friderika Dietrich, geb. Brunner (1885-1973), die ich (in Klammern) und unterm Strich - milt et meis - kommentiert habe*, s. d., str. 1; kopijo rokopisnih spominov Friderike Dietrich, roj. Brunner, ki jih je z opombami opremil njen sin H. Dietrich, mi je posredoval švedski pisatelj in režiser Vilgot Sjöman.

pravami iz nemške pravne zgodovine, je finančno pomagal mlajšemu bratu Augustu, ki je prav tako na Dunaju študiral pravo, potem pa kot odvetnik živel v zgornjeavstrijskem Lambachu.⁴ Četrtri izmed bratov Karl je študiral kemijo in postal profesor organske kemije na univerzi v Innsbrucku. Oba mlajša brata sta postala uspešna poslovneža: Rudolf je postal direktor tovarne in Eduard bančni direktor. In tudi obe sestri sta (kot pravi jo spomini Friederike Dietrich, roj. Brunner) v življenju uspele. Ena je postala poštna uradnica, druga pa se je bogato poročila.⁵

Albert Brunner

Najstarejši izmed otrok Albert Brunner je po končanem študiju (1862)⁶ nekaj časa delal nekje na Češkem, konec šestdesetih let pa so ga kot odličnega strokovnjaka poklicali na Dunaj, kjer je dobil službo v Poljedelskem ministrstvu.⁷ (V tem času je predaval tudi na rudarski akademiji v štaterskem Leobnu). Ko se je 1873 poljedelsko ministrstvo odločilo, da bo na prošnjo celjske mestne občine z županom dr. Josefom Neckermannom na čelu nameravano državno cinkarno postavilo v Celju in ne v okolici Rimskih Toplic,⁸ je izvedbo projekta zaupalo mlademu Brunnerju. Tako se je Albert Brunner junija 1873 odpravil v Celje in začel z delom. Sam je izdelal načrte tovarne in upravnega poslopja (v njem je bilo tudi stanovanje za upravitelja) in osebno vodil celotno gradnjo.⁹ Ob napornem in odgovornem delu pa je vseeno našel toliko časa, da se je od časa do časa udeležil te ali one družabne prireditve v

mestu ob Savinji. Na eni izmed njih (na celjskem Starem gradu) je spoznal mlado, komaj 17-letno lepoticco judovskega rodu Amalijo Hess, ki se je bila s svojimi starši z Dunaja priselila v Celje le malo pred uglednim rudarskim inženirjem. Amalija naj bi se takrat igrala še s punčkami, toda Albert se je vanjo zaljubil na prvi pogled. Redno je začel zahajati v hišo Hessovih in kmalu zatem je od njenega očeta Heinricha izprosil mladenkinino roko.¹⁰ Potem ko se je Amalija 14. septembra 1874 dala krstiti, ju je 3. oktobra 1874 v petrovški cerkvi poročil sam celjski opat Franc Ogradi.¹¹ Manj kot leto kasneje, ko je Albert Brunner končal z gradnjo tovarne, sta se mladoporočenca iz Gosposke ulice preselila v prostorno stanovanje v Gaberjah št. 14, ki je bilo v prvem nadstropju velikega cinkarniškega upravnega poslopja.¹²

Družinsko življenje

Čeprav je še pred začetkom gradnje tovarne – po polomu dunajske borze 1873 – v Avstriji nastopilo dolgo obdobje gospodarske depresije, je celjska Cinkarna (z delom je začela leta 1875) že na samem začetku, zlasti pa po dograditvi valjarne, upravičila visoko državno investicijo. Albert Brunner, ki jo je postavil, si je na moč prizadeval, da bi poslovala uspešno. Z novimi in novimi tehničnimi izboljšavami, kakršna je bila (leta 1881 s patentom potrjena) izboljšava destilacijske peči, s katero je dosegel skoraj popolno kondenzacijo cinkove pare,¹³ je tudi v času gospodarske krize uspešno vodil celjsko Cinkarno. Podjetju, ki ga je sam utemeljil in ga imel za svojega otroka, je posvečal vso svojo pozornost, za kar ga je cesar 11. junija 1886 odlikoval z viteškim križcem Francjožefovega reda.¹⁴ Pravo priznanje pa je dobil šele po smrti poljedelskega ministra Chlumetzkega, ki naj bi mu bil – kot je v spominih zapisala njegova hči Friderika – nadvse nenaklonjen.¹⁵ Osmega marca 1892 so ga imenovali za

⁴ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 2.

⁵ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 2-4.

⁶ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 9.

⁷ Ministrstvo za poljedelstvo in rudarstvo (Ministerium für Landeskultur und Bergwesen), ki so ga ustanovili leta 1848, je delovalo le do leta 1853. Ponovno je poljedelsko ministrstvo na začetku leta 1868 ustanovila Auerspergova vlada. Prim.: Günther R. Burkert, „Großjährig“. Die Entwicklung des ländlichen Raumes und deren Erfassung durch die Statistik von 1848-1918, v: 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192-1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe, izd. Othmar Pickl, Graz 1992, str. 393.

⁸ Thomas Fürstbauer, Cilli 1867-1892. Fünfundzwanzig Jahre selbständigen Gemeindegewesens, Celje 1892, str. 16; prim. tudi: Andreas Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909, str. 409-410; Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, II. del, Celje 1974, str. 132-133.

⁹ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 4; Friderika Brunner je v spominih zapisala: „Moj oče je zasnoval načrte za tovarno in tudi za svojo stanovanjsko hišo, v kateri so bili v pritličju pisarniški, zgoraj pa stanovanjski prostori. Pred hišo je bil velik park s sadnim in zelenjavnim vrtom ter veliki travniki z ujetimi koruze. Moj oče je gradnjo vodil sam.“

¹⁰ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 4.

¹¹ Kot je razvidno iz poročne matične knjige župnije Sv. Danijela, ki jo še vedno hrani Matični urad Celje, sta se ravnatelj državne Cinkarne v izgradnji Albert Brunner, roj. 10. aprila 1839 v Welsu na Gorjujem Avstrijskem, bivač v Celju, hiš. št. 84, in Amalija Hess, rojena 9. junija 1856 v dunajskem Leopoldstadu, stanujoča v Celju, hiš. št. 129, poročila 3. oktobra 1874 v znani romarski cerkvi v Petrovčah. Poročil ju je celjski opat Franc Ogradi, poročni priči pa sta bila Eulogius Dirmhirn, ravnatelj meščanske šole v Celju, in telovadni učitelj August Tisch.

¹² H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 5.

¹³ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 10.

¹⁴ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 9.

¹⁵ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 6.

rudarskega svetnika z 2000 gld letne plače, 23. maja 1896 za člana izpitne komisije za železarstvo na rudarskih akademijah v Leobnu in Pribramu, 8. januarja 1898 pa še za člana štajerske deželne komisije za svetovno razstavo v Parizu leta 1900.¹⁶

Albert, ki je bil z vodenjem Cinkarne in nadzorom drugih železarn polno zaposlen, je s svojo ženo Amalijo ter hčerama Adelo (roj. 26. novembra 1879) in Frideriko Anno (roj. 20. marca 1885) v svojem velikem stanovanju v upravniški vili, pred katero je uredil park, zraven pa še sadovjak in zelenjavni vrt, živel prijetno in normalno meščansko življenje. Hči Friderika je v svojih spominih zapisala, da sta mu tovarna in družina pomenili vse. In je dodala: „Otroci smo živeli kot v paradižu; lep velik vrt, veliko sadja, zanimiva tovarna, široka šolska pot v mesto. Tudi jedli smo dobro; prava avstrijska kuhinja: vsak dan opoldne goveje meso, sloviti Federspitz, poprej julha s prilogo, vsak dan h govedini druga omaka (ribez, rozine, morski sadeži itd.). Za poobedek vedno sladice. Ob nedeljah je bila pečenka in za poobedek torta. Za zajtrk kava, žemlje brez masla in marmelade. Zvečer smo jedli vedno toplo, nikoli le obloženega kruha. Moja mati je bila odgovorna, da so jedi prihajale na mizo v redu in točno.“¹⁷

Brunnerju je družina pomenila varno zavetje, v katerem se je lahko po napornem delu spočil in sprostil. O tem nam zgovorno priča opis praznovanja božiča, ki je bil tudi pri Brunnerjevih velik družinski praznik. Pred božičem so vedno spraznili dnevno sobo in na njeno sredo postavili veliko smreko. Božično drevo je z okraski, ki so bili shranjeni v 6 kartonskih škatlah (pozlačeni orehi, zvezdice itd.), vsako leto okrasil Albert Brunner sam. Za krasitev je potreboval kar tri večere in dokler svojega dela ni dokončal, žena in otroci niso smeli vstopiti v sobo. Nato je ponoči potrosil koščke okraskov pred hčerini postelji. Ko sta deklici zjutraj vstali in je zašumelo, je to pomenilo, da bo Jezušček kmalu prišel. Na ključavnici je bila obešena hudičkova glava, kar je še bolj podžgalo otroško radovednost. Na božični večer se je družina zbrala v temni sobici. Ko je ura odbila polnoč, so se dvojna vrata v dnevno sobo na stežaj odprla, tako da so bili od nenadnega sija električne luči (v stanovanje jo je iz tovarne napeljal že leta 1886) vsi zaslepljeni. Na mi-

zi so ležala darila. Najprej so jih odprli kuharica, hišni sluga in njegova žena, šele nato sta na vrsto prišli deklici. Prava družinska idila.¹⁸

Celjskega družabnega življenja se ni pretirano udeleževal¹⁹ (izmed vseh prireditvev ni nikoli zamudil le vsakoletne procesije na Telovo),²⁰ seveda pa je zaradi svoje funkcije moral biti navzoč tudi pri obiskih visokih gostov.²¹ Čeprav je ves prosti čas namenjal svoji družini (s hčerama je rad hodil v naravo, zlasti na Reitterjev oz. Štajerski hrib nad mestnim parkom),²² je bil v mestu ob Savinji nadvse priljubljen in spoštovan. Med njegovimi osebnimi prijatelji, s katerimi je negoval tesne stike, sta bila zdravnik in v letih 1870-1893 celjski župan dr. Josef Neckermann, pa veletrgovec z železnino, takrat gotovo najbogatejši Celjan Julius Rakusch. Med njegove prijatelje je sodil tudi bogati celjski trgovec Gustav Stiger. Ko je 18. decembra 1899 Albert Brunner nenadoma umrl, so se pogreba udeležili vsi najuglednejši celjski meščani z županom na čelu. Njegova hči Friderika je tragično smrt in zadnje slovo svojega očeta opisala nadvse pretresljivo: „Popoldan 18. decembra (1899) je oče odšel v mesto. To je bila dobre pol ure trajajoča pot. Želel je opraviti predbožične nakupe. Med potjo mu je naenkrat postalo slabo in odšel je k svojemu prijatelju, gospodu Rakuschu, mestnemu županu... Rakusch je hotel zapreči, toda moj oče je iz skromnosti ponudbo zavrnil in se odpravil peš proti domu. Otroci, ki so se sankali, so mu ponudili, da ga s sanmi odpeljejo do doma. Med potjo je padel zadet od kapi s sani. Prenesli so ga v neko gostilno in obvestili mamo in tovarniške uradnike. Moja mama ni hotela verjeti, da je mrtev; pustila je, da so ga položili na njegovo posteljo in ga toplo pokrila. Potem se je zlomila; moja sestra je doživela živčni zlom. Poklicani zdravnik dr. Neckermann, ki je bil prijatelj mojega očeta, je oskrbel mamo in sestro, meni pa ukazal, naj grem v posteljo. Ker sem mislila, da se bo oče spet dvignil in tega ne bo nihče opazil, sem se vsedla na njegovo posteljo in ga celo noč stražila. Mačke so se

¹⁸ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 6.

¹⁹ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 7: „Für Geselligkeit war er nicht eingenommen, lud auch selten die Verwandten ein.“

²⁰ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 5.

²¹ Ko je 1. septembra 1891 Celje obiskal Franc Jožef, je cesarju razkazal Cinkarno prav Brunner, njegova mlajša hči Friderika pa mu je izročila šopek. Zvečer se je - oblečen v frak - udeležil slavnostne večerje, na katero je cesar povabil vse najpomembnejše Celjane. H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 5.

²² H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 7.

¹⁶ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 9.

¹⁷ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 7.

drle na vrtu in bilo je zelo nenavadno. Molila sem in nepremično zrla v očetov obraz. Proti jutru mu je iz nosa priteklo nekaj smrklja, toda bil je trd in ledeno mrzel. – Naslednjega dne so očeta po vbo-du v srce (takrat so ga še prakticirali zaradi možnosti navidezne smrti) položili na mrtvaški oder. Njegova delovna soba je bila vsa v črnem, krsta je stala na sredi med tremi kandelabri. Očeta so oblekli v rudarsko uniformo; spet je izgledal tako lepo. Prišli so delavci in se ganjeni poslovili od njega. Zlasti nadzornik tovarne, ki mu je oče veliko pomagal, je jokal. K pogrebu so prišli vsi (očetovi) bratje. Žalostni spreved je šel od tovarne preko mesta do na hribu ležečega pokopališča. Ob mrtvaškem vozu so stopali delavci z gorečimi rudarskimi svetilkami. Vse je bilo zelo žalostno in pretresljivo.“²³

Družina Hess

Amalijin oče Heinrich Hess, rojen 1820 v Prostejovu na Moravskem, se je ukvarjal z lesno trgovino (v okolici Prostejova so bili obsežni gozdovi v lasti princa Lichtensteina in olomouškega nadškofa), leta 1848, po odprtju dunajskega geta, pa se je – kot mnogi Judje z vzhoda – naselil na Dunaju, na PraterstraÙe v Leopoldstadtu. Kmalu po prihodu na Dunaj se je poročil z mlado bratislavsko Judinjo Amalijo, roj. Störk.²⁴ V njunem zakonu so se rodile štiri hčere in en sin, toda dva otroka sta kmalu po rojstvu umrla: najstarejša Sofija je privekala na svet 1. marca 1851, Max 25. maja 1852 (umrl je 27. novembra 1852), Bertha 7. novembra 1853, Carolina 26. novembra 1854 (umrla je 25. julija 1855) in Amalija 9. junija 1856.²⁵ Svojo zadnjo hči je Heinrich Hess poimenoval po soprogi, ki je dva dni po porodu (11. junija 1856) komaj 32 let stara umrla. Nesrečni vdovec, ki je ostal sam s tremi malimi otročiči, se je kmalu znova poročil. V njegovem drugem zakonu z Julie Stern se je rodilo še pet otrok: Ludwig (Louis) 7. marca 1858, Hermina, ki je kasneje postala (ne preveč uspešna) gledališka igralka 15. februarja 1861, Moritz 12. novembra 1862 (umrl je že 26. decembra 1862 zaradi pljučnice), Käthe, ki se je poročila z bogatim salzburškim vinogradnikom Ignazem Weiklom, po letu 1865, in najmlajša Anna (Olga), ki se je – enako kot Hermina

– posvetila igrilstvu in bila dolgo časa glavni model znanega nemškega (münchenskega) slikarja Huga von Habermanna.²⁶

Heinrich Hess, ki se je sicer ukvarjal s trgovino z lesom in različnimi drugimi posli, je solidno preživel svojo veliko družino. V „času ustanavljanja“ ob koncu šestdesetih in na začetku sedemdesetih let je veliko špekuliral na dunajski borzi in si ustvaril celo nekaj premoženja. Še pred polomom dunajske borze leta 1873 pa se je podjetni Heinrich Hess s svojo številčno družino z Dunaja preselil v Celje in se v mestu ob Savinji (stanovali so v Gosposki ulici 3) začel ukvarjati z lesno trgovino. Čeprav v Celju ni prijavil samostojne trgovine z lesom, je bil poslovno relativno uspešen, saj se je hitro etabliral v celjski meščanski družbi. Njegova hči Bertha se je leta 1876 poročila s prvim urednikom celjskega nemško pisane- ga časnika Cillier Zeitung Wilhelmom Goldmanom (urednik je bil od 26. aprila 1876 do 22. aprila 1877)²⁷ in kmalu zatem z njim odšla v Združene države Amerike.²⁸ Amalija pa se je – kot rečeno – že leta 1874 poročila z ravnateljem Cinkarne v ustanavljanju Albertom Brunnerjem.

Poroki obeh hčera z uglednima celjskima meščanoma kažeta, da je družina Hess v Celju uživala precejšen ugled. Toda ne relativno uspešni posli ne poroki dveh hčera nemirnega in dunajskega življenja vajenega Heinricha Hessa niso uspeli zadržati v provincialnem Celju.²⁹ Vedno močnejše ga je namreč vleklo v velikomestni Dunaj, kjer je živel tudi njegova sestra Fanny, ki se je poročila z znanim dunajskim žurnalistom, prvim urednikom listov Die Presse (1848) in Reichszeitung (1848) ter izdajateljem in lastnikom lista

²³ Prim.: H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 8-9; pri omembi celjskega župana in zdravnika dr. Josefa Neckermanna se je Friderika očitno zmotila, saj je leta umrl že leta 1893; o Neckermannu glej: Janez Cvirni, *Trdnjaviški trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914)*, Maribor 1997, str. 366-367.

²⁴ Amalija se je rodila leta 1824 v bratislavskem judovskem getu (pod grajskim gričem), ki naj bi ga na initiativo Ferenca Deaka odprli že leta 1842; prim.: H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 13; na splošno o položaju Judov v Bratislavi in na Slovaškem prim.: Ješajahu Andrej Jelinek, *Zidna na Slovensku v 19. a 20. stoletju*, Edicija Judaica Slovaca, Bratislava 1999.

²⁵ Prim.: H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 13; Vilgot Sjöman, *Mitt hjärterbarn. De länge hemlighällna breven mellan Alfred Nobel och hans älskarinna Sofie Hess*, Stockholm 1995, str. 52.

²⁶ Prim.: H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 19-20; Sjöman, str. 52. 88-89.

²⁷ Prim.: Janez Cvirni, *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 5, Ljubljana 1988, str. 12, 79.

²⁸ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 14.

²⁹ Hessova vnukinja Friderika je v spominih zapisala, da je bil njen stari oče nadvse muzikaličen, saj da je znal zapeti vsako opereto. Prim.: H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 14.

Morgenpost (1848) dr. Leopoldom Landsteinerjem.³⁰ Na Dunaj, ki je bil Heinricha ob prihodu očaral in lepo sprejel, pa je vleklo tudi njegovo drugo ženo Julie Stern in otroke, ki so bili vsi rojeni Dunajčani. Zato se je Heinrich Hess odločil in se (verjetno) konec leta 1877 ali v letu 1878 z družino spet vrnil v mesto ob lepi modri Donavi. (Tudi tokrat si je našel stanovanje na PraterstraÙe v Leopoldstadtu.) Že več let prej pa je družino in Celje zapustila najstarejša Hessova hči Sofija, ki ji v Celju ni bilo ostati.³¹ Iz Celja se je odpravila v znano letoviÙe Baden pri Dunaju in se tam zaposlila kot prodajalka v neki cvetličarni.³²

Alfred Nobel

Alfred Nobel, ki ga je Victor Hugo označil za „najbogatejšega potepuha sveta“,³³ je na svet prišel v revÙini. Rodil se je 21. oktobra 1833 v Stockholmu, oÇetu Immanuelu (1801-1872) in materi Andrietti, roj. Ahlsell (1805-1889), le nekaj mesecev zatem, ko je njegov oÇe, sicer uspešen gradbeni konstruktor in tehnični izumitelj, ki je v Stockholmu gradil mostove in hiÙe, popolnoma bankrotiral.³⁴ Tudi prva leta njegovega življenja so bila v znaku pomanjkanja. Zaradi velikih dolgov, ki so bremenili oÇeta po stečaju njegovega podjetja (1833), je petčlanska družina živelá v bedi, v skromnem stanovanju na tedanjem severnem obrobju Stockholma.³⁵ Pomanjkanje in beda, pa vedno večje nerazumevanje med njegovima starÙema,³⁶ sta se Alfredu tako vtisnila v spomin, da je v drami Nemesis, ki jo je napisal tik pred smrtjo, zapisal: „Ti, ki v mojem srcu be-

reÙ vso uboÙstvo mojega življenja, veÙ, da sem bil od dnevvov svojega otroÙtva Źrtv trpinčenja vseh vrst. Lakota, tepeŹ, zmerjanje – nič mi ni bilo prihranjeno.“ (2. dejanje, 11. scena).³⁷

Leta 1837 je njegov oÇe priÙel v stik z finko-ruskim uradnikom Larsom Gabrielom von Haartmannom, predsednikom vlade v Turkuju (Aboju) na sedanjem Finskem in predsedujoÇim v carski komisiji za razvoj industrije in trgovine.³⁸ Haartmann je pokazal velik interes za Immanuelove ideje o izdelavi (kopenskih in podvodnih) min in ga je povabil v Turku.³⁹ Tako se je decembra 1837 Alfredov oÇe odpravil na Finko in v Stockholmu pustil družino.⁴⁰ Za Andrietto in njegove tri otroke so se začeli še hujÙi Çasi. Prihodki od trgovine z mleÇnimi izdelki in zelenjavo so bili nadvse skromni. Družina se je skozi življenje prebijala le s pomoÇjo sorodnikov in prijateljev.

Leta 1840 je Alfred začel obiskovati osnovno ðolo v občini Jakob, ki je veljala za ðolo revnih. V slengu so jo imenovali „Rabaukenschule“, saj so se otroci stalno pretepali.⁴¹ V tej sredini je Alfred preživel dve dolgi leti. Skupaj z materjo in bratom je nenehno mislil na oÇeta in upal, da mu bo v Rusiji le uspelo in da bo s svojimi izumi družini zagotovil boljÙo prihodnost.⁴² Immanuel Nobel, ki se je že decembra 1838 preselil v St. Petersburg, pa se je v mestu ob Nevi poÇasi le uveljavljal kot uspešen tehnični izumitelj. Poleg podvodnih in kopenskih min se je ukvarjal tudi z drugimi projekti, ki so bili namenjeni ruski vojski.⁴³ Znanstvo z generalom Ogarevim, ki ga je povezal z ruskim vojnim ministrstvom, je Immanuelu Nobelu prineslo prvenstvo pri proizvodnji oroŹja za rusko vojsko. Po prvih poslovnih uspehih so se mu lahko oktobra 1842 v St. Petersburgu pridružili žena in otroci.⁴⁴ Z odličnimi rezultati pri razvoju in izdelavi kopenskih in podvodnih min, ki so jih Rusi prviÇ uporabili v Çasu krimske vojne (pri Kronstadtu, Sveaborgu in Revalu),⁴⁵ pa je

³⁰ Njun sin dr. Karl Landsteiner (roj. 14. 6. 1868 na Dunaju) je postal svetovno znan zdravnik in znanstvenik, ki je že v letih 1901/2 kot prvi odkril in opisal krve skupne A, B in O. Po prvi svetovni vojni so ga povabili na Rockefellerjev inÙtitut v New York, kjer se je proslavil z znanstvenim delom. Že leta 1930 je prejel Nobelovo nagrado za medicino. Leta 1941 mu je skupaj z Wienerjem uspelo odkriti pomen RH faktorja. Umril je leta 1943 v New Yorku. Prim.: H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 16; Sjöman, 87-88.

³¹ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 14.

³² Kenne Fant, *Alfred Nobel. Idealist zwischen Wissenschaft und Wirtschaft*, Insel Verlag Frankfurt am Main und Leipzig, 1997, str. 190; Friderika Dietrich, roj. Brunner, napaÇno navaja, da se je Sofija v Badnu zaposlila kot natakarica v neki slaÙiÇarni. Prim.: H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 14.

³³ Fant, *Alfred Nobel*, str. 22.

³⁴ Fant, *Alfred Nobel*, str. 31-33.

³⁵ Fant, *Alfred Nobel*, str. 33-34; danaÙnji naslov se glasi Norrlandsgatan 9, Çetrti Torsken pa leŹi v samem srediÙÇu mesta. Na Nobelovo rojstno hiÙo, ki so jo leta 1934 poruÙili, spominja mala spominska ploÙa na hodniku novega stanovanjskega kompleksa.

³⁶ Fant, *Alfred Nobel*, str. 39.

³⁷ Fant, *Alfred Nobel*, str. 35; drama *Nemesis* je izÙla v Parizu (v 100 izvodih) le nekaj tednov po njegovi smrti, toda vse izvode (razen treh) so uniÇili na Źeljo njegovih sorodnikov. Le-ti so namreÇ menili, da bi lahko tako ðibko dramsko delo oneÇastilo spomin na prominentnega moŹa.

³⁸ Fant, *Alfred Nobel*, str. 41.

³⁹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 41.

⁴⁰ Fant, *Alfred Nobel*, str. 46.

⁴¹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 42.

⁴² Fant, *Alfred Nobel*, str. 43.

⁴³ Fant, *Alfred Nobel*, str. 43.

⁴⁴ Fant, *Alfred Nobel*, str. 46.

⁴⁵ Fant, *Alfred Nobel*, str. 53.

družina Nobel skozi velika vrata vstopila v rusko gospodarsko življenje.⁴⁶

Immanuel Nobel je svojim sinovom omogočil odlično izobrazbo. Zlasti Alfred, ki se je v mladosti močno zanimal za francosko in angleško literaturo ter tudi sam pesnil, si je brez študija na univerzi, s pomočjo odličnih privatnih učiteljev, pridobil prvovrstno izobrazbo. Kemije sta ga učila očetova prijatelja Yuli Trapp (1808-1882), profesor na Tehniški visoki šoli, in Nikolaj N. Zinin (1812-1880), profesor na Akademiji za medicino in kirurgijo v St. Petersburgu,⁴⁷ jezikov in zgodovine pa hišna učitelja mag. Lars Santesson (po rodu Šved) in magister Peterov.⁴⁸ Veliko je bral in se še posebej vestno učil tujih jezikov. Komaj 17 let star je poleg maternega jezika povsem obvladal rusko, francosko, nemško in angleško. Že v mladosti je prevedel Voltairja v švedščino, potem pa je švedski prevod prevedel nazaj v francoščino, da bi se učil na napakah.⁴⁹ Resno se je ukvarjal s poezijo in razmišljal, da bi postal literat.⁵⁰ Toda zaradi nasprotovanja očeta in spoznanja, da za kariero literata nima pravega posluha, se je napotil po očetovih stopinjah.⁵¹

Leta 1850 ga je oče, starega komaj 17 let, poslal na dveletno študijsko potovanje po Evropi in Ameriki. Po dopustu pri sorodnikih na Švedskem je obiskal večino večjih evropskih mest. V Parizu je delal v laboratoriju slovitega kemika T. J. Pelouzeja in se tam seznanil z njegovim mladim asistentom, znanim italijanskim kemikom Ascaniom Sobrerom, ki je izumil nitroglicerin. V francoskem glavnem mestu se je mimogrede zaljubil v mlado Švedinjo, ki je delala kot pomočnica v neki lekarni. (V spomin na ljubko mladenko, ki je zaradi tuberkuloze umrla še v času njegovega bivanja v Parizu, je Alfred napisal romantično pesem *You say I am a riddle*).⁵² V New Yorku pa se je seznanil s slavnim izumiteljem švedskega rodu Johnom Ericssonom, enim izmed izumiteljev ladijskega vijaka.

Po vrnitvi z uspešnega študijskega potovanja po Ameriki (1852) se je Alfred zaposlil v očetovi

Alfred Nobel

tovarni v St. Petersburgu, ki je v času Krimske vojne delala s polno paro.⁵³ Veliko je eksperimentiral z nitroglicerinom, iz katerega je poskušal narediti komercialno in tehnično uporabno razstrelivo. Toda vsi njegovi naporji so bili zaman. Ko se je po koncu krimske vojne očetovo podjetje spet znašlo v krizi, je Alfred skupaj z brati Emilom, Robertom in Ludvigom vse svoje sile usmeril v njegovo rešitev. Leta 1856 se je odpravil v Francijo in Anglijo, da bi očetu pri velikih evropskih bankah priskrbel potrebne kredite.⁵⁴ Toda vsem naporom navkljub je z očetovim podjetjem v St. Petersburgu šlo le še navzdol. Leta 1863 se je Alfred z očetom in bratom Emilom vrnil v Stockholm, medtem ko sta Ludvig in Robert ostala v St. Peterburgu. Z velikimi težavami jima je uspelo rešiti podjetje, potem pa sta se (ob Kaspijskem morju) posvetila naftni industriji in kmalu postala ena izmed najbogatejših kapitalistov svojega časa.

Po vrnitvi na Švedsko (1863) se je Alfred ukvarjal izključno le še z razvojem nitroglicerina kot varnega in uporabnega eksplozivnega sredstva. Njegove poskuse so spremljale številne eksplozije (v eni izmed njih je 3. septembra 1864 izgubil življenje tudi Alfredov brat Emil), toda že ko-

⁴⁶ Fant, *Alfred Nobel*, str. 52.

⁴⁷ Fant, *Alfred Nobel*, str. 55-56.

⁴⁸ Fant, *Alfred Nobel*, str. 56.

⁴⁹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 65.

⁵⁰ Zlasti rad je prebiral poezijo angleških romantikov Wordswortha, Schelleya in lorda Byrona, ki je bil njegov najljubši pesnik.

⁵¹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 65 sl.

⁵² Fant, *Alfred Nobel*, str. 66-67.

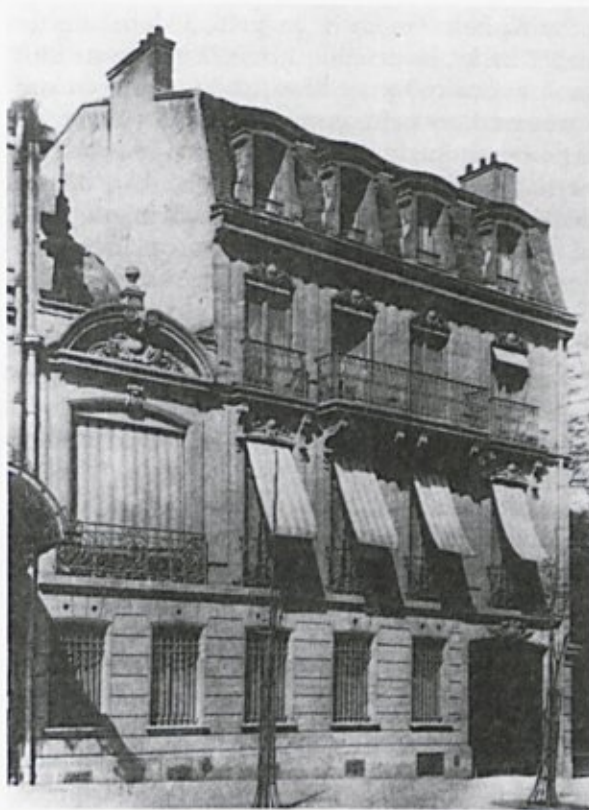
⁵³ Fant, *Alfred Nobel*, str. 76.

⁵⁴ Fant, *Alfred Nobel*, str. 79.

nec leta 1863 mu je prvič uspelo, da je s pomočjo male količine smodnika varno detoniral nitroglicerina. To je bil prvi korak k izumu močnejšega detonatorja, ki ga je kasneje uporabil pri dinamitu (v poroznem premoгу ali drugi porozni substanci absorbiranem nitroglicerinu).⁵⁵ Dinamit ali „Nobel's Safe Gun Powder“ je izpopolnil leta 1866 v svojem laboratoriju v nemškem Krümmelu (pri Hamburgu) in še v istem letu so mu patent priznali v Angliji. V letih 1867-1868 so mu priznali patente za izdelavo dinamita v večini zahodnoevropskih držav (v Nemčiji, na Švedskem, Norveškem, na Finskem, v Avstriji, Franciji) in v Združenih državah Amerike (1868), v letih 1870-71 pa še v južni Ameriki in britanskih kolonijah (npr. v Avstraliji).⁵⁶

S proizvodnjo dinamita v lastnih tovarnah po celem svetu je Alfred Nobel hitro obogatel. Leta 1867 so izdelali 11 ton in tri leta kasneje že 424 ton dinamita.⁵⁷ Njegova podjetja po celem svetu so v kratkem času prerasla v pravi imperij in Nobel je v njihovo vodenje vložil ves svoj čas.

V letih 1866-1872 je bil „kralj dinamita“, kot so ga poimenovali, nenehno na poti; večino svojega časa je preživel v kupejih vlakov, ki jih je v pismih imenoval „moje kotaleče se ječe“.⁵⁸ Na začetku sedemdesetih je bil gospodarsko prisoten v večini evropskih držav. Čeprav svojih švedskih korenin ni nikoli zatajil, je trdil: „Moja domovina je tam, kjer delam – in delam povsod“.⁵⁹ Bil je pravi kozmopolit, toda najboljše se je počutil v Parizu, kjer je že kot mladenič doživel nepozabne dogodke. Pariz se mu je zdel „mesto svetlobe“. V njem se je počutil dobro tudi zato, ker se je že v St. Petersburgu naučil perfektno govoriti francosko. Navdušen je bil nad francosko literaturo in je prijateljeval z Victorjem Hugojem. Leta 1873, štirideset let star, se je odločil, da si bo v Parizu ustvaril dom. Na aveniji Malakoff, v bližini Slavoloka zmage in Bulonjskega gozda, je kupil veliko hišo,⁶⁰ v kateri si je uredil stanovanje, zimski vrt in laboratorij. Toda tudi v svojem pariškem stanovanju je bival le nekaj mesecev na

Nobelova hiša na aveniji Malakoff v Parizu

leto. Ob stalnih potovanjih, povezanih z njegovimi podjetji, si je vzel le malo časa za družabno življenje. Od časa do časa se je udeležil kakšnega pomembnega sprejema, v glavnem pa je bil osamljen.

Bertha von Kinsky

Sredi sedemdesetih let 19. stoletja je bil Alfred Nobel eden izmed najpremožnejših ljudi na svetu, toda njegovo privatno življenje je bilo prava polomija. Kot mladenič se je v Parizu brezmejno zaljubil v neko Švedinjo (njenega imena ni nikoli izdal), vendar je ljubezensko idilo prekinila smrt ljubljene deklice. Osamljen in razočaran nad prijatelji, ki so ga poskušali ogoljufati, se je zato na začetku leta 1876 odločil za dokaj nenavadno potezo. V dunajski Neue Freie Presse je objavil kratek oglas: „Zelo bogat, visoko izobražen starejši gospod, ki živi v Parizu, išče damo zrelih let z znanjem tujih jezikov, za tajnico in nadzor nad gospodinjstvom“.⁶¹

⁵⁵ Fant, Alfred Nobel, str. 122.

⁵⁶ Fant, Alfred Nobel, str. 132.

⁵⁷ Fant, Alfred Nobel, str. 158.

⁵⁸ Fant, Alfred Nobel, str. 165.

⁵⁹ Fant, Alfred Nobel, str. 167.

⁶⁰ Hiša na aveniji Malakoff je nosila št. 53, od leta 1891 št. 59. Leta 1936 so ta del ceste preimenovali v Avenijo Raymonda Poincaréja in nekdanja Alfredova hiša je dobila številko 74. Po Nobelovi smrti je leta 1899 hišo na dražbi kupil Louis-Gustave Muhlbacher, njegova hči

pa jo je leta 1909 prodala nekemu bogatašu Paulhiacu, ki jo je preuredil v Art Nouveau slogu. Od leta 1994 je v njej prestižna restavracija. Prim.: Fant, Alfred Nobel, str. 168.

⁶¹ Fant, Alfred Nobel, str. 182-183.

Na Nobelov oglas se je javila 33-letna Bertha von Kinsky, iz družine obubožanih avstrijskih grofov Kinsky-Tettau, ki se je bila zaradi pomanjkanja sredstev primorana zaposliti kot guvernantka pri bogatem dunajskem baronu Karlu von Suttnerju.⁶² Odlično izobrazena Bertha, ki je bila zadolžena za vzgojo štirih baronovih hčera, pa se je kmalu zapletla v ljubezensko romanco s 26-letnim baronovim sinom Arthurjem. Iskreni ljubezni so Arthurjevi starši odločno nasprotovali (obubožana grofica Bertha von Kinsky pač ni bila prava „partija“ za njihovega sina) in tudi Bertha se je zavedala brezizhodnosti svojega položaja. V takšnem razpoloženju ji je prišel Nobelov oglas v *Neue Freie Presse* kot naročen. Takoj ko se je prepričala, da oglas v resnici izvira od slavnega in bogatega izumitelja dinamita, mu je napisala pismo in že kmalu (konec aprila 1876) se je znašla v pariškem Grand Hotelu (na Boulevard des Capucins), kjer ji je Nobel rezerviral apartma, ker njegova vila še ni bila povsem opremljena.⁶³

Alfred Nobel je na ljubko in izobrazeno Bertho napravil nadvse simpatičen vtis. Presenečena je bila, ko jo na pariški železniški postaji ni pričakal star, sivolas gospod, kot si ga je bila predstavljala, ampak postaven 43-letnik pravilnih potez, nekoliko resnobnega videza, a vseeno blagega pogleda.⁶⁴ Tudi Nobel je bil nad Bertho na moč navdušen. Že po nekaj dneh se je v mlado damo do ušes zaljubil. Kot je v spominih zapisala Bertha, so bili njuni odnosi od samega začetka „prijateljski in topli“. Nobel se je ob inteligentni, izobrazeni in čustveni Berthi počutil kot prerojen. Hodila sta na sprehode in se vsak dan pogovarjala o literaturi in politiki ter zlasti o vojni in miru.⁶⁵ Bertha, ki je leta 1905 zaradi svoje angažiranosti v svetovnem mirovnem gibanju prejela Nobelovo nagrado za mir, je na problematiko razorožitve in svetovnega miru gledala precej drugače kot Nobel. Bila je prepričana, da je do svetovnega miru mogoče priti le z mirovnimi manifestacijami, s propagando in organiziranjem vseh narodov proti vojni. Nobel pa je bil nasprotno prepričan, kako je edini način, da se enkrat za vselej preprečijo vojne, izum tako strašnega

eksploziva, da ga ljudje iz strahu pred uničenjem sveta ne bodo upali uporabiti.⁶⁶

Toda njegova idila z Bertho von Kinsky je trajala manj kot 14 dni. Istega dne, ko je od Nobela prejela sporočilo, da je srečno prispel v Stockholm (tja se je odpravil 9. maja 1876 po službenih opravkih), ji je namreč poštar prinesel telegram Arthurja von Suttnerja. Stavek: „Brez tebe ne morem živeti“ jo je tako pretresel, da se je odločila vrniti domov.⁶⁷ Da je lahko poravnala stroške hotela, je morala prodati diamantno ogrlico, ki jo je bila podedovala od neke sorodnice. Nato je Nobelu napisala zahvalno pismo in se s prvim vlakom odpravila na Dunaj. 12. junija 1876 sta se z Arthurjem na skrivaj poročila v farni cerkvi St. Ägyd v dunajskem predmestju Gumpendorf, potem pa sta se odpravila na Kavkaz. (Z Arthurjevimi starši sta se spravila šele deset let kasneje).⁶⁸

Sofija Hess

Alfred Nobel, ki je svoji uglajeni tajnici že po nekaj dneh diskretno ponudil poroko, se je po vrnitvi iz Stockholma takoj odpravil na Dunaj, v upanju, da mu bo Bertho še uspelo ujeti. A zaman. Potrt se je odpravil v znano letovišče Baden pri Dunaju. V neki cvetličarni se je zagledal v mlado prodajalko cvetja Sofijo Hess, ki ga je s svojo mladostno prvinskostjo povsem prevzela.⁶⁹ Že po nekaj dneh se je v koketno prodajalko cvetja, ki mu je natvezla zgodbo o svoji nesrečni mladosti, o nerazumevajočem očetu in zlobni mачehi, zaradi katere da je zapustila Celje in se s trebuhom za kruhom odpravila v Baden, iskreno zaljubil. Čeprav polno zaposlen, je v naslednjih mesecih izkoristil vsako priložnost, da je po končanem delu obiskal Sofijo v Badnu in na Dunaju. Na kozmopolitskem Dunaju, kjer so vsi živel po načelu „živi in pusti živeti“, se je Nobel odlično počutil. Med svojimi pogostimi obiski avstrijske prestolnice, kjer je nameraval ustanoviti tovarno dinamita, je večino časa posvečal „svojemu ljubemu, sladkemu otroku“, kot je v pismih ljubkovalno imenoval Sofijo. Seveda je bil pri tem skrajno previden, saj bi lahko njegovo javno razmerje z (kot je napačno menil) mladoletno Sofijo sprožilo škandal, ki si ga ni hotel privoščiti.

⁶² O znameniti bojovnici za mir Berthi von Kinsky, poročeni von Suttner, glej odlično biografijo: Brigitte Hamann, *Bertha von Suttner. Ein Leben für den Frieden*, Serie Piper, München 1991.

⁶³ Fant, *Alfred Nobel*, str. 183-185; Hamann, *Bertha von Suttner*, str. 46-48.

⁶⁴ Hamann, *Bertha von Suttner*, str. 48.

⁶⁵ Hamann, *Bertha von Suttner*, str. 51-52.

⁶⁶ Fant, *Alfred Nobel*, str. 186-187; Hamann, *Bertha von Suttner*, str. 52-53.

⁶⁷ Hamann, *Bertha von Suttner*, str. 54.

⁶⁸ Hamann, *Bertha von Suttner*, str. 55-56; Fant, *Alfred Nobel*, str. 189-190.

⁶⁹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 190.

Mlada Sofia Hess

Sofijo, ki se mu je zlagala, da je stara 18 let, je celo pregovarjal, naj se vrne k očetu v Celje, toda mladenka o tem ni želela ničesar slišati. Da bi se zavaroval, je 10. septembra 1877 od nje dobil pisno izjavo, v kateri je Sofija zapisala: „Priznavam, da me je gospod Nobel pregovarjal, naj se vrnem k svojemu očetu v Celje in da ni njegova krivda, če tega nisem storila.“⁷⁰ Na Dunaju in nekoliko kasneje še v Bad Ischlu ji je najel stanovanje, že leta 1878 pa jo je povabil v Pariz in jo namestil v najetem stanovanju v Rue Newton št. 1, v neposredni bližini svoje rezidence.⁷¹ Aprila 1880 ji je kupil razkošno stanovanje na aveniji d'Eylau, spet nedaleč stran od svoje vile na aveniji Malakoff;⁷² v njem je Sofija živela vse do leta 1886, ko je zapustila Pariz in se vrnila na rodni Dunaj.

Odnos med Alfredom Nobelom in Sofijo Hess pa je bil vse prej kot harmoničen. Za velikega in-

telektualca in svetovljana Alfreda Nobela, ki si je izoblikoval svoj ideal ženske v caristični Rusiji (za idealno je smatral izobraženo, grandiozno žensko, ki naj bi se brez najmanjšega problema gibala v visoki družbi in bi bila sposobna konverzacije o vseh problemih),⁷³ je bila mlada in lepa Sofija vse preveč neizobražena. Zdi se (kot kaže njegovih 218 ohranjenih pisem Sofiji), da ga je veliko bolj kot Sofijina (domnevna) mladost motilo njeno pomanjkanje izobrazbe, njena neodgovornost in lahkomiselnost.⁷⁴ Zato, a tudi spričo prevladujoče morale,⁷⁵ se je z njo le redko kazal v javnosti. Tudi v Parizu se je z njo v glavnem dobival v njenem stanovanju.

Njun začetni odnos bi vsekakor lahko primerjali z odnosom med Henryem Higginsom in Elizo Doolittle v drami *Pigmalion* Georga Bernarda Shawa.⁷⁶ Nobel se je na moč trudil, da bi „svojo malo ptičico“ vsestransko izobrazil (v ta namen ji je poleg služkinje in kuharice najel še plačano družabnico, ki naj bi jo naučila brezhibne francoščine), toda kmalu je moral razočaran spoznati, da so vsa njegova prizadevanja jalova. Če jo je še septembra 1878 rotil, naj s pridnim delom nadoknadi manjkajočo izobrazbo, ki da bo tudi njo osrečila,⁷⁷ in ji avgusta 1879 prijazno očital popolno pomanjkanje izobrazbe,⁷⁸ je v pismu z dne 20. septembra 1884 zapisal: „Od prvega dneva sem ti ponavljal, pridobi si potrebno izobrazbo... Toda tebi se to ni zdelo potrebno in še zdaleč nisi hotela vsaj delno popraviti žalostnega stanja. Človek je lahko zaljubljen do ušes, toda pismo, kakršnega napišeš ti, lahko deluje le kot udarec v srce... Pomisli, moj ljubi, dobri otrok, kdor nima razumevanja za izobrazbo, je na splošno ustvarjen za podrejen položaj v življenju in se lahko počuti srečnega ali zadovoljnega le v njem. Ti še vedno misliš, da ne morem imeti rad nikogar: to je popolnoma zmotno, saj bi tudi tebe lahko imel rad, če mi tvoja slaba izobrazba ne bi znova in znova povzročala bolečine.“⁷⁹ Po ne-

⁷³ Fant, *Alfred Nobel*, str. 193.

⁷⁴ Fant, *Alfred Nobel*, str. 194.

⁷⁵ V pismu z dne 21. 9. 1882 ji je v odgovor na vprašanje, zakaj ga ne sme obiskati v francoskem zdravilišču Atxelles-Bains, odgovoril: „Gospod Shaw in drugi gospodje iz Glasgova so tu in kot veš, so vsi Škotje puritanci.“ – Fant, *Alfred Nobel*, str. 309.

⁷⁶ Shawova drama *Pigmalion* je izšla leta 1912.

⁷⁷ Fant, *Alfred Nobel*, str. 253; pismo Alfreda Nobela Sofiji Hess z dne 27. 9. 1878.

⁷⁸ Fant, *Alfred Nobel*, str. 270-71; pismo Alfreda Nobela Sofiji Hess z dne 26. 8. 1879.

⁷⁹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 329-330; pismo Alfreda Nobela Sofiji Hess z dne 20. 9. 1884.

⁷⁰ *Sjöman*, str. 26.

⁷¹ *Sjöman*, str. 28.

⁷² Fant, *Alfred Nobel*, str. 197.

kaj letih je moral z grenkobo v srcu spoznati, da so bila vsa njegova prizadevanja jalova. Sofija nikakor ni bila Eliza iz Shawovega Pigmaliiona, ampak lahko miseln in koketen deklič, ki se je bolj kot za učenje zanimal za lahkotno in brezskrbno življenje.

In Sofija Hess, ki se ji je kmalu po odhodu iz Celja življenje radikalno spremenilo, je res znala živeti na veliki nogi. V „svojem“ razkošnem pariškem stanovanju sta ji pomagali služkinja in kuharica, Nobel pa ji je najel tudi izobraženo družabnico, ki jo je spremljala tudi na vseh njenih potovanjih. In ta so postajala vsa pogostejša, saj se Sofija v Parizu očitno ni najbolje počutila. Sprva je bila odsotna le v poletnih mesecih, ko je (tudi zaradi šibkega zdravja) redoma obiskovala mondena evropska zdravilišča (kot npr. Schwalbach v Nemčiji, Trouville v Franciji, Bad Ischl v Avstriji, Karlove Vare na Češkem),⁸⁰ potem pa je postajalo njeno bivanje v Parizu vedno bolj redko. Nobel ji je 21. septembra 1883 v pismu upravičeno očital: „Ali se ne zavedaš, da imaš tu stanovanje. Proč si bila celo poletje, sedaj pa nočeš priti niti pozimi. Po mojem je res. Ti ne spadaš v Pariz in Pariz ni zate. Toda zakaj si potem ne izbereš kraja bivanja, kjer bi se v resnici želela nastaniti.“⁸¹ Toda Nobelovi očitki niso zalegli. Njeno pariško stanovanje je vse bolj samevalo. Sofija se je vedno dlje mudila na Dunaju in v Bad Ischlu, kjer ji je Nobel leta 1884 kupil vilo. Vmes je obiskovala druga mondena evropska letovišča, se predstavljala za „gospo Nobel“ (torej za Nobelovo ženo) in na veliko zapravljala. Nobel, takrat eden najbogatejših ljudi na svetu, se je nad njeno potratnostjo vedno bolj zgražal. Naravnost prizadet pa je bil zaradi govoric, da je njegova „ljuba Sofija“ nadvse lahkoživa in da si povsod najde nadomestilo.⁸²

Ko se je sredi leta 1886 Sofija odločila, da zapusti Pariz in se vrne na Dunaj, se je Nobel počutil še bolj osamljenega. Svojo mlado ptičico je nadvse pogrešal, zato ji je pogosto pisal.⁸³ Od časa do časa jo je obiskal v avstrijski prestolnici ali v Bad Ischlu in ves čas poravnaval tudi njene račune. Toda ker je Sofija nadaljevala svoje lahko miselno življenje, se je njegov odnos do nje počasi spreminjal. V pismu, ki ji ga je iz Pariza po-

Nicolaus Kapy von Kapiwar

slal 13. novembra 1887, je razočarano zapisal: „Korak za korakom gre navzdol in še preden bom ležal v grobu, ne bom imel dobre besede zate in zate ne bom nič dobrega storil.“⁸⁴ Njena poraba denarja je bila tako velika, da jo je Nobel v pismu z dne 18. januarja 1888 naslovil kar z: „Ljuba Sofija in velika požiralka bankovcev.“⁸⁵ Na začetku istega leta (1888) ji je upravičeno očital, da ga nikoli ni hotela razumeti, za povrh pa da ga je podvrgla posmehu, saj se je v zadnjih (treh) letih na njegov račun le zabavala s svojimi „nižje mislečimi oboževalci“.⁸⁶ V istem letu (1888) je v pismu poudaril: „Med nama ne leži le prepad, ampak tisoč prepadov.“⁸⁷ In v drugem pismu (15. oktobra 1888): „Torej vidiš, ljubi otrok, da je luknja, ki jo mašiš z denarjem, nenaravno velika in da sam nikakor nisem pripravljen zapolniti oca na s svojimi prihranki.“⁸⁸

⁸⁰ Fant, Alfred Nobel, str. 197.

⁸¹ Fant, Alfred Nobel, str. 314;

⁸² Fant, Alfred Nobel, str. 198.

⁸³ Ohranilo se je 218 pisem Nobelovih pisem Sofiji; večtno jih je (v celoti oz. v izločkih) objavil Kene Fant v citirani monografiji.

⁸⁴ Fant, Alfred Nobel, str. 352.

⁸⁵ Fant, Alfred Nobel, str. 361.

⁸⁶ Fant, Alfred Nobel, str. 362.

⁸⁷ Fant, Alfred Nobel, str. 364.

⁸⁸ Fant, Alfred Nobel, str. 370.

Sofia Hess (zgoraj) in njena hči Margareta

Veliki porabi navkljub (še novembra 1889 jo je ostro okrcal, ker je manj kot v pol leta porabila 48.267 frankov),⁸⁹ je Nobel Sofijo (a tudi njenega očeta, ki je Nobela nenehno prosil za denar) še naprej finančno izdatno podpiral. Toda konec leta 1890, ko je od znancev na Dunaju izvedel, da je Sofija noseča⁹⁰ (sprva je Nobel hotel natvesti, da je zanosila z njim – in ga celo pripraviti do poroke –, potem pa mu je le priznala, da je oče njenega otroka mladi madžarski častnik Nicolaus Kapy von Kapivar), mu je bilo vsega dovolj. Odločil se je, da bo z njo pretrgal vse stike in jo prenehal podpirati. Toda to je bila vse prej kot uredničkova odločitev, saj ga je Sofija z obupanimi in rotečimi pismi vsakih nekaj dni prosila za pomoč. In Nobel je spet popustil. Že konec junija 1891 se mu je zahvalila za poslanih 2000 frankov, ki pa jih je takoj zapravila, saj mu je že na začetku julija pisala, da je povsem brez denarja in tudi brez primerne stanovanj. „Stanovanja so tako draga; skoraj vse je treba opremiti in jaz zato nimam denarja. Pod 2000 gld ni nič primerne in vsa so v tretjem nadstropju, kar je zame previsoko, saj imam trebuh in se ne smem preveč vzpenjati.“⁹¹ Po porodu (julija 1891 je rodila hči, ki ji je dala ime Margareta) je Nobela še pogosteje prosila za denar. Dne 18. januarja 1892 mu je pisala: „Rada bi te prosila, Alfred, da mi pošleš nekaj denarja. Že 14 dni sem povsem brez denarja in morala sem zastaviti svoj zadnji prstan, da bi lahko živela...“⁹² In Alfred ji je spet ustregel in ji na začetku februarja 1892 spet poslal 2000 frankov.⁹³

Čeprav ji je 18. maja 1892 odločno sporočil, da se ne bo dal več izkoriščati, svoje grožnje ni izpolnil in jo je še naprej podpiral. Tudi po Sofijini poroki s Kapyem von Kapivarem (1893),⁹⁴ ki je kmalu po poroki zapustil Dunaj in postal zastopnik neke tovarne šampanjca, ji je namenil 6000 gld letne rente. (Za njenega kuratorja na Dunaju je imenoval direktorja svoje avstrijske dinamitne družbe Juliusa Heyderja, ki je Sofiji izročal po 500 gld mesečno). Toda tudi ta visoki znesek potratni in razvajeni Sofiji ni zadoščal. Hotel je še več. V pismu 10. julija 1894 je Nobela prosila, naj ji pošlje 200.000 gld gotovine, češ da si bo lahko šele z obrestmi od te vsote zagotovila normalno

⁸⁹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 375.

⁹⁰ Sjöman, str. 290.

⁹¹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 399.

⁹² Fant, *Alfred Nobel*, str. 403.

⁹³ Fant, *Alfred Nobel*, str. 404.

⁹⁴ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 15.

življenje zase in za svojega otroka.⁹⁵ Čeprav jo je septembra 1894 obiskal na Dunaju in ji je v enem od pisem priznal: „Otročiček je res lep in treba ga je le pravilno vzgojiti“,⁹⁶ ji zahtevanega denarja ni hotel dati. V svoji drugi oporoki iz leta 1895 je Sofiji namenil 26.000 gld letne retne,⁹⁷ v zadnji in dokončni oporoki z dne 27. novembra 1895, ki jo je deponiral v stockholmski Enskilda-Bank, pa ji je namenil letno (dosmrtno) rento 6000 gld avstrijske veljave (njeni sestri Olgi, por. Boetger, pa 100.000 kron gotovine).⁹⁸ To je vsekakor bilo precej denarja, toda za na luksuz in življenje na visoki nogi navajeno Sofijo je bilo 6000 gld letno vse premalo. Ko so kmalu po Nobelovi smrti (umrl je 10. decembra 1896 v svoji vili v San Remu, kjer je živel od leta 1891) objavili Nobelov testament, v katerem je večino svojega premoženja zapustil za nagrade velikim znanstvenikom, literatom in bojevnikom za mir, je Sofija preko nekega dunajskega odvetnika od izvršitelja oporoke Ragnarja Sohlmana zahtevala, da ji ob renti dajo še nekaj denarja v gotovini. Ker mu je zagrozila, da bo v nasprotnem primeru objavila vseh 218 Nobelovih pisem, kar da bo povzročilo velik škandal, ji je Sohlman ustregel. V zameno za pisma so ji ob letni renti izplačali še 12.000 gld gotovine, obvezati pa se je morala, da v javnosti ne bo govorila o svojem odnosu z Nobelom.⁹⁹ Takšen je bil epilog skoraj dvajsetletnega razmerja med Alfredom Nobelom in celjsko-dunajsko prodajalko cvetic.

Nobelovi stiki s Celjem

Alfred Nobel je s Sofijo (in vsaj enkrat tudi sam) večkrat obiskal Celje in njene pristrčne celjske sorodnike. Enega izmed Nobelovih obiskov iz konca osemdesetih let je mlajša Brunnerjeva hči Friderika (1885-1973) v spominih opisala takole: „Nekoč, ko se je vračal s potovanja po Italiji, nas je Nobel obiskal v Celju in je mojemu očetu potožil o obnašanju moje tete, ki naj bi ga prevarala z vsakim natakarnjem. Bil je zelo širokogruden in je otrokoma iz Italije prinesel darila: moji sestri dragoceno žepno uro, meni pa igračko – gondolo, okrašeno s školjkami. Ko mu je moj oče

omenil, da si želi, da bi se otroka naučila igrati klavir, mu je Nobel podaril polovico zneska za nov klavir.“¹⁰⁰

V Brunnerju, izvrstnemu tehniku, je Nobel našel sorodno dušo in mu – kot je v spominih zapisala mlajša Brunnerjeva hči Friderike – celo ponudil odlično plačano službo v eni njegovih tovarn na Švedskem.¹⁰¹ Toda Brunner, ki je v Cinkarni videl svojega otroka, ponudbe ni hotel sprejeti. Vseskozi pa je bil z Nobelom v pisnih stikih in ga med drugim obveščal tudi o različnih tehničnih novostih in ugodnih možnostih za investiranje. Ob koncu leta 1890, ko mu je v imenu svoje družine voščil za Novo leto, je Brunner v pismu prijazno zapisal: „Velikokrat se spominjamo srečnih uric, ki smo jih med vašim tukajšnjim bivanjem preživeli z vami. Neskončno nas bo veselilo, če se boste odločili in spomladi spet prišli k nam.“¹⁰² Toda hkrati ga je obvestil tudi o poslovnih zadevah: „Kot slišim namerava vaša družba kupiti Fehleisnovo tovarno haloksilina blizu Celja. Mogoče je za vas ta projekt priložnost, da večkrat pridete sem. Verjetno vas bo zanimalo, da Fehleisen... že dalj časa razmišlja, da bi prodal svojo tovarno. Po mojem mnenju bi bil vesel, če bi našel kupca in bi svoj zahtevek, četudi ne takoj, postavil nizko.“¹⁰³

V pismu z dne 7. januarja 1891 je Albert Brunner z zadovoljstvom sporočil Nobelu, češ da se bo na njegovo željo kar najhitreje pozanimal o možni proizvodnji aluminija s pomočjo elektrolyze v Avstriji.¹⁰⁴ Podroben odgovor o tovrstni proizvodnji v Neuhausnu in o možnih lokacijah v Avstriji mu je posredoval v pismih z dne 20. in

¹⁰⁰ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 14-15.

¹⁰¹ H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 7.

¹⁰² Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, *Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Alberta Brunnerja, Celje, 27. 12. 1890; to in druga pisma Alberta in Amalije Brunner Alfredu Nobelu iz Narodnega arhiva v Stockholmu mi je posredoval kolega prof. dr. Vasko Simoniti, za kar se mu iskreno zahvaljujem. V švedskem prevodu je večino omenjenih pisem objavil Vilgot Sjöman v citirani knjigi.*

¹⁰³ *Ibidem*. Leta 1865 ustanovljena Fehleisnovo tovarna haloksilina, močnega razstreliva, ki so ga uporabljali v gradbeništvu, je stala ob reki Hudinji ob gozdu nad Škofjo vasjo. Drugo tovarno haloksilina je Fehleisen ustanovil leta 1869 v Spodnji Rečici pri Laškem. Prim.: Janko Orožen, *Zgodovina Celja in okolice, II. del, Celje 1974*, str. 132.

¹⁰⁴ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, *Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Alberta Brunnerja, Celje, 7. 1. 1891.*

⁹⁵ Fant, *Alfred Nobel*, str. 417; Friderike Dietrich, roj. Brunner, je v spominih zapisala, da je njena teta Sofija slabo skrbela za hči Margareto. Prim.: H. Dietrich, *Handschriftliche Aufzeichnungen*, str. 15.

⁹⁶ Fant, *Alfred Nobel*, str. 418.

⁹⁷ Fant, *Alfred Nobel*, str. 476-477.

⁹⁸ Testament je objavljen v: Fant, *Alfred Nobel*, str. 496-498.

⁹⁹ Fant, *Alfred Nobel*, str. 420.

22. januarja 1891.¹⁰⁵ Toda Brunnerjevi odgovori so ostali brez odgovora, saj je prav v teh dneh Nobel od Sofije izvedel, da je zanosila s Kapyem von Kapivarom. Razrahljan odnos med Sofijo in Nobelom je začasno očitno vplival tudi na Nobelov odnos do njenega sorodstva v Celju, saj je Albert Brunner v pismu z dne 20. januarja 1891 že zapisal: „Ne vem, kaj smo zagrešili, da ste nam med svojim potovanjem skozi Celje odrekli veselje, da bi vas mogli pozdraviti. Če bi bil vedel, da boste potovali skozi Celje, bi z veseljem prišel na železniško postajo, da bi vas – četudi le za nekaj minut – spet lahko videl.“¹⁰⁶ Toda odtlej Nobela ni bilo več v Celje, čeprav se je na poti v San Remo, kjer je živel na stara leta, z vlakom velikokrat peljal mimo mesta ob Savinji.

Kot s Sofijo pa Nobel tudi z njenimi sorodniki v Celju ni pretrgal vseh stikov. Že spomladi 1891 so Sofijini celjski sorodniki Nobelu spet začeli pošiljati pisma. Zlasti Amalija ga je večkrat pozvala, naj bo prizanesljiv do njene sestre. V pismu 8. aprila 1891 je Nobela prosila, naj Sofiji odpusti lahkornost: „Že januarja, ko je bila na obisku pri nas, me je Sofija prosila, naj vam pišem in vas prosim, da ji oprostite za njen napačen korak. Tega nisem zmogla, saj nisem mogla apelirati na vaše plemenito, dobro srce, potem ko se je ona tako spozabila; za takšen napačen korak ni opravičila. Danes mi je Sofija spet pisala žalostno pismo... v kako resnično nesrečnem položaju se nahaja in me je prosila, naj vam še enkrat pišem. To počnem sicer s težkim srcem in menim, da lahko v njeno opravičilo navedem le eno, da je mlada in lepa v tako velikem mestu osamljena in zapuščena, ... da pa vam je vse doslej ostala zvesta, saj bi jo ta nesreča doletela že prej. Upam, gospod Nobel, da boste pri vaši znani srčni dobroti Sofijino napako manj strogo presojali in ji odpustili... Če boste maja ali junija potovali v Italijo, nam boste naredili veliko veselje, če nas obiščete.“ Na koncu pisma je Amalija izrazila upanje, da Nobel Sofije v težkem trenutku ne bo zapustil, saj da je prepričana, da se bo po tej žalostni izkušnji zagotovo poboljšala.¹⁰⁷

Zdi se, da je prav Amalijino pismo omehčalo Nobela, da je že poldrugi mesec kasneje spet začel finančno podpirati Sofijo. Toda, kot že rečeno, Sofija z denarjem ni in ni znala ravnati. V pismu, ki ga je po dolgi pavzi Amalija poslala Nobelu 11. januarja 1892, je spet govorila o lahkornosti svoje sestre. Sofijo naj bi neprestano rotala, naj se poboljša in začne živeti skromneje ter v skladu z možnostmi, da pa pri tem ni imela nobenega uspeha. To naj bi bila posledica Sofijinega značaja in družbe, v kateri se giblje. Amalija je Nobelu sporočila, češ da je njen soprog Albert (Brunner) predlagal, naj Sofiji določi skrbnika. In dodala: „Mogoče imate na Dunaju kakega znanca, ki bi prevzel to nalogo.“¹⁰⁸

V pismu z dne 20. februarja 1892 se je Amalija zgrozila nad podatkom, ki ji ga je posredoval Nobel, kako se je njena sestra v njegovem imenu na debelo zadolžila. Toda Nobela je vseeno prosila, naj je ne sodi prestrogo, saj da se očitno nahaja v težkem finančnem položaju. „Da je Sofija s svojim denarjem na tesnem ugotavljam zato, ker mi je prej redno pošiljala po 5 gld mesečno, da bi mi vsaj malo pomagala, že nekaj časa pa tega ne počne več, čeprav gre za znesek, ki prej zanjo ni predstavljal ničesar.“¹⁰⁹

V pismu 13. aprila 1892 se je Amalija spet zahvalila Nobelu, ker je njeni sestri znova pomagal iz težav, hkrati pa ga je še enkrat pozvala, naj se z njo pogovori in ji določi skrbnika. „V vašem zadnjem pismu ste menili, da bo Sofija morala pod skrbništvo ali pa se poročiti. Mislim, da bo Sofija s slednjim manj zadovoljna kot s prvim. Toda nekaj se mora zgoditi in po mojem mnenju bi bil ta izhod še najboljši.“¹¹⁰

Toda Sofija se ni in ni poboljšala, zato jo je (leta 1893) doletelo oboje. Skoraj hkrati s poroko s Kapyem von Kapivarom ji je Nobel na Dunaju našel kuratorja, ki ji je vsak mesec izročal po 500 gld mesečne rente. Seveda tudi ta velikanski znesek Sofiji ni zadoščal. Tretjega junija 1894 je Heinrich Hess v pismu hčerki Amaliji v Celje zapi-

¹⁰⁵ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pisma Alberta Brunnerja, Celje, 20. 1. 1891 in 22. 1. 1891.

¹⁰⁶ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Alberta Brunnerja, Celje, 20. 1. 1891.

¹⁰⁷ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Amalije Brunner, Celje, 8. 4. 1891.

¹⁰⁸ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Amalije Brunner, Celje, 11. 1. 1892.

¹⁰⁹ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Amalije Brunner, Celje, 20. 2. 1892.

¹¹⁰ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Amalije Brunner, Celje, 13. 4. 1892.

sal, da je Sofija zadnjih sedem mesecev živel v hotelu, za plačilo katerega naj bi „doktor“ poravnal 1300 gld. V tem času naj bi porabila kar 3500 gld zgolj za luksus, kar se je tudi očetu zdelo več kot lahkomišno. „Kar naprej potuje in si daje delati nove in nove toalete; pri neki šivilji si je naročila za 900 gld oblek. Ali ni to neumnost? Z Nobelom je povsem brezsrdna. On ji ne piše več.“¹¹¹

Dan kasneje (4. junija 1894) je Amalija pisala Nobelu, da so bili njeni in očetovi poskusi, da bi spametovala Sofijo, popolnoma neuspešni. Ob priloženem očetovem pismu mu je potožila, da jo je le-to spravilo v obup, saj da se boji negativne publicitete. „Zame bi to bilo res grozno, ker živim v tako malem mestu, kjer vsak pozna vsakogar.“¹¹²

Dne 27. septembra 1895 se je Albert Brunner prisrčno zahvalil Nobelu za denarno pomoč hčeri Adeli, ki je obiskovala „Töchterheim“ na Dunaju. In je dodal: „Iz dnevnega časopisja vam je znano, kako slabo so v Avstriji plačani državni uradniki. Iz leta v leto nam zgolj obljubljajo reguliranje in izboljšanje prihodkov. Nezadovoljstvo zaradi dosedanjega pričakovanja, je pri mladih uradnikih povzročilo, da so pri zadnjih volitvah na Dunaju stopili v opozicijo zoper vlado.“¹¹³ 15. oktobra 1896 pa je Albert Brunner Nobelu sporočil, da je Adela uspešno končala študij v drugem semestru in se mu še enkrat zahvalil za denarno pomoč svoji hčeri.¹¹⁴ Tako je Nobel zadnje pismo iz Celja prejel komaj poldrug mesec pred svojo smrtjo.

Pred koso smrti smo vsi enaki

Alfred Nobel je umrl za možgansko kapjo zgodaj zjutraj 10. decembra 1896 v svoji vili v italijanskem San Remu. Umrl je v samoti. Na drugi

svet so ga pospremili le njegovi služabniki. Teden dni kasneje so se v vili Nobel v San Remu od njega tiho poslovili njegovi najbližji sodelavci (žalostni ceremonial je vodil švedski pastor iz Pariza Nathan Söderblom), 30. decembra 1896 v Stockholmu pa še njegovi sorodniki, prijatelji in znanci – ter ves svet.¹¹⁵ Tri leta za njim je za vedno zatisnil oči utemeljitelj in prvi vodja celjske Cinkarne Albert Brunner, ki so ga z Nobelom vezale tesne strokovne in človeške vezi.¹¹⁶ Sofija Hess, ženska, ki jo je Nobel neizmerno ljubil, pa se je za večno poslovila leta 1922 na Dunaju.¹¹⁷ Za razliko od Nobela, ki je za sabo zapustil velikansko premoženje, je umrla v revščini. Toda tudi ona je v večno kraljestvo odšla osamljena. Kako prav je imel pastor Söderblom, ki je ob zadnjem slovesu od Alfreda Nobela v San Remu 17. decembra 1896 dejal: „V smrti ni razlike med mnogokratnim milijonarjem in kočarjem, med genijem in preprostežem. Ko je igra pri kraju, smo vsi enaki.“¹¹⁸

Zusammenfassung

Alfred Nobel und seine „grosse Banknotenfresserin“

Sofie Hess - eine Frau, die das Leben des berühmten Erfinders Alfred Nobel (1833-1896) merkbar prägte - lebte in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts eine Zeitlang in Cilli. Ihr Vater Heinrich Hess war mit seiner großen Familie unmittelbar nach dem Wiener Börsenkrach (1873), der auch ihn finanziell ruiniert hatte, in die Stadt an der Savinja gezogen. In Cilli ging Hess dem Holzhandel nach und war dabei so erfolgreich, daß er sich rasch in den Cillier bürgerlichen Kreisen etablierte. Seine jüngste Tochter Amalia (geboren 1856 in Wien) heiratete 1874 den Direktor der staatlichen Zinkhütte Albert Brunner. Seine Tochter Bertha (geboren 1853 in Wien) heiratete 1876 Wilhelm Goldmann, den ersten Redakteur der in deutscher Sprache erscheinenden „Cillier Zeitung“. Doch weder die Heiraten seiner Töchter mit angesehenen Cillier Bürgern noch seine recht erfolgreichen Geschäfte konnten den ruhelosen Heinrich Hess im provinziellen Cilli halten. Ende 1877 oder Anfang 1878 übersiedelte er mit seiner Familie zurück nach Wien. Bereits mehr als ein Jahr zuvor hatte

¹¹¹ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Heinricha Hessa hčeri Amaliji Brunner, Dunaj, 3. 6. 1894; Heinrich Hess, ki je v pismu hčeri Amaliji tožil nad lahkomišnostjo in potratnostjo Sofije, je tudi sam večkrat prosil Nobela za denarno pomoč.

¹¹² Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Amalije Brunner, Celje, 4. 6. 1894.

¹¹³ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Alberta Brunnerja, Celje, 27. 9. 1895; že 4. avgusta 1895 se mu je za pomoč (v francoskem pismu, datiranem v Celju) zahvalila Adele.

¹¹⁴ Riksarkivet (Državni arhivi) Stockholm, Korespondenca Alfreda Nobela, pismo Alberta Brunnerja, Celje, 15. 10. 1896.

¹¹⁵ Fant, Alfred Nobel, str. 471-472.

¹¹⁶ Prim.: H. Dietrich, Handschriftliche Aufzeichnungen, str. 8-9.

¹¹⁷ H. Dietrich, Handschriftliche Aufzeichnungen, str. 15.

¹¹⁸ Fant, Alfred Nobel, str. 469.

Hesses älteste Tochter Sofie (geboren 1851 in Wien) ihre Familie und Cilli verlassen. Sie begab sich ins heimatliche Wien und fand im bekannten Kurort Baden Beschäftigung als Verkäuferin in einem Blumengeschäft.

Dort traf Alfred Nobel, damals bereits einer der reichsten Männer der Welt, Sofie im Jahr 1876 (unmittelbar nach seiner unglücklichen „Liebesepisode“ mit Bertha von Kinsky, der später berühmten Vorkämpferin für den Frieden Bertha von Suttner). Nobel verliebte sich bis über beide Ohren in die kokette Blumenverkäuferin, die ihm Geschichten über ihre unglückliche Jugend, ihren verständnislosen Vater und ihre böse Stiefmutter, wegen der sie Cilli verlassen hätte und auf der Suche nach Arbeit nach Baden gekommen wäre, auftrichtete. Wegen der vermeintlichen Jugend des Mädchens - Sofie belog Nobel, sie sei erst 18 Jahre alt, während sie in Wahrheit bereits 25 Jahre alt war - redete ihr Nobel zunächst zu, nach Cilli zu ihrem Vater zurückzukehren. Doch bereits 1878 lud er sie nach Paris ein, wo er sie, dem Druck der damaligen Moralvorstellungen nachgebend, in einer luxuriösen Wohnung unweit seiner Villa auf der Avenue Malakoff unterbrachte.

Die Beziehung zwischen Nobel und Sofie ähnelte zu Beginn jener zwischen Henry Higgins und Eliza Doolittle in George Bernard Shaws Drama *Pygmalion*. Obwohl Nobel sich große Mühe gab, sein „kleines Vögelchen“ allseitig zu bilden, mußte er bald erkennen, daß seine Bemühungen erfolglos blieben. Sofie war nicht Eliza aus Shaws *Pygmalion*, sondern ein leichtsinniges und kokettes Mädchen, das mehr an einem schönen und sorgenfreien Leben als am Lernen interessiert war.

Sofie Hess, deren Leben sich bald nach ihrem Fortgang aus Cilli radikal verändert hatte, verstand es, auf großem Fuß zu leben. Ihre luxuriöse Pariser Wohnung, in der sie von einer Dienerin und einer Köchin bedient wurde und wo ihr eine bezahlte Gesellschafterin auf Nobels Wunsch Französisch und gutes Benehmen beibringen sollte, war immer seltener bewohnt. Immer häufiger war Sofie im heimatlichen Wien oder im Kurort Bad Ischl, wo Nobel ihr 1884 eine Villa gekauft hatte. Außerdem besuchte sie regelmäßig auch andere mondäne Kurorte Europas. Überall stellte sie sich als „Frau Nobel“ (also Nobels Ehefrau) vor und war so verschwenderisch, daß Nobel sie in einem Brief vom 18.1.1888 kur-

zerhand mit „Liebe Sofie und grosse Banknotenfresserin“ titulierte. Außerdem benahm sie sich äußerst leichtlebig. Ihre Schwester Amalia, die nach der Heirat mit Albert Brunner in Cilli lebte, erklärte, Sofie habe Nobel mit jedem Kellner betrogen.

Trotz ihres enormen Geldverbrauchs unterstützte Nobel Sofie und sogar ihren Vater, der ununterbrochen um Geld bat, auch weiterhin ausgiebig. Als ihm Sofie 1891 gestand, daß sie vom jungen ungarischen Offizier Nicolais Kapiy von Kapivar schwanger war, beschloß Nobel zwar, sie nicht mehr finanziell zu unterstützen, doch nach ihren flehentlichen Bitten ließ er sich wieder erweichen. So schickte er ihr auch weiterhin Geld und nach Sofies Heirat mit Kapiy von Kapivar (1893) sprach er ihr sogar eine jährliche Rente von 6000 Gulden zu. Für die verwöhnte Sofie war dieser Betrag zu wenig. Auch mit den 6000 Gulden, die ihr Nobel in seinem letzten Testament vermachte, war sie unzufrieden. Nach Nobels Tod erpresste sie von seinem Nachlaßverwalter Ragnar Sohlman weitere 12.000 Gulden in bar, da sie ihm androhte, bei Nichtbezahlung alle 218 Briefe Nobels an sie zu veröffentlichen.

Alfred Nobel weilte mehrmals mit Sofie (sowie einmal auch alleine) in Cilli, wo Sofies Schwester Amalia lebte. In Amalias Mann, dem Direktor der Cillier Zinkhütte Albert Brunner, fand er eine verwandte Seele. Er bot Brunner sogar einen sehr gut bezahlten Posten in einer seiner Fabriken in Schweden an, was Brunner aber ablehnte. Brunner stand mit Nobel in brieflichem Kontakt und informierte ihn über verschiedene technische Neuerungen, zum Beispiel über die Aluminiumproduktion mit Hilfe der Elektrolyse, sowie über günstige Investitionsmöglichkeiten. Auf Brunners Anregung wollte Nobel sogar Fehleisens Haloxilinfabrik in Cilli kaufen. Doch nach seiner „Trennung“ von Sofie 1891 machte Nobel nie mehr in Cilli halt, obwohl er auf seinen Reisen nach Italien - seinen Lebensabend verbrachte er in San Remo - oft mit dem Zug an Cilli vorbeifuhr. Er pflegte jedoch bis zu seinem Tod mit Brunner und insbesondere Sofies Schwester Amalia briefliche Kontakte.

Igor Grdina

NEKAJ MISLI O KOROŠKI KOT SLOVENSKI BOLI

Vprašanje o Koroški kot slovenski boli je vsaj toliko psihološko kot zgodovinsko. Nobenega dvoma ni, da ga zastavljata tako preteklost kot sedanjost: na eni strani je rezultat družbenih procesov in posamičnih dogodkov v dolgem časovnem razdobju od srednjega veka do danes (s težiščem na 19. in 20. stoletju), na drugi pa tudi posledica njihovega doživljanja in reflektiranja pri Slovencih in Nemcih oziroma Avstrijcih ter občasno – zlasti po 1. in 2. svetovni vojni, ko je prišlo do dramatičnega vojaškega in diplomatskega boja za meje – še pri pripadnikih drugih narodov. Treba se je zavedati “večdimenzionalnosti” omenjenega vprašanja: ni mogoče zankovati ne njegove politične, ne gospodarske, ne kulturne razsežnosti, prav tako pa tudi ne razlik med kolektivnimi ter individualnimi odgovori nanj.

Igre menjav v zgodovini, ki jih v Srednji Evropi večinoma doživljamo v duhu hegeljansko-marksiistične tradicije kot napredovanje oziroma razvoj človeške družbe (v bistvu gre za svojevrsten socialni lamarkizem), so enkrat poudarjale vpetost Koroške v širši geografski, civilizacijski, etnični, duhovnozgodovinski in politični okvir vzhodnoalpsko-jadranskega prostora, drugič spet njeno samostojnost in samosvojost v razmerju do sosednjih dežel. V srednjem veku – okoli leta 1000 – je bila vojvodina Koroška za kratek čas celo središče povezav razmeroma velikega in zemljepisno raznolikega/prehodnega

ozemlja med Bavarsko na severozahodu, Ogrsko na vzhodu, Hrvaško na jugu in Lombardijo na zahodu. Po omejitvi madžarske države na Pannonsko nižino se je namreč okoli Koroške na vzhodu in jugu oblikoval “venec” njej podrejenih mark, ki je segal od porečja Mure do porečja Pada. Iz njih sta relativno kmalu nastali tudi zgodovinski deželi Štajerska in Kranjska. Obe sta se hitro osamosvojili ter se uspeli definirati za pravna in politična subjekta enakega ranga kot sama Koroška. Po uveljavitvi Oglejskega patriarhata in pozneje še v večji meri Serenissime kot centrov posvetne politične moči na ozemlju ob obalah severnega Jadrana so vse tri omenjene dežele – ki sta se jim v teku let pridružila tudi Goriška, nastala iz dinastičnih teritorijev grofov Goriških, in mesto Trst – v čedalje večji meri delile skupno usodo; po njih so segali Babenberžani in češki kralj Otokar II. Přemysl, od 2. polovice 13. do konca 15. stoletja pa so jih obvladali Habsburžani.

V zgodnjem novem veku je vloga širšega regionalnega političnega središča vzhodnoalpskega prostora pripadla Štajerski oziroma njene mu glavnemu mestu Gradcu: t. i. nerazdružno telo Notranje Avstrije je bilo v 16. stoletju izjemnega pomena zaradi obrambe pred grozečo turško nevarnostjo, pozneje pa je ta zveza dežel razmeroma hitro postala mrtva črka na papirju. Toda Koroško, Štajersko, Kranjsko, Goriško in Trst je od tega časa dalje vsaj deloma povezovalo

še nekaj drugega: protestantska reformacija, ki je zaradi Luthrove doktrine o opravičevanju zgolj po veri hotela razširjati "evangelij brez človeških dodatkov", je morala vernike nagovarjati v njihovem jeziku, to pa je posledično vodilo k definiranju novih kulturnih enot in identitet, saj se obstoječe državne, deželne in siceršnje meje niso ujemale z lingvistično stvarnostjo. Med tedaj na novo opredeljenimi kulturno-civilizacijskimi skupnostmi oziroma identitetami je bila kajpak tudi slovenska. Posebej značilno se zdi, da je protestantski reformator Primož Trubar (1508 - 1586), ki je leta 1550 Slovincem izdal prvi dve knjigi v materinščini, svoje poslanstvo videl v oblikovanju "prave cerkve božje slovenskega jezika", ne pa v vzpostavitvi reformirane verske organizacije kake obstoječe dežele. Z natisom Biblije njegovega duhovnega "sina" Jurija Dalmatina (ok. 1547 - 1589), ki so ga leta 1584 finančno omogočili pretežno protestantski deželni stanovi Kranjske, Štajerske in Koroške, je tudi politična sfera via facti priznala relevantnost jezikovno-etničnega povezovalnega kriterija v vzhodnoalpskem prostoru, čeprav je lahko v poenotenje zajel le njegov južni del. To tradicijo je v katoliško okolje prenesel ljubljanski škof Tomaž Hren (1560 - 1630), ki je protestantski naddeželni slovenski knjižni jezik vzel za temelj lastnih izdajateljskih zasnov. Tako je ravnal predvsem iz praktičnih razlogov, saj je območje njegove cekvene oblasti segalo v posamezne župnije vseh treh omenjenih dežel. Odtlej se zavest o naddeželni naravi slovenskega knjižnega jezika ni nikoli povsem izgubila, čeprav je bila večkrat zelo šibka, v času slovničarskih eksihibicij o. Marka Pohlina (1735 - 1801) sredi 2. polovice 18. stoletja pa tudi postavljena pod vprašaj.

Potrebno je poudariti, da po 16. stoletju razen ideje slovenske skupnosti - sprva v religioznih (protestantskih), nato v kulturnih (knjižnojezikovnih), v 19. in 20. stoletju pa tudi v nacional-nopolitičnih in gospodarskih okvirih - ni najti resnejšega oziroma trajnejšega koncepta posebnega povezovanja vzhodnoalpsko-jadranskega prostora: Italijani v Primorju se v svojih integracijskih težnjah ozirajo na Apeninski polotok, Nemci v gorati notranjosti pa h glavnim mestom obstoječih kronovin in seveda k Dunaju kot prestolnici habsburške monarhije. Zato je prišlo do hudega konflikta interesov. Slovenska integracija pač ni mogla zajeti celotnega vzhodnoalpskega ozemlja; nasprotovale so ji tako sodobnostne vizije sosednjih narodov kakor tudi obstoječe meje med kronovinami v avstrijski državi.

Ko se v 2. polovici 18. stoletja pojavi novodobna narodna ideja, prav skupni knjižni jezik postane osrednji povezovalac prebivalcev Kranjske, Goriške, južne Koroške, spodnje Štajerske in še nekaterih sosednjih ozemelj. Meje njegove uporabnosti postanejo meje slovenskega naroda. Jezik se iz golega sredstva za sporazumevanje preobrazi v splošno priznano znamenje identitete. To velja tako prostorsko kot časovno: ker se je obred ustoličevanja koroškega vojvode vse do svojega propada, se pravi do leta 1414, odvijal v slovenskem jeziku, je tudi z njim povezana tradicija - logično - postala duhovna "last" slovenskega naroda. Vsaka svoboda pač govori s svojim jezikom. Takšno razumevanje zgodovine nikakor ni bilo nekaj absolutno novega: Otokar iz Geule je že v 14. stoletju koroškega vojvodo sinonimno poimenoval z izrazom "windische herre",¹ Enej Silvij Piccolomini pa je v 15. stoletju Korošce štel za Slovane.² Jakob Unrest je malo pred letom 1500 Koroško razglasil za "ain rehts Windisch Landt",³ Veit Welzer pa je generacijo pozneje poudarjal, da izhaja Koroška iz drugega in ne nemškega naroda⁴ (čigar državi sicer pripada). Simptomatično se zdi, da so prav vse našete oznake povezane z opisovanjem ustoličevanja koroških vojvod v poznosrednjeveški oziroma humanistični učeni kulturi; izhajale so iz posebnega jezika tega edinstvenega obreda.

Toda v času svojega formuliranja so vse omenjene izjave imele pomen zgolj za kroge izobraženske in družbene elite, tj. za relativno maloštevilne klerike in plemiče, ki so bili - za razliko od številčno močno večinskega kmečkega prebivalstva - zmožni branja in pisanja. Mogle so vplivati le na njihovo identiteto. Od konca 18. stoletja dalje pa so tovrstne opredelitve postajale bistvene tudi za "ljudi brez posebnosti", se pravi za vse in vsakogar. Družba kot organizem različnih stanov, v kateri ima vsak posameznik in sleher na skupina svoj special(izira)ni namen bivanja, je v Evropi razpadla; rodila se je družba kot mravljišče (bolj ali manj) enakih. Človek se je znašel svoboden, a sam. Ni bil več le del nečesa, kar ga je presegalo. Da ne bi bil tudi osamljen, je začel vstopati v najrazličnejše zamišljene skupnosti, v katerih je dobil občutek solidarnosti;

¹ Jože Pogačnik (ur.), *Srednjeveško sloustvo. Izbrano delo*, Ljubljana 1972, 282.

² Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, 229.

³ Prim. Bogo Grafenauer, n. d., 138, 139.

⁴ Bogo Grafenauer, *Karantanski temelji koroške vojvodine*, *Zgodovinski časopis* 31, Ljubljana 1977, 136.

med njimi je bila narodna v t. i. dolgem 19. stoletju od francoske revolucije do 1. svetovne vojne (v veliki meri pa tudi pozneje) gotovo najpomembnejša. Tedaj se je zdela naravna, ne kulturna; ljudem "včerajšnjega sveta" se je kazala kot danost oziroma kot težnost, ki ji ni mogoče uiti. Menili so, da je v civilizacijskem kontekstu nadzgodovinska – vsaj trajna, če že ne večna. Človek je bil v tistem času dobesedno rojen kot pripadnik tega ali onega naroda; nikakor ni šele v procesu osebnostnega formiranja postal Nemec, Francoz, Slovenec itd. (Le v romanskem svetu, kjer sta posamezne narode razlikovali zgolj državna in kulturna tradicija, ne pa etnični izvor, se je slišalo nekaj vplivnih glasov, ki so bili drugačnega mnenja: Renan je imel narod za vsakodnevni plebiscit, Massimo d'Azeglio pa je v prvem italijanskem parlamentu ugotavljal, da je potem, ko je Italija končno nastala, samo še treba narediti Italijane!⁵) Tako se niti malo ne gre čuditi dejstvu, da so se na Dunaju ob koncu 19. stoletja norčevali celo iz "priučenih" Tevtonov, ki so na jugu habsburške monarhije z vso velemenco gradili "nemški most" do jadranskih obal; na račun svojih brezkompromisnih "kulturonoscev" v Celju so v svetovljansko nezavrti cesarski prestolnici zapisali tele nemalo obešenjaške verze:

Vorm Obmann Jaksch vom Schubertbund
Jüngst Bürgermeister Rakusch stund,
Der Tepey, der hat präsiidiert,
Und Herr Brezovsky war gerührt,
Als von der treuen deutschen Art,
Die Cilli unentweckt bewahrt,
Mit Pattus noch Herr Negri spricht –
Noch deutscher kann man wirklich nicht.⁶

Slovenci so bili glede tega nekoliko "širši": iz priimka "očeta naroda" Janeza Bleiweisa (1808 – 1881) se niso norčevali, zato pa jih je motil njegov duhovni "sin" Etbin Henrik Costa (1832 – 1875); na njegov račun je Josip Stritar (1836 – 1923) leta 1872 napisal tale bojeviti sonet (tudi on je gledal na podalpski prostor iz dunajske perspektive!):

⁵ Eric Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*, Zagreb 1993, 50. Zaradi tako "laksnega" (tj. neetničnega in nerasnega) odnosa do narodnosti v romanskem (sredozemskem) svetu gotovo ni čudno, da je eden od vodilnih glasnikov epohe nacionalizma H. S. Chamberlain ob obalah Mediterana videl le kaos ljudstev.

⁶ Janko Orožen, *Zgodovina Celja in okolice, II. del* (1849 – 1941), Celje 1974, 289.

"Sinu puščica tretja naj zadene.
Ti, ki ime ti je italijansko
in v žilah sokrvice imaš germansko,
kaj tebe je prineslo med Slovence?

Med Nemci nisi našel svoje cene,
zato blago vse svoje pravdoznansko
prenesel sem v deželo si slovansko,
češ, dete veseli se zlate pene.

Neumen nisi, to se mora reči;
oh, le predobro si Slovence sodil,
ti znaš očitno "več ko hruške peči"!

Prej z blagom si okrog po hišah hodil,
zdaj jeli vsi sami so k tebi teči;
kako še dolgo boš za nos jih vodil!?

Že sam priimek je torej sugeriral, kateremu narodu naj bi posameznik pripadal; narodnost skratka ne bi smela biti stvar svobodne izbire. Tradicija, h kateri naj se človek prišteva, je bila v 19. stoletju resnično pojmovana kot kulturni ekvivalent naravni sili težnosti.

Tudi v 20. stoletju se v bistvu ni dosti spremenilo: marksizem, ki je poudarjal zgodovinsko naravo fenomena narodnosti in z njim povezanih kategorij mišljenja, je sicer do določene mere zaznamoval obdobje od 1. svetovne vojne do danes, toda njegova družbena doktrina – komunizem – je v evropski politični praksi doživela popoln zlom. Ni ga porazila samo liberalna demokracija, v kateri Francis Fukuyama vidi filozofski konec zgodovine (in kaj je njegov nauk drugega kot v marksizem preobrnjeno hegeljanstvo brez mesijanizma: končna razvojna stopnja človeške družbe ni harmonična in idealna, temveč zgolj znosna ter v tem smislu predvidljiva in obvladljiva; vsekakor je konfliktna in polna problematičnosti!), temveč tudi zavezanost ljudi narodni misli. Večnacionalne komunistične države v Evropi in velikem delu Azije – Sovjetska zveza, Jugoslavija in Češkoslovaška – so značilno razpadle. Ne zaradi demokracije in liberalizma, temveč zaradi nacionalizma. Mogoče je celo reči, da je zmaga liberalne demokracije v prostoru vzhodno od Zahoda le delna in marsikje še negotova, medtem ko je triumf nacionalizma praktično popoln. Nanj so prisegle tako postmarksistične kot neokomunistične države: Tudijsmanova Hrvaška, Mečiarjeva Slovaška in Miloševićeva Zvezna republika Jugoslavija

⁷ Josip Stritar, *Zbrano delo I*, Ljubljana 1953, 150.

so samo najbolj razvpiti dokazi za veljavnost te teze. Mnogi premišljevalci o sedanjem trenutku vzhodne polovice stare celine se sicer tolažijo z mislijo, da je ta prostor v tranziciji in da se bo torej sčasoma radikalno predrugačil, vendar je veliko vprašanje, če je temu res tako. Gotovo se bo spreminjal – ampak: ali se bo tudi spremenil? Odgovor je zaenkrat izgubljen v vetru. Pa saj tudi na evropskem Zahodu ni mogoče zaznati globljih sledov postnacionalne epohe: že, že, da se o tem mnogo govori v znanstveniških, umetniških, političnih oziroma medijskih krogih in da so nacionalisti spremenili svoj tradicionalni besednjak (opustili so afirmativno povzdigovanje svoje skupnosti ter se osredotočili na njeno promoviranje “per negationem”: zdaj so ksenofobi in mišljenjski rasisti; dandanes “ONI” definirajo “NAS”, medtem ko smo včasih “MI” “NJE” oziroma njihovo “inferiornost”; “MI” torej nismo več superiorni nad “NJIMI”, saj “NAS” “ONI” nenehno ogrožajo – že samo s tem, da so drugačni”), toda stare identitete so ostale žive. Ljudje jih še vedno štejejo za pomembne določevalke svoje usode – vključno s predsodki. Italijan ima npr. apriorno manj možnosti kot Nemec, da postane šef evropske banke. Kajpak že samo zato, ker je Italijan (sploh ni treba, da je Sicilijanec, Kalabrijec ali Napolitanec). Lahko se ga potolaži kvečjemu z dejstvom, da ima veliko več možnosti od svojega nemškega so-Evropejca za zaposlitev v kakšni pizzeriji – toda to najbrž ni posebej utešna ugotovitev.

Ko razmišljamo o rečeh, ki so povezane z narodnostjo, je vsekakor treba pogledati malce globlje; intelektualni dnevni menuji so v 20. stoletju, ki ni samo hobsbawmovsko stoletje skrajnosti, temveč tudi stoletje videza, narejeni preveč zgolj za oko, da bi lahko samo na podlagi zunanega izgleda sodili tudi o najpomembnejšem, tj. o okusu sveta. Marsikaj, kar se glasno oznanja, je pač zgolj vprašanje vedenjskega standarda. Ali z drugimi besedami: vprašanje modnih novosti in norosti na duhovnem področju. Ni pa stvar prepričanja ali resne refleksije o položaju. Očitno je sicer, da danes stvarnost opisujemo precej drugače kot še pred desetimi, dvajsetimi ali celo štiridesetimi leti, toda obstaja resen dvom, ali jo večina ljudi zato tudi že intimno doživlja radikalno drugače kot tedaj. Besedni slovar in besedna gramatika se spreminjata,

slovar in gramatika misli pa ostajata. Potemtakem je zgodovino nemogoče ločiti od sedanjosti. Kar zadeva vprašanje odnosa Slovencev do Koroške, je to načelno misel treba posebej poudariti. Koordinate sistema, v katerem se giblje naše pojmovanje skupnostnih identitet, so bile dejansko vzpostavljene že ob koncu 18. in v 1. polovici 19. stoletja, zato je narodnost v tem kontekstu še vedno deležna osrednje pozornosti. Tradicija, ki je tedaj postala bistvena za oblikovanje (samo)podobe slovenskega naroda, je ključnega pomena še dandanes. Naj navedem samo nekaj primerov! Na naslovnicaх reprezentativnih nacionalnih zgodovin se nenehno pojavljajo vedno isti motivi (knežji kamen je v tem smislu še posebej izpostavljen). Avtorji historio-grafskih knjig si krčevito prizadevajo uzreti narodovo preteklost kot logično verigo bolj ali manj nujnih dogodkov na poti k državni osamosvojitvi Slovenije v dramatičnih junijsko-juljskih dneh leta 1991 (najbolj razvpita je brez dvoma koncepcija t. i. “narodnega vzpona” Janka Prunka, vendar še zdaleč ni edina; omeniti je treba vsaj še zagnane promotorje venetskega in celjskega “sna”, vendar tudi nekatere “graditeljske” prispevke na pompozni simpozijih o slovenski državnosti in o “usodnih prelomnicah”, ki neredko potekajo pod visokim pokroviteljstvom odločujočih ljubljanskih političnih faktorjev), ali pa iščejo prapodobe svoje sodobnosti v nekaterih markantnih dogodkih 19. in začetka 20. stoletja (tisti, ki jim srce bije močno na levi, tudi v letih groze in strahot 1941 – 1945). Tako brezimni “mali mož z ulice” kot (tipični/povprečni) strokovnjak za minulo sta enako trdno prepričana, da je pred slabim desetletjem prišlo do kulminacije smisla slovenske poti iz roda v rod. Takšno občutenje naj bi v enaki meri zajelo čisto vse Slovence – tako tiste iz Ljubljane kot one iz Spodnjega Dupleka, Zgornjega Kašlja, Dunaja, Buenos Airesa, Trsta, Celovca itd. Samostojna nacionalna država naj bi bila od pamtiveka cilj najboljših “sinov in hčera slovenskega naroda” – čeprav se je o njej od let 1922/1923 pa do srede 80-ih let 20. stoletja razpravljalo le v ozkih, vsekakor ne “mainstreamovskih” krogih (Anton Novačan, Božo Vodušek, Lojze Ude, Lambert Ehrlich, Ruda Jurčec, nekatere skupine političnih emigrantov po letu 1945). Afirmativna identifikacija vsekakor močno prevladuje nad kritično analizo. Ideal je življenje sedanjosti v preteklost oziroma v najboljšem (= najmanj slabem) primeru podoživljanje minulosti, ne pa distanca do nje. Zato vsaj na deklarativni ravni ni mogoče pričakovati posebej globokih razlik

⁸ Posebej pade v oči in ušesa množinski subjekt, ki je tako značilen za slovar nacionalistov: ti se nenehoma čutijo poklicane izrekatii svoje “resnice” v imenu skupnosti.

med doživljanjem Koroške kot slovenske boli dandanes in pred stotimi ali osemdesetimi leti, ko je bilo nacionalistično razumevanje človekovega položaja v času in prostoru med Srednjeevropejci na vrhuncu.

Slika "tužnega Korotana", ki jo srečujemo v slovenski publicistiki že v obdobju fin de siècle in la belle époque, je v slovenski kolektivni zavesti ukoreninjena še v našem času, čeprav bi težko rekli, da se v zadnjih dveh desetletjih bogve kako načrtno goji. Zdi se kot nekaka samoumevna resnica oziroma usedlina. Nemogoče je seveda trditi, da je takšen pogled brez stvarnih temeljev, saj je v 20. stoletju na Koroškem prišlo do drastičnega upada slovensko govorečih ljudi. Komajda bi v Evropi našli pokrajino, kjer se je v tako (vsaj relativno) kratkem času dogodila tolikšna sprememba, čeprav je zaradi (kajpak politično hotene) stupidnosti habsburške statistike težko ugotoviti, kakšno je bilo dejansko stanje v 2. polovici 19. stoletja. Kategorija občevalnega jezika kot praktično edini pokazatelj narodnostne opredelitve ljudi v zahodni polovici avstro-ogrške monarhije (le v primeru Židov in Ukrajincev oziroma Poljakov v Galiciji in Bukovini je tudi veroizpoved lahko bila pokazatelj narodnosti) je bila nenatančna. Dejansko celo nesmiselna. Poglejmo tale drastični primer: v štajerskem trgu Sv. Jurij ob Južni železnici je bil ob zadnjem popisu prebivalstva v avstro-ogrski monarhiji leta 1910 ugotovljen en sam avstrijski državljani, ki za svoj občevalni jezik ni navedel ne slovenščine in ne nemščine.⁹ Vsekakor se zastavlja vprašanje, s kom je ta oseba potem sploh "občevala"?! Mutasta očitno ni bila, saj je bila rubrika o občevalnem jeziku izpolnjena. Na dlani je sicer pohujšljivo, vendar logično vprašanje: smo soočeni s primerom lingvistične onanije?

Mogoče je reči, da je cesarsko-kraljeva statistika s svojim zavestno meglenim kategorialnim aparatom za vse večne čase uspela prikriti dejanske narodnostne razmere v monarhiji, saj je bila preveč nenaklonjena do pripadnikov t. i. nezgodovinskih oziroma nevladajočih in gospodarsko šibkih narodov, na katerih opredelitev je bilo mogoče vplivati z najrazličnejšimi oblikami pritiska.¹⁰ Sledila je pač miselnosti, ki jo je si-

cer zelo vpljudno, a vendar odločno izpovedal Ernst von Plenner 29. aprila 1881 v dunajskem državnem zboru: "Zahteva absolutne enakopravnosti /v Cislajtaniji/ je zmota, ker tako v življenju posameznikov kakor narodov ni absolutne enakosti, in nenemške narodnosti v Avstriji morajo sprejeti v interesu avstrijske države neko mero, ne rečem podrejenosti, ampak priznanja izvršenih nacionalnih dejstev."¹¹ V slovarju Orwellove živalske farme - ki ni zgolj sarkastična (pris)podoba totalitarnega podrejanja, temveč tudi vsakršnega oblastništva kot takega - bi se temu reklo: obstajajo enaki in bolj enaki. Takšna miselnost je vsaj implicitno živa še danes: celo v uradnih krogih druge avstrijske republike se včasih bolj, včasih manj intenzivno govori o nekakšni staroavstrijski manjšini v Sloveniji, ki naj bi jo definirala uporaba nemškega jezika. Kot da slovensko govoreči ljudje ne bi bili polnopravni Staroavstrijci! Zagotovo pa ni pretirana domneva, da je bilo Slovencev na Koroškem v času habsburške monarhije vsaj toliko, kot je bilo ljudi, ki so statistiki slovenščino prijavili kot občevalni jezik. Spekulira se lahko samo o tem, koliko več jih je bilo - saj je takšna jezikovna opredelitev človeku v vsakdanji življenjski pragmatiki lahko samo škodovala. Ljubljana kot središče slovenske narodne integracije ter moči v koroškem prostoru pač ni mogla resneje tekmovati s centri integracij in moči druge vrste (deželne in siceršnje politike, gospodarstva itd.) - predvsem ne z deželno in državno prestolnico, se pravi s Celovcem in Dunajem. Obe mesti sta bili severno od Karavank tako politično kot gospodarsko neprimerno močnejši in privlačnejši središči kakor "dolga vas" na sončni strani Alp. Kar pa zadeva kulturo, je treba ugotoviti, da je bil Celovec za Slovence na Koroškem vse 19. stoletje prav tako veliko pomembnejši kot Ljubljana: tu je bil od leta 1851 dalje sedež častitljive Mohorjeve družbe, ki je skrbela za popularno književnost med vsemi Slovenci; poleg tega so se v njem vsaj občasno porodile tudi ambicioznejše vsenarodne pobude (npr. reviji Slovenski glasnik in Kres). *Slovenci na Koroškem* so skratka že za časa stare Avstrije v praksi bili *koroški Slovenci*. Le da zaradi pripadnosti velike večine slovenskih pokrajin istemu državnemu okviru to

⁹ *Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel. IV. Štajersko, Dunaj 1918, 22.*

¹⁰ *Na Slovenskem je klasičen primer za to spodnještajerski trg Šoštanj. leta 1900 so v njem našli 908 ljudi s slovenskim in 179 z nemškim občevalnim jezikom, leta 1910 pa je bilo prvih le še 368, medtem ko se je število drugih*

povzpelo na 874. Sprememba je bila posledica propada "slovenske" usnjarne v kraju, medtem ko je "nemška" uspešno delala še naprej. Prim. Vasilij Melik, Josip Vošnjak in njegovi spomini, v: Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, 643, 644.

¹¹ *Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848 - 1895 V, Ljubljana 1966, 36.*

ni bilo kdovekako opazno. Po letu 1920 so posebnosti slovenskega življenja na Koroškem postale očitne: različna so bila vprašanja, s katerimi so se srečevali ljudje južno in severno od Karavank in različni so bili njihovi odgovori na izzive časa. Tako se je oblikovala tudi (delna, a vsekakor opazna) različnost njihovih tradicij. Od sonarodnjakov v drugih deželah so bili koroški Slovenci le malo odvisni in so od njih pravzaprav dobivali le malo vzpodbud oziroma pomoči. V vsakem primeru so slovenski celoti – predvsem skozi kulturo – neizmerno več prispevali kakor od nje prejмали.

Samo slovenska katoliška politika na Koroškem je bila nekoliko močnejše povezana z Ljubljano, čeprav so nasprotja med Brejcem in Šušteršičem tudi v njenih okvirih onemogočala kakšno učinkovitejše sodelovanje prek deželnih meja. Po uveljavitvi Gautsch-Beckove volilne reforme leta 1907, ki je v Cislajtaniji uvedla splošno in enako volilno pravico za moške, so Slovenci na Koroškem namreč lahko računali na en sam državnozborski mandat, Janko Brejc (1869 – 1934) pa je to pripisal nesposobnosti "nekronanega vojvode kranjskega" Ivana Šušteršiča (1863 – 1925) in ne glavnemu "krivcu" – nepopustljivosti nemških strank. Slovenski politiki so bili pač od nekdaj sila agresivni v razmerju do rojakov, medtem ko je bil njihov odnos do tujcev mnogo miroljubnejši in ponižnejši. Realizem na seznamu njihovih principov nikoli ni bil uvrščen posebej visoko, toleranca pa tudi ni veljala za posebej imenitno vrtilino.

To se je posebej drastično pokazalo po 1. svetovni vojni, ko se je zastavilo vprašanje razmejitve med (nemško)avstrijsko republiko in Kraljestvom Srbov, Hrvatov in Slovencev. Najbrž je z najdrastičnejšo obtožbo neumnosti, ki jih je tedaj zagrešila slovenska politika, postregel Ivan Šušteršič. Zapisal je: "Zgodovinska ironija je vrгла dr. Brejcu v naročje slovenski Korotan. Tu ga imaš in drži ga! Usoda in dr. Korošec sta mu dala v roke vso oblast v slovenskem Korotanu. Uprava, uradništvo, žandarji in vojaštvo, državna blagajna in ljudska prehrana, šola in tisk – z eno besedo vse, kar v javnem življenju kaj šteje, kar daje upliv in moč brihtnemu vodniku, vse je bilo združeno v njegovih rokah. Treba je bilo vsa ta sredstva le modro porabiti... Dan plebiscita je imel biti dan priznanja, častni dan za nekdanjega tako požrtvovalnega voditelja koroških Slovencev. Ljudstvo je imelo svobodno izreči svojo sodbo. In izreklo jo je. Pod sardonskim posme-

hom cele Evrope je slovenski Korotan, po svoji lastni samoodločbi, šel v nemško Avstrijo! Tisti nemški nacionalci, katerim jaz nisem mogel iztrgati iz rok slovenskega Korotana /misli se na pogajanja okoli drugega mandata za koroške Slovence v času Gautsch-Beckove volilne reforme/, ker nisem imel v rokah ne uprave, ne šol, ne uradništva, ne orožništva, ne vojaštva, ne državne blagajne, ne ljudske prehrane, ne vlade, ki sem bil pa zato od dr. Brejca okregan kot zanihern šolarček od strogega učitelja – ravno tisti nemški nacionalci so iztrgali slovenski Korotan iz rok dr. Brejcu, ko je imel že drugo leto ravnottam vse to v rokah, kar je bilo meni docela manjkalo. Zares, bridka zgodovinska ironija, prebridka za naš toli preskušani narod... /.../ /S/lučaj je hotel, da so ti gospodje /tj. Brejc, Korošec in njuni privrženci/ sami kučirali narodni voz, brez mene, ki sem po njihovi volji in krivdi begal po svetu – in voz se je točno prevrnil pri vsaki količkakaj kočljivi pasaži. Pereč zgodovinski sarkazem pa je, da je koroško kočijo vodil baš koroški kočijaž, ki je po svoji lastni trditvi natančno poznal vse cestne ovinke in klance – pa je kar pri prvem ovinku obležal s svojim vozom v cestnem jarku. /.../ Brez samohvale lahko rečem: Če bi bila uprava slovenskega Korotana v oni dobi zaupana meni s polno močjo, da postopam po svoji lastni uvidevnosti, zastavil bi glavo, da bi bil dan plebiscita dan slovenskega zmagoslavja."¹²

Šušteršiču lahko verjamemo: vedel je, da nihče ne more vladati nedolžen in se ni bal imeti kosmate vesti (saj: zakaj pa je spoved, če ne za to, da si katoliški politik olajša vest po kakšni brezskrupulozni lumpariji "za narodov blagor"). Bil je brutalen realist in se ni izogibal ne upravnega "terorizma" ne navidez tveganih gambitnih potez, medtem ko je Brejc skušal prakticirati nekakšno politično "brezmadežno spočetje". Pač ni vedel, da je pri državnih opraviilih greh odpustljiv, napaka pa ne.

Že iz citiranega pasusa je razvidno, da je Šušteršič za razliko od romantičnih zanesenjakov, ki so za južnoslovansko kraljevino zahtevali skoraj pol Koroške, za slovenski Korotan imel le plebiscitno cono A, ki bi jo z določenimi mejnimi korekturami bilo mogoče dobiti brez glasovanja – prek sporazuma z dunajsko vlado. Toda še pomembnejše je nekaj drugega: najbolj glasni zagovorniki maksimalističnih jugoslovanskih ozemeljskih zahtev na Koroškem so pripa-

¹² Ivan Šušteršič, *Moj odgovor, 1922*, 41 – 43.

dali zelo demagoški Krekovi struji v slovenskem katoliškem taboru, ki pa je bila med 1. svetovno vojno v zameno za ustanovitev Jugoslavije v okvirih habsburške monarhije avstrijskim Nemcem pripravljena žrtvovati ne le koroške, temveč tudi štajerske Slovence!¹³ Janez Evangelist Krek (1865 – 1917) in Anton Korošec (1872 – 1940) sta kljub radikalnemu slovenstvu na koncu koncev vendarle bila predvsem velika Jugoslovana. Na Slovence sta gledala kot na del večje celote. Koroška je v takšnem mišljenjskem okviru pač zelo obrobne pomena...

Enako je na stvar gledal tudi del slovenskega liberalnega tabora: Ivan Tavčar (1851 – 1923) – bil je dober pisatelj, a mizeren politik – je neposredno po 1. svetovni vojni menda izjavljal, da cela Koroška ni vredna kosti enega samega kranjskega Janeza!¹⁴ Toda "visoškega gospoda" navsezadnje ni težko razumeti: kljub radikalnemu slovarju v bistvu ni bil ekstremen nacionalist, poleg tega pa njegova liberalna stranka od volilcev na južnem Koroškem ni imela česa pričakovati.

V resnici so se Slovenci za rojake v "tužnem Korotanu" po 1. svetovni vojni zanimali bolj z besedami kakor pa z dejanji: prostovoljci, ki so se podali v boj za severno mejo, so bili dokaj osamljeni, relativno maloštevilni in ne posebno učinkoviti. Veliko je bilo gostilniškega in pocestnega navdušenja, akcij(e) pa malo. Pesnik Oton Župančič (1878 – 1949) je že v začetku stoletja (1906) komentiral takšno ravnanje s priostrenimi verz:

KOROTAN, nič se ne boji!
Celo noč smo pili zate,
zdaj pa, brate,
več ne moremo; ti stoj,
sam si staro pravdo brani –
mi smo že dovolj – navdušeni.¹⁵

Na pomlad 1919 so slovenske čete celo doživele popoln vojaški polom, nakar so v stvar posegle osrednje državne oblasti. Čeprav je bilo Kraljestvo SHS tedaj v mejnih sporih s praktično vsemi sosedami, je vrhovno poveljstvo armade sklenilo izvesti ofenzivo na Koroškem, ki jo je 19. maja 1919 odobrila tudi beograjska vlada.¹⁶ Bliskovita akcija ob koncu meseca in v prvih dneh junija je popolnoma uspela, vendar jo je odločitev pariške mirovne konference o plebiscitu nazadnje naredila za brezpredmetno. Pozneje je bilo slišati glasove, da je zasedba Celovške kotline s strani jugoslovanske vojske samo škodovala Slovincem, ker je ob tem prišlo do prelivanja krvi. Vendar je treba resnici na ljubo poudariti, da je do streljanja in mrtvih prišlo že prej, ko so bile ob improvizirani koroški razmejitveni črti (in občasno tudi fronti) v glavnem le slovenske čete. Te so ob podpori odločujočih predstavnikov ljubljanske deželne vlade (Janko Brejc, Gregor Žerjav, Karel Verstovšek)¹⁷ tudi samoiniciativno sprožile ponesrečen napad v mesecu aprilu, ki se je končal s katastrofo. Ne zgolj izid glasovanja na koroškem plebiscitu 10. oktobra 1920, temveč že sama ideja o njegovem razpisu je bila v veliki meri posledica nedejavnosti ključnih faktorjev slovenske politike v Ljubljani, ki je z nezasedbo obmejne ozemlja na severu pokazala svojo nezainteresiranost zanj. Takšnega mnenja ni bil samo katolik Šušteršič: tudi njegov nepomirljivi načelni nasprotnik, liberalec Ivan Hribar (1851 – 1941), in kritični socialni demokrat Albin Prepeluh (1880 – 1938) sta v bistvu sodila enako.¹⁸

Nasploh pa je mogoče reči, da koroške stvarnosti ljubljanski politiki – z izjemo avtokratskega in ozkosrčno "klerikalnega" Brejca, ki je imel prostor severno od Karavank za svoj fevd – niso dobro poznali. Tudi tisti, ki jim ni mogoče odrekati iskrene zavzetosti za ugodno rešitev mejnih vprašanj, so stavili samo na moč oblastne prisile. Ampak z njo bi se dalo kaj narediti samo v primeru zasedbe Celovške kotline novembra ali decembra 1918, pozneje pa to ni bilo več mogoče. Koroški Slovenci, ki jih nihče iz Ljubljane ni

¹³ Igor Grdina, *Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Šušteršič*, *Zgodovinski časopis* 50, Ljubljana 1996, 379, 380.

¹⁴ Prim. razpravo Janka Brejca *Od prevrata do ustave v zborniku Slovinci v desetletju 1918 – 1928*, Ljubljana 1928, 171, kjer je – očito v ublaženi obliki – povzeto Tavčarjevo stališče: "V Narodni vladitvi ni bilo enotnega naziranja glede oborožene akcije na Koroškem. Poverjenik za prehrano dr. Tavčar n. pr. je bil odločno proti temu, da bi se prelila le ena kaplja krvi. Tudi je odklanjal aprovizacijo Celovca. Bil je pač prepričan, da bomo na Koroškem itak mirtimi potom dosegli vse, kar nam gre."

¹⁵ Oton Župančič, *Zbrano delo IV*, Ljubljana 1967, 9.

¹⁶ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918 – 1921*, Beograd 1988, 142, 143.

¹⁷ Albin Prepeluh *Abditus*, *Pripombe k naši prevratni dobi*, Trst 1987, 238, 239.

¹⁸ Prim. Ivan Hribar, *Moji spomini II*, Ljubljana 1984 (Hribar se sklicuje tudi na generala Maistra), 387 – 430; Albin Prepeluh, n. d., 222 – 360. Prepeluh ob tem poudarja še pomen stališča samih koroških Slovencev, ki niso bili posebej vneta za Jugoslavijo.

niti poskušal organizacijsko, gospodarsko in morebiti tudi drugače okrepiti, so bili s svojimi težavami prepuščeni samim sebi. Ker so bili v ekonomskem smislu močno odvisni od Nemcev in ponemčencev, so v strukturah vsakdanjega življenja ostali še naprej navezani na tradicionalni mišljenjski in stvarni okvir. Zato tudi njihovo neenotno glasovanje na plebiscitu ni preseglo. Brejc na Koroškem ni videl drugih Slovencev kot katoliških, toda ti so bili pod pritiskom narodnostno vse prej kot nevtralnega celovškega episkopata, ki si je neprikrito želel čim bolj celovite Koroške oziroma z drugimi besedami: avstrijske plebiscitne zmage. Vrh tega je treba upoštevati še nekaj: rezervoar glasov slovenske katoliške stranke na Koroškem so bili kmetje, ti pa so imeli v industrijski Avstriji veliko večjo gospodarsko perspektivo (v smislu povpraševanja po njihovih produktih) kakor v pretežno agrarnem Kraljestvu SHS, kjer bi se soočali z veliko konkurenco vojvodinskih in slavonskih poljedelcev ter kranjskih živinorejcev. Tako je v prid glasovanju za Jugoslavijo govorila zgolj narodna zavest, pa še ta ne neposredno, saj je alpska republika po volji zmagovalcev v 1. svetovni vojni izgubila nacionalno determinirano prvotno uradno ime Nemška Avstrija. Nasproti njej tudi ni stala Slovenija, ampak večnarodna in Korošcem v velikem delu civilizacijsko povsem tuja Jugoslavija. Prva svetovna vojna je namreč mnogim "ljudem brez posebnosti" dala možnost, da so se izkustveno prepričali o temeljiti drugačnosti balkanskega načina življenja od srednjeevropskega. Avstrijskega propagandnega opozarjanja na te razlike pač ni bilo mogoče odpraviti zgolj s protipropagando: stvar je gotovo segala globlje od golih stereotipnih predstav. Morebiti je tudi demonizacija Nemcev, po kateri je posegla jugoslovanska propaganda pred plebiscitom, delovala neprepričljivo – ker ni bila realna: resda so bili Slovenci v razmerju do njih v hudo podrejenem položaju, vendar pa vsakdanje življenje na Koroškem pred 1. svetovno vojno vseeno še ni bilo pekel (za to je potem poskrbel Tretji Reich). Jasno je, da jugoslovanska stran s takšno naravnostjo ni mogla prepričati ravno velikega števila pragmatično usmerjenih ljudi, ki so se odločali na podlagi svojih realnih interesov. Nagovarjala in prepričevala je zgolj (že) prepričane. Nikogar ni pridobila. Nasploh je znala slovenska nacionalna in siceršnja politika od nekdanj samo diferencirati, ločevati in odbijati: kdor ni bil stodvajsetodstotno soglasen z njo, je bil doživljan kot sumljiv mlačnež, če že ne kot odkrit sovražnik. Ampak o vsem tem v Sloveniji

še ni bilo resne zgodovinske analize: vedno sta se poudarjali samo moč nasprotne strani in nenaklonjenost večine odločujočih faktorjev mednarodne politike do jugoslovanskih aspiracij. Da je bila Avstrija leta 1920 zelo šibka država brez prave volje do eksistence in ne velesila iz leta 1914, je pravzaprav ostalo neopaženo. V brezno dejstev si vsakdo pač ne drzne pogledati: lažje je biti kustos v muzeju kolektivne bolečine in arhivar antikvarnih predstav... Subtilnejše psihološke dimenzije koroškega vprašanja so slovenski historiografiji vse do danes ostale tera incognita. Kot da bi bilo življenje samo velika politika!

Seveda v pričujočem preglednem tekstu ni mogoče pretresti vseh podrobnosti doživljanja Koroške kot slovenske boli. Zaustavimo se lahko le ob nekaterih posebej pomenljivih trenutkih, ki opozarjajo na kompleksnost te problematike.

Vse do leta 1938, ko se je po vsej širini zastavilo vprašanje priključitve Avstrije k Nemčiji, je bila Koroška za slovensko politiko, publicistiko in kulturo odprta rana. Treba je reči, da je bila zaskrbljenost za usodo Slovencev onstran Karavank velika, zanimanje za njihove življenjske probleme pa resno in pristno. (To je po svoje paradoksalno, saj je bil čas, ko je bilo za koroške rojake mogoče storiti kaj učinkovitega, že zamujen: v odločilnih letih 1918 – 1920 je bilo miselno poglobljenega ukvarjanja z "brati ob severni etnični meji" mnogo manj!) Tudi politika beogradskega državnega centra ni bila indiferentna do "tužnega Korotana", saj je svoj odnos do Nemcev v mejah jugoslovanske kraljevine povezovala z odnosom avstrijske republike do koroških Slovencev. V slovenskem tisku je tudi bilo mogoče najti mnenje, da bi v primeru Anschlusa rezultat koroškega plebiscita izgubil veljavnost, saj se je na glasovanju leta 1920 zastavljalo vprašanje o pripadnosti južnega dela Celovške kotline Avstriji oziroma Jugoslaviji, ne pa tudi Nemčiji. Toda to je bilo le mahanje s sabljo po zraku, kajti ko se je v začetku usodnega leta 1938 eden od voditeljev koroških Slovencev Franc Petek (1885 – 1965) odpravil v Beograd po nasvet, kako naj manjšina ravna ob prelomnih dogodkih, ga slovenski prvak in jugoslovanski notranji minister Anton Korošec sploh ni hotel sprejeti!¹⁹ Predsednik kraljevske vlade Milan M. Stojadinović je ravnal drugače: za razliko od Korošca, ki je bil zgolj politik (še to predvsem taktik, ne stra-

¹⁹ Franc Petek, *Iz mojih spominov*, Ljubljana-Borovlje 1979, 197.

teg!), je bil državnik in se ni izogibal odgovornosti. Petku je realistično svetoval ravnanje po lastnem preudarku in mu v vsakem primeru zagotovil vso mogočo jugoslovansko podporo.²⁰ Ob tem je opozoril, da bi sleherna slovenska zahteva po reviziji meje na Koroškem sprožila nemško zahtevo po reviziji na Štajerskem. Stojadinovič je očitno mislil resno s svojo nevtralistično zunanjo politiko ohranjanja starih prijateljstev in pridobivanja novih ter ni hotel postati Hitlerjev sodelavec pri rušenju obstoječega evropskega reda. Poljska vladajoča garnitura je npr. ob sudetski krizi in razpadu češkoslovaške prve republike ravnala povsem drugače – pridružila se je Hitlerju in si odtrgala svoj kos mrhovinarske pogače... Le kontroverzni jugoslovanski konzul v Celovcu Anton Novačan (1887 – 1951) je v letih 1933 in 1934 poskušal plesti svoje mreže: tako tudi oblastem Dollfušove stanovske države ni ostalo neznano, da se je silaški in pretepaški diplomat, ki je v višino meril okoli dva metra, poudarjeno bratil z notornimi nacionalsocialisti ter glasno razlagal, kako se je v Berlinu dogovoril s samim Goebbelsom, da Avstrija pripade Nemčiji, Koroška pa Jugoslaviji!!! Kralj Aleksander se je moral zaradi čvekanja svojega vihravega diplomata, ki je očitno bolehal za veličinskimi blodnjami, zagovarjati pred tujci; menda je izjavil, da je konzul Novačan sicer dobro misleč človek, vendar tudi strašno neumen politik.²¹

Nacisti so na Koroškem že pred Anshlušom načrtovali veliko etnično čiščenje. Pri tem je važno poudariti, da gre za domače avstrijske in ne "uvožene" rajhovske zagledance v hitlerizem.²² Zaradi berlinskega snubljenja Jugoslavije k trojnemu paktu do leta 1941 še ni prišlo do năjhujšega, potem pa so vsi razlogi za zadržanost odpadli. Oblasti Tretjega Reicha so prešle od premestitev nezaželenih posameznikov k sistematičnim deportacijam. Skrajna eksistenčna ogroženost je znaten del koroških Slovencev navezala na narodnoosvobodilni tabor onstran Karavank, ki ga je vodila lokalna komunistična partija. Kljub svoji proklamirani internacionalnosti ta ni bila indiferentna do slovenskega narodnega vprašanja; z njim se je v obsežni knjigi leta 1939 spopadel celo njen najvplivnejši ideolog in voditelj Edvard Kardelj (1910 – 1979). Menil je, da bodo slovenske manjšine onstran jugoslovan-

skih meja slej ko prej združene z narodnim središčem;²³ zastavljalo se je samo vprašanje, kakšna pot vodi k temu cilju. Kardelj je bil prepričan, da je zedinjenje Slovencev uresničljivo le prek njihovega povezovanja z demokratičnimi silami vsega sveta, kar je v kominternovski ljudskofrontni terminologiji pomenilo v prvi vrsti zavezništvo z levičarsko (vendar ne samo komunistično) usmerjenimi političnimi gibanji in državami. Ko po 2. svetovni vojni zaradi mednarodne konstelacije političnih sil in silnic kljub veliki zmagi jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja ni prišlo do mejnih korektur proti Avstriji, se je pokazalo, da je sorazmerno lahko kritizirati ravnanje slovenskih voditeljev ob prevratu 1918/1919, težje – oziroma nemogoče – pa je odpraviti vse posledice tedanjih (ne)odločitev.

Gotovo po letu 1945 ni mogoče zanikati določenega izboljšanja položaja slovenske skupnosti na avstrijskem Koroškem glede na stanje v obdobju 1920 – 1938; navsezadnje ima le-ta po ruskem izvirniku *Državne pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije* iz leta 1955 brez dvoma značaj mednarodnopravno priznane narodne manjšine (takšen status ima tudi slovenska skupnost na avstrijskem Štajerskem, vendar žal le na papirju). Zato proti njej ni bilo mogoče nastopiti s pozicij moči v smislu odkrite težnje po asimilaciji, kakor je to počela uradna koroška politika neposredno po plebiscitu. Treba se je bilo zadovoljiti s politiko integracije, ki je bila na neki način napovedana že v zadnjih letih stanovske države (geslo Kurta von Schuschnigga: Gut katolisch, gut slowenisch, gut vaterländisch!).²⁴ Ta usmeritev je doživela popoln uspeh. Avstrijski kancler Kreisky je v neki privatni družbi ob Osojskem jezeru okoli leta 1980 dejal: "V dvajsetih letih ne bo nobenega koroškega vprašanja več."²⁵ Mislil je, da so njegovi sogovorniki samo Francozi, ki se bolj mimogrede zanimajo za manjšinske razmere na Koroš-

²⁰ Isto.

²¹ Prim. Dušan Nečak, *Avstrijska legija II, Maribor 1995*, 52.

²² Franc Petek, n. cl., 196.

²³ Sperans (Edvard Kardelj), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana 1939, 214. Posebej zanimivo je Kardeljevo mnenje, da združevanje Slovencev ni nujno povezano z jugoslovanskim državnim okvatom; vodilni slovenski komunist je npr. zapisal (Sperans, n. d., 251): "Jugoslavija ima pomen za Slovence samo toliko in daleč, dokler bodo v njej in z njo zavarovani slovenski narodni interesi. Kdor bi hotel iskati njen pomen kjerkoli drugod, bo zašel na stranpota."

²⁴ Arnold Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918 – 1938*, Dunaj-München 1996, 764.

²⁵ Jože Udovič, *Zapisi v tišino. Iz dnevnikov*, Ljubljana 1992, 162.

kem – toda med tujci je bil (kakšna ironija usode!) tudi sin najvidnejšega slovenskega bojovníka za severno mejo v letih 1918/1919 generala Maistra.

Razvoja dogodkov v smeri popolne integracije slovenske manjšine v avstrijsko stvarnost niso zavrli niti občasni poskusi jugoslovanskih tajnih služb, da bi Koroško spremenili v nemirno deželo in iz nje naredili akutno odprto vprašanje. V tem smislu je treba omeniti zlasti škandalozni bombni atentat v Velikovcu leta 1979.²⁶ Takšne skrajno nerazsodne poteze so seveda krepile občutek avstrijske ogroženosti od Jugoslavije in Slovencev, ki je bil skozi čas vse bolj fingiran in vse manj realen: poleg tržaških in goriških Italijanov so bili nemško govoreči Korošci najbrž edini ljudje na svetu, ki so živeli v (pra)strahu pred dvomilijonskim slovenskim narodom! Kakšno slovenskokoroško iredentistično gibanje zagotovo ni obstajalo; novembra 1955 se je tudi uradna Jugoslavija odpovedala zahtevam po spremembi meje z Avstrijo. So se pa pripadniki slovenske skupnosti severno od Karavank vsekakor lahko počutili skrajno nelagodno ob posameznih "neintegrativnih" potezah deželne politike v Celovcu (zlasti na šolskem področju). Vendar jim zaradi tega nihče ne more očitati, da se niso vživeli v avstrijske razmere.

Z razpadom Jugoslavije leta 1991 se je marsikaj spremenilo. Slovenija pač z ničimer ne more ogroziti nobene od svojih sosed – temveč le samo sebe (edina izjema od tega pravila je verjetno krška nuklearka). Seveda pa se mnogi ljudje ne morejo kar takoj odpovedati svojemu skrbno negovanemu občutku ogroženosti, ki vsaj v Trstu, Gorici in severno od Karavank v veliki meri definira identiteto nekaterih skupin prebivalstva: zato je za posameznike koroško vprašanje še vedno aktualno, čeprav je o tem vse potrebno povedal že brezskrupulozni "realpolitik" Bruno Kreisky. Slovenska država se za slovensko manjšino na Koroškem zanima tako in toliko, kot se spodobi za demokratično državo. Takšno usmeritev je napovedala že politika skupnega slovenskega kulturnega prostora v osemdesetih letih (ta je nadomestila diferenciacijsko ihto ljubljanskih in beograjskih "prakomunistov", ki so povsod videli samo sovražnike). Slovenski minister za kulturo v obdobju 1982 – 1986 Matjaž Kmecl jo je uspešno uveljavljal v domovini in

onstran jugoslovanskih mejnikov: poprejšnja konfrontacija je bila zamenjana vsaj z dialoško izmenjavo mnenj – če zaradi še vedno obstoječe SFRJ ni zmerom mogla ali smela biti nadomeščena s sodelovanjem. Založniške hiše koroških Slovencev so dejansko šele tedaj (prvič!) dobile domovinsko pravico onstran saintgermainске meje. Ob tem pa je vendarle potrebno ugotoviti, da ljubljanski strankarski politiki še vedno razmeroma hitro uspe "izvoziti" kak prepir(ček) čez Ljubelj (logično je namreč, da se manjšina kot nekak "most" med karavanskima sosedama kolikor mogoče intenzivno zanima za dogajanja v slovenski državi) – kot da bi koroški Slovenci ne bili dovolj že sami sprti med seboj!

Doživljanje Koroške kot narodne boli je južno od Karavank potemtakem na neki način še vedno prisotno, saj se Slovenci še niso docela prelevili v postmoderne evropske vagabunde, ki tava jo od nikoder nikamor. Toda o tem, da bi kdor koli pripravljaj kakšen kirurški poseg za njeno odpravo, ni niti najmanjšega sledu. (Celo medicina se včasih sooča s fenomenom, da že zdavnaj neobstoječi ud še vedno povzroča bolečine...) Koroško vprašanje je konservirano: zadeva zgodovino, ne prihodnosti. Do določene mere je njegova vsebina postala stereotipna, saj je komaj mogoče srečati Slovence južno od Karavank, ki bi rojake severno od njih resnično dobro poznal iz lastnega izkustva. Edina izjema bi lahko bil prodajalec iz obmejne trgovine v osemdesetih letih, kamor so si otroci socializma hodili ogledovat svojo kapitalistično prihodnost. Morebiti še kakšen turistični delavec ali bančnik iz devetdesetih. Najbrž se satirični pesnik Ervin Fritz ni dosti zmotil, ko je zapisal, da Slovence v Celovcu ali Trstu spoznaš tako, da ga že zdavnaj več ne spoznaš (edino nihajna vrata tudi tam vedno odpira k sebi, nikdar navzven!).²⁷ Povprečnemu Slovencu iz Republike

²⁷ Ervin Fritz, *Dejansko stanje, Ljubljana 1985*, 94. *Osrednji del sarkastično-satirične pesmi Kako spoznaš Slovenca je vredno navesti v celoti:*

*Slovenca spoznaš po tem, da nihajna vrata
zmeraj odpira k sebi, nikdar navzven.
Slovenec ne pljuva na tla, ampak pljunke požira
in je v samomorih dosegel rekordno raven.*

*Slovenca spoznaš po tem, da ga v Celovcu
in v Trstu že zdavnaj več ne spoznaš.
V Sloveniji ga spoznaš po tem, da misli,
da ga bo rešil, če ga bo, očenaš ali glaž.*

*A Slovenca spoznaš tudi po tem, da se dela Angleža,
kadar je v zraku spet kak nacionalni bankrot.*

²⁶ Prim. o tem Stane Kavčič, *Dnevnik in spomini (1972 – 1987)*, 2. izdaja, Ljubljana 1988, 316 – 320.

Slovenije so koroške razmere tuje: ni še opazil, da je onstran Ljubelja večinski mejaš Korošec, medtem ko so Slovenci, Nemci in morebiti celo že Avstrijci v deželi knežjega kamna, vojvodskega (pre)stola in Jörga Haiderja manjšinci...

Prihodnost je zmerom predvsem upanje, bivanje pa pomeni možnost. Možnost za vsakogar in za vse. Predvsem v smislu drugačnega, boljšega in pametnejšega ravnanja od tistega v preteklosti. Zgodovina navsezadnje ni drugega kot zgodovina – torej v nekem smislu katalog že preigranih in že izčrpanih vedenjskih vzorcev ter reakcij na trenutne in trajne izzive človekove eksistence. Vsekakor je minulosť in pojasnilo sedanjosti. Le kot takšna ima svoj smisel in svoj pomen; če determinira pogled naprej, postane neznosno in nepotrebno breme. Odveč je poudarjati, da to še posebej velja za odnose v trikotniku Slovenija-koroški Slovenci-Koroška.

Zusammenfassung

Gedanken zum Kärntner Schmerz Sloweniens

In der slowenischen Geschichtsschreibung und Öffentlichkeit setzte sich bereits Ende des 19. Jahrhunderts das Bild vom „leidversunkenen Kärnten“ [im Original: „tužni Korotan“] durch. Den unter großem deutschnationalen Druck lebenden Slowenen in Kärnten sollte die besondere Aufmerksamkeit ihrer Landsleute aus anderen Ländern gelten. Hinsichtlich dieser Einstellung gab es keine großen Meinungsunterschiede unter den Anhängern der verschiedenen slowenischen politischen Lager. Doch trotz dieses so geschaffenen und eifrig gepflegten „Kärntner Imaginariums“ kam es zu keiner wirksameren Unterstützung der Slowenen in Kärnten. Auch beim Zerfall der Habsburgermonarchie am Ende des Ersten Weltkrieges, als sich die Frage der Grenzziehung zwischen (Deutsch)-Österreich und dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen stellte, war die Hilfe der Mehrheit der Slowenen für ihre Landsleute jenseits der Drau bescheiden: Nur wenige Freiwillige zogen in den Kampf für die „Nordgrenze“ und sie wurden im April und Anfang Mai 1919 durch österreichische Einheiten militärisch besiegt. Die siegreiche Offensive der jugoslawischen Armee Ende Mai und

Anfang Juni 1919, die zur Besetzung des Großteils des strittigen Kärntner Gebietes führte, änderte nichts an der Lösung der Kärntner Frage, da für das Klagenfurter Becken ein Plebiszit angesetzt wurde. Auch in den Vorbereitungen für die Abstimmung lag die slowenische Unterstützung für die Kärntner Landsleute mehr im Bereich der öffentlichen Meinung als in tatsächlicher konkreter Hilfe. Die Volksabstimmung am 10. Oktober 1920 endete so mit einem Sieg für Österreich und die Slowenen in Kärnten wurden zu einer nationalen Minderheit – nun wurden sie endgültig zu Kärntner Slowenen. Die Slowenen in Jugoslawien interessierten sich zwar aufrichtig für die täglichen Schwierigkeiten der Kärntner Slowenen, doch mieden sie – wie bereits in der Zeit davor – ein entschiedeneres Engagement zu deren Gunsten. Als sich Anfang 1938 der Anschluß Österreichs an Deutschland abzuzeichnen begann, war der nationale Führer der Slowenen Anton Korošec – damals Innenminister in der jugoslawischen Regierung in Belgrad – nicht einmal bereit, einen Vertreter der Kärntner Slowenen zu empfangen. Hingegen riet der jugoslawische Regierungspräsident Milan M. Stojadinovic dem Kärntner slowenischen Vertreter von jeglichen Forderungen nach Grenzkorrekturen ab und sicherte ihm jede erdenkliche Hilfe Jugoslawiens zu. Nach 1945 konnte das kommunistische Jugoslawien seine Forderungen nach Grenzkorrekturen im Norden nicht durchsetzen. Sein Verhältnis zu Österreich war ambivalent. Einerseits hegte Titos Regime gute Beziehungen insbesondere zur sozialistischen Regierung Bruno Kreiskys in Wien, andererseits versuchte es zeitweise durch Aktionen seiner Geheimdienste – allerdings ohne das diese in Verbindung mit den Kärntner Slowenen standen – die Verhältnisse in Kärnten zu verschärfen. Die Kärntner Slowenen genossen die deklarative Unterstützung Jugoslawiens, doch die Wirklichkeit war komplizierter als die der Öffentlichkeit zugedachten Parolen. Die Kärntner slowenische Presse konnte erst in den achtziger Jahren mehr oder weniger ungehindert nach Jugoslawien gelangen. Zu jener Zeit begann zumindest auf kulturellem Gebiet die ideologische Teilung ihre Macht einzubüßen, die zuvor die Beziehungen zwischen der Slowenen in Kärnten und jenen in Jugoslawien vergiftet hatten.

Damir Globočnik

“ČUJTE SLOVENCİ! ČUJTE SLOVANI! NAD BALKANOM SE DANÍ.”¹

V drugi polovici 19. stoletja so se Slovenci počutili majhne in negotove. Z narodno-političnimi zahtevami so se prvič oglasili leta 1848, vendar jih je absolutizem naglo zatrl. Njihova samozavest se je okrepila z ustavno dobo na začetku šestdesetih let, ki je prinesla nekaj drobnih političnih, kulturnih in upravnih pravic. Ker so bili premajhni, da bi si upali razmišljati o samostojni državi, je njihovo najbolj drzno politično pričakovanje predstavljala Zedinjena Slovenija, ki naj v okviru habsburške monarhije poveže vse pokrajine s slovenskim prebivalstvom. Jeseni 1870 so slovenski poslanci zahtevali Zedinjeno Slovenijo v kranjskem deželnem zboru. Fran Zwitter, ki je nacionalnim problemom v habsburški monarhiji posvetil obsežno knjigo in v njej izčrpno analiziral tudi slovenske razmere, piše: “Pri Slovencih je narodna stranka zmagala leta 1867 v veliki večini volilnih okrajev slovenskega ozemlja in politik dr. Valentin Zarnik ugotavlja, da so Slovenci že narod s svojo lastno politiko in ne samo geografski pojem. Oportunistično stališče slovenskih poslancev v državnem zboru 1867 izzove opozicijo slovenskih liberalcev proti konservativnim voditeljem gibanja; po njihovi iniciativi so leta 1868 do 1871 tudi pri Slovencih doba taborov, ki imajo zanje podoben pomen kakor za Čeha, in kranjski deželni zbor zahteva leta 1870 in kot končni cilj tudi leta 1871 združitve vsega slovenskega etičnega ozemlja v avtonomno Zedinjeno Slovenijo. Ta politika, ki sloni na nacionalnem načelu, je za Slovence hkrati tudi

jugoslovanska politika; jugoslovanski kongres v Ljubljani proglasi 1. decembra 1870 voljo Jugoslovancev v habsburški monarhiji, da nastopajo kot enota tudi v politiki in pri Slovencih se že pojavi prvi glas, ki govori o Srbiji kot Piemontu Jugoslovancev. Vse to pojasnjuje v veliki meri atmosfera nevarnosti nove vojne in vtis začetkov nemškega nacionalizma, ki so ga posebej občutili slovenski študentje na avstrijskih univerzah; diskusije okrog jugoslovanskega kongresa dokazujejo, da je pri tedanjih slovenskih liberalcih zelo malo čustva zvestobe Avstriji, da pa imajo Veliko Nemčijo, ki bi morala nujno zajeti vse ozemlje do Trsta, za večjo nevarnost. Iz istih razlogov nastaja pri njih rusofilsko gibanje, vendar pa jih je carska Rusija kmalu razočarala, ker so oni pač liberalci, in pa tudi zato, ker Rusi, z izjemo neplivnih slavjanofilov, kažejo malo interesa za Slovence v Avstriji.”² Jugoslovanskega kongresa, ki je od 1. do 3. decembra potekal v Ljubljani, so se udeležili Slovenci, Hrvati in vojvodinski Srbi. Zavzeli so se za medsebojno sodelovanje na kulturnem, gospodarskem in političnem področju v sklopu habsburške monarhije - “Resolucija obeta dalje, da bodo avstro-ogrski Jugoslovanci skušali pomagati v enakih potrebah svojim krvnim bratom onstran meje. Svoje namene pa hočejo doseči zlasti po društvi in shodih, zborovanjih

¹ Novičar iz domačih in tujih dežel, Novice, 1877/29.

² Fran Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962, str. 147-148.

in po časopisih, da bo mogel vsak pomagati kakor, kadar in kjer bo za to prilika.³

Hkrati s porastom slovenske narodne samoza vesti - in seveda zaradi zavesti o lastni majhnosti - se je krepila težnja Slovencev po povezavi in sodelovanju z drugimi slovanskimi narodi: slovanska ideja ali ideja o slovanski vzajemnosti in solidarnosti. "Ni pa bilo koristoljubje, marveč le strah za bodočnost naroda je narekoval željo, da bi se maloštevilni Slovenci naslonili na kak večji slovanski narod,"⁴ je poudaril Josip Mal. Po eni strani so slovenski politiki začeli iskati intenzivne kulturne in gospodarske stike s Slovani, s katerimi so si Slovenci delili skupno usodo pod habsburškim žezlom (npr. s Čehi, Hrvati), po drugi strani pa so se začeli ozirati po pomoči največje in najmočnejše slovanske države Rusije (ideja panslavizma kot nasprotje pangermanizma) in tudi k tistim Slovanom, za katere so menili, da so si sposobni sami priboriti svojo samostojnost (Srbi, Črnogorci). "Simpatije do posameznih slovanskih narodov so bile različne, na splošno pa lahko rečemo, da so si prva tri mesta delili Hrvati, Čehi in Rusi," ugotavlja Vasilij Melik. "Ugled Rusov je izhajal iz tega, ker so bili edini res svobodni slovanski narod, ker je bila Rusija velesila in predstavnik moči in veljave slovanstva nasploh, glavna tolažba v vseh težkih trenutkih. Ko se je po letu 1866 zdelo, da bo habsburška monarhija razpadla, sta se kazali Slovincem samo dve možnosti: ali bomo Prusi ali Rusi in v taki dilemi so seveda hoteli biti Rusi. Hrvati so bili neposredni sosedi Slovencev, toda živeli so v drugem političnem sistemu in zato niso mogli biti vsakdanji politični soborci. Čehi so živeli v isti državni polovici, zaradi večje številčnosti in boljše razvitosti pa so bili politični in gospodarski učitelji Slovencev, ki so jim dostikrat sledili tudi v lastno škodo. V podrobnostih vrednotenja so se kazale tudi razlike. Katoliški slovenski tisk je kazal več simpatij do katoliških Hrvatov in Poljakov - liberalnemu tisku so bili s te strani bližji Čehi s husitsko tradicijo. Večinoma pa se noben slovenski politični tabor ni želel opredeljevati v konfliktnih med Hrvati in Srbi. Poljakom v Galiciji se je nasploh štelo v zlo, da se niso držali slovanske vzajemnosti in da so hodili v odnosih do nemških strank svoja pota. V poljsko-ruskih sporih so bili Slovenci, zlasti liberalni, v dobršni me-

ri na ruski strani. Sploh je bilo Rusom v očeh slovenskega javnega mnenja skoraj vse dovoljeno, tudi absolutizem in zatiranje drugih narodov."⁵

Med številnimi članki, ki so bili namenjeni krepitvi slovanske vzajemnosti, naletimo tudi na članek Naš narodni boj, ki je bil leta 1877 objavljen v Slovenskem narodu (1868-1943). Anonimni komentator časopisa v njem piše: "Nas Slovencev je malo število." ... "Ako bi hoteli kot Slovenci živeti in kot 1 1/2 milijon močan narodič mej velikimi sosedi slovensko narodnost ohraniti, bile bi naše težnje sicer zmirom hvale vredne, ali težnje bitja, ki v zvezde gleda, ki pa premalo pomisli, da na zemlji stoji. Ako bi hoteli svoj narod do visoke kulture popeljati, ki na strogo le slovenskih tleh stoji, bilo bi to zastonj; ako bi hoteli se popeti do merodajnega faktorja v državi kot le Slovenci, bilo bi to brezuspešen trud. Ali ker je Slovanov toliko milijonov v Evropi in celo v Avstriji, ker smo mi Slovenci sini velikega tega slovanskega naroda, nij prazno, nij smešno, da vodimo za ohranitev svoje slovanske narodnosti naše skromne sile, pa vendar svoje sile v boj.

Kaj bi Slovenci izolirani na svetu, brez sorodnih si bratov zmogli! Črez dolgo ali kratko bi bili poitaljanjeni in ponemčeni. Našlo bi se sicer zmirom plemenitih mož, ki bi za ohranitev našega naroda delali kljub prepričanju, da so zdravniki na smrtni postelji bitja, kojemu uže odklenkuje, ki nij več rešiti, kateremu njihovo delo zdravilo le malco življenje produkuje, ali tem možem bi eneržije zmanjkovalo in če tega ne, možje bi ostali brez mladega narastaja, ker prepričanje, da se narodu v grob zvoni, ne vabi mladeži, za življenje polne ideje, ali ideje, ki se še le izcimljajo, navdušene mladeži v spremstvo narodovo; tiho postaja v prsih teh mladeničev in le tedaj pa tedaj morebiti kak krepek žalni glas: 'Poljske nij še v grobu' pojemajočo žrjavico domovinske ljubezni vzplamti. A brez mladega navdušenega roda, kaj hoče narod!

Če bi ideja slovanske narodnosti ne bila to kar je, namreč misel, kojoj se življenje odrehati ne more (vsaj največji sovražniki uže to priznavajo), če bi Slovanstvo v naši monarhiji in v Evropi res nobene bodočnosti ne imelo, potem bi mi morebiti verjeli, kar naši 'laufbursche' tujstva, naš nemškutar v svojej zlobi ali bedastoči dokazati hoče, da je namreč ves naš boj zastonj, da smo le zadnji zvesti, ki umrlega domov spremljajo.

³ Josip Mal, *Jugoslovansko uprašanje, Zgodovina slovenskega naroda, II. del*, (reprint prve izdaje, ki je izšla v 10 zvezkih v letih 1928 in 1929), Celje 1993, str. 1016.

⁴ Josip Mal, *prav tam*, str. 1012.

⁵ Vasilij Melik, *Gledanje Slovencev na druge narode habsburške monarhije, Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes, Ljubljana 1995, str. 23.*

Brez rešitve bili bi mi Slovenci izgubljeni; nič nas ne bi rešilo v času, kjer mesto tihega občevanja mej ljudmi na Thurn-Taxisovej pošti železen hlapec po svetu drvi, spremljajoč ljudi vseh krajev in jezikov v malo časa vkup. Na našem slovanskem jugu je jadransko morje in skozi srce naše dežele vodi cesta germanizacije do tega morja, ki je tolike važnosti za srednjo Evropo; naše ozemlje je polno podzemeljskih zakladov, železnica, tovarnice, rabljajo veliko premoga; 'doli ba Slovensko,' je parola naših sosedov, tam ga dobimo kmalu par čevljev globoko itd., koliko družih potov germanizacije bi še lahko naštel! Tem mogočnim germanizatorjem bili bi mi v našem in bodočem času slabotni narodič, ki bi se težavno branil in le morda pri za gozdi ohranil.

*Ali mi smo močni, akoravno ne mnogoštevilni ter v obrambi zoper sovražnika, koje nam je naša zgodovina ter obči razvoj sveta v 19. stoletji odpadniki v lastnej zemlji podala, močni zaradi tega, ker smo udje velicega slovanskega naroda. Tolažilno nam sveti ideja, da pride Slovanstvo do svojega slovanskega razvoja, jači nas pogled, da se na vseh progah bije boj za življenje Slovanstva in kar ne more noben izumirajoč narod pokazati, je to: ideja življenja narodovega je ideja naše mladeži in kaj hočemo še več!*⁶

Kljub temu da so bili Slovenci v prvi polovici sedemdesetih let izpostavljeni močnemu političnemu pritisku vladajočega nemškega liberalnega režima, ki je onemogočal svobodno politično delovanje in postavljanje radikalnih političnih zahtev po zedinjenju na temelju narodnega prava in krepitve slovanske vzajemnosti v okviru habsburške monarhije in izven nje, so do takrat že prešli skoraj dve desetletji intenzivnega političnega razvoja, v katerega je sodila tudi delitev na konzervativni in liberalni tabor. Za razliko od Slovencev, ki so v drugi polovici 19. stoletja stopali po poti kulturnega, političnega in gospodarskega napredka, usoda nekaterim slovanskim narodom ni bila naklonjena. Na daljnem Balkanu so se v drugi polovici 19. stoletja izpod jarma despotske Turčije osvobajali krščanski podložniki, ki so bili povečini Slovani. Balkan je pretreslo več uporov proti turškemu cesarstvu, ki so ga načele notranje krize in ga spremenile v "bolnika ob Bosporju" in igračko velesil. V 19. stoletju je Balkan veljal za najbolj nemirno evropsko področje. "Od začetka devetnajstega stoletja do leta 1878 se je dvigala skoro neprenehoma vstaja za vstajo," je v knjigi Slovenski fantje v Bo-

sni in Hercegovini 1878, ki je izšla ob 25-letnici avstrijske zasedbe Bosne in Hercegovine, zapisal Jernej pl. Andrejka (1850-1926). Andrejka, ki se je s 17. kranjskim pešpolkom udeležil bojev ob avstrijskem posegu v Bosno in Hercegovino leta 1878, nadaljuje: "Turška osrednja vlada v Carigradu si je jela prizadevati, da bi marsikaj izboljšala in preuredila v deželi. V prvi vrsti je skušala skrbeti preobsežne pravice plemenitašev in hotela tako oslabiti njihovo preveliko moč. S tem pa je izzvala pri njih krvave upore. Rešid paši se je končno posrečilo ukrotiti z orožjem uporne nasilnike, toda le za kratek čas, zakaj nato se je znova začela vstaja.

Med temi notranjimi nemiri so prekoračili ropoželjni plemenitaši s svojimi divjimi četami mnogokrat tudi avstrijske meje. Škoda, ki so jo povzročili samo od l. 1815. do 1830. obmejnimi avstrijskim pokrajinam s svojim ropom in pustošenjem, iznaša po uradnem potrdilu celih osemnajst milijonov kron sedanjega našega denarja.

Zaman so bile pritožbe v Carigradu. Turška vlada ni ukrenila ničesar proti ropajočim podložnikom. Zato ni preostajalo Avstriji drugega, nego ukrotiti tolovajska krdela s svojo silo v manjših ali večjih bojih." Leta 1839 je turška vlada razglasila enakopravnost vseh državljanov. "Prišel je ukaz, da se preosnujejo zastarele plemenitaške uredbe, odstranijo stotnijski okraj, uvede nova uprava. Med plemenitaši, ki bi morali sedaj izgubiti mnogo pravic, je jelo takoj vreti. Vdati se niso hoteli zlepa in l. 1849. je vzbuknila med njimi pravcata vstaja. Toda ne samo v Bosni, temveč tudi v Hercegovini so se uprli to leto plemenitaši pod vezirjem Ali paša Rizvanbegovičem." Turčija se je leta 1850 naposled odločila poslati v nemirno pokrajino vojsko, ki je zatrla vstajo. Naslednje leto so se vstajniki znova dvignili k uporu. Po porazu vstajnikov pri Jajcu je turški poveljnik odvzel plemenitašem njihove predpravičice, v deželi je bila uvedena nova uprava, vse kristjane pa je ukazal razorožiti. "Da bi utrdil turški značaj dežele, je jel zatirati zlasti kristjane ter jih obremenil s preogromnimi davki. Ker je postajalo to zatiranje čim dalje neznosnejše, so se slednjič jeli krščanski turški podložniki izseljevati na avstrijska tla. To je polagoma povzročilo napetost in sovraštvo med Avstrijo in Turčijo. Zaradi tega je poslala Avstrija meseca prosinca l. 1853. grofa Lajningena za izrednega poslanika v Carigrad ter zbrala hkrati petdeset tisoč mož ob turški meji.

Da bi bil kristjanom omogočen obstoj pod turško vlado, je izdal sultan dne 18. svečana l. 1856. posebno odredbo, ki se je sprejela po oriental-

⁶ Naš narodni boj, Slovenski narod, 1877/130.

ski vojni tudi v pariško mirovno pogodbo dne 30. sušca l. 1856. Ta odredba sultanova je zagotavljala kristjanom varnost življenja, premoženja in časti, jim podelila nekako samoupravo in proglasila kristjane v verskem oziru za popolnoma enakopravne z mohamedanci.

Ta odredba pa je ostala večinoma le na papirju. Davek kristjanov se nikakor ni zmanjšal in tudi pobiranje njegovo se ni omililo; begi in uradniki so kristjane stiskali slej kakor prej.⁷ Leta 1857 se je uprlo krščansko prebivalstvo v Hercegovini. Upor je podpirala Črna gora. Naslednje leto je bil sklenjen mir. Črna gora je vstajnikom pomagala tudi ob hercegovski vstaji leta 1860. Tokrat so se uporniki uspeli upirati dve leti. "Okoli l. 1873. se je jel dvigati zopet plamen vstaje in upornosti, in sicer sedaj po vsem severnem balkanskem polotoku. Sovraštvo med kristjani in mohamedanci je prikipelo malo ne do vrhunca. Turki so jeli hrupno ugovarjati zvo-njenju v katoliških cerkvah in so zavrtno morili kristjane. Ti so jeli zopet bežati v Avstrijo. Pod turško vlado jim je grozil pogin, zakaj celó oblasti, pri katerih so se pritoževali zaradi zatiranja pri nasilnih mohamedancih, so jim žugala s smrtjo.

Po posredovanju tedanjega ministra za zunanje stvari, grofa Julija Andrašija, so se te homati-je poravnale mirnim potom, a tudi le za kratek čas." Spopadli so se namreč Turki in Črnogorci, ki so leta 1874 pri Podgorici dosegli zmago, kar je kristjane v Bosni in Hercegovini navdalo z novim pogumom. Znova so se dvigali zoper turško nasilje. Namesto v Avstrijo so se begunci sedaj zatekali v Črno goro. "Črnogorski knez je naprosil slednjič avstrijsko vlado, naj posreduje med izseljenci in Turčijo in da naj izposluje ubežnikom popolno pomiloščenje. Posredovanje Avstrije je pač imelo uspeh, da so se ubežniki povrnil nazaj v tiskano domovino, toda miru ni bilo doseči. Kristjani niso več hoteli in mogli prenašati vedno rastočih davkov in bremen, katera so jim nalagali turški oblastniki, Turki pa niso hoteli izpolniti znova obljubljenih preosnov kristjanom v prid. Tudi Rusija se je zaman trudila izboljšati mirnim potom neznosno stanje kristjanov pod turškim gospodvom. Po stari navadi so ostale v Turčiji obljube - le obljube.

Med tem je vrelo in vrelo čim dalje resneje in valovi vstaje so preplavili kmalu skoro ves balkanski polotok. Na splošno pozornost cele Evrope sta začeli na enkrat Srbija in Črna gora z vso močjo z vojnimi pripravami. Vse je grabilo za orožje in bilo je jasno, da se mora skoro izvršiti v Turčiji velik velepomemben preobrat.

Mohamed in sultan.

Mohamed in sultan, Brencelj, 1877/3

V Bosni in Hercegovini pa je sovraštvo med mohamedanci in kristjani prikipelo do vrhunca. Posebno hudo so razsajali turški prostovoljci, takozvani 'bašibozuki'. Poklali so več nego 5000 kristjanov in ni ga bilo skoro krščanskega sela ali vasi, ki bi je ne bili požgali ali razdejali ti divjaki.⁷

Turkom je uspelo obvladati vse upore in nemire v Bosni in Hercegovini razen največjega med njimi, ki je potekal med leti 1875 in 1878. Vstaja je izbruhnila leta 1875 v Hercegovini in se hitro razširila v Bosno. Vzrok zanjo je bilo neznosno izkoriščanje in politično zatiranje, ki so ga nad tamkajšnjo "rajo" izvajali domači fevdalci, age ali begi. Turki so delili svoje državljane na osvajalce ("sultanove sinove") in premagance ("rajo"). "Naj le površno naslikam trpljenje ubogih kristjanov po teh deželah," je zapisal Jakob Alešovec v knjižici Vojska na Turškem od leta 1875 do konca leta 1878, ki jo je ažurno uspel izdati že leta 1878. "Turek je vzel kristjanom vso deželo. Bogati posestniki, grajščaki in plemenitaši so se, da niso izgubili svojega posestva, poturčili in se zdaj imenujejo 'begi'. Tudi drugih kristjanov več popustilo je svojo vero, da so si ohranili človeške pravice, katerih kristjan nima; te imenuje ljudstvo 'poturice', odpadnike, in ti so hujši od pravih Tur-

⁷ Vse po: Jernej pl. Andrejka, Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878., Celovec 1904, str. 9-11.

kov, večji sovražniki kristjanov, kakor oni. (Saj so tudi med Slovenci odpadniki ali renegati, ktere 'nemškutarje' in 'lahone' imenujemo, hujši sovražniki našega naroda, kakor pravi Nemci in Lahi). Tisti kristjani pa, ki niso hoteli zatajiti svoje vere, so izgubili vse človeške pravice, vse premoženje in postali 'raja', t.j. čeda, živina. Sploh pa Turki vsakega, ki ni Mohamedove vere, imenujejo še 'gjavr' (kavr), to je toliko ko 'prašič' ali 'pes', sami se pa imenujejo pravoverne." Alešovec je bil prepričan, da je velika večina prebivalstva Bosne in Hercegovine slovanskega izvora in krščanske vere: "Po vsem tem je razvidno, da so prebivalci teh dežel po veliki večini krščanski, po jeziku skoro popolnoma slovanski, ker tudi do malega vsi mohamedanci govorijo srbski jezik, kterelega Slovenec prav kmalu razume in govori, ker je zelo podoben hrvaškemu. Pišejo ga večjidel s cirilico."⁸

Ker mohamedanska vera ni dovoljevala enakopravnosti drugovercem, so mnogi bosanski plemenitaši in tudi preprosto ljudstvo zatajili svojo vero z namenom, da si ohranijo imetje, piše Jernej pl. Andrejka. "Tisti pa, ki so ostali zvesti veri svojih prednikov, so izgubili vse, postali borni najemniki, morali delati tlako ter plačevali še osebni davek; Turki so jih imenovali 'rajo', t. j. čredo."⁹ "Socialno je na turških tleh še vedno vladal mračen, orientalsko čemeč in odrevenel fevdalizem, ki je postopal z veliko večino prebivalstva kot s čredo," je zapisal anonimen pisec v reviji Življenje in svet. "Krščansko vero so trdovratno zatirali; kristjani so morali plačevati znatno višje davke. Turška uprava ni bila več kos svojim nalogam; samopašnost, korupcija in druga zla so jo popolnoma ugonobila. Zaradi tega so bili uradniki bogovi vsakega kraja, ki so lahko počejali, kar se jim je zljubilo. /.../ V Bosni in Hercegovini je pred 50. leti doseglo sovraštvo med kristjani in mohamedanci višek. V deželi so vladali roparski 'bašibozuki' poleg koruptnih turških uradnikov, ki so se brigali le zase in prepuščali rajo njeni usodi."¹⁰

Znameniti strel iz "nevesinjske puške", ki je odjeknil julija leta 1875, ni bil samo začetek vstaje v

Bosni in Hercegovini, naperjene proti turškemu izkoriščanju tamkajšnjega prebivalstva. Jugoslovansko vprašanje se resda ni pojavilo samo po zaslugi vstaje v Bosni in Hercegovini, vendar je ta uspela sprožiti različne oblike izražanja solidarnosti z vstajniki pri drugih južnoslovanskih narodih. Vsi južni Slovani v Črni gori, Srbiji, Avstro-Ogrski in Turčiji so upornikom po svojih močeh poskušali pomagati. "Ko so spomladi [prav poleti, V. Melik] 1875. došle prve vesti, da so se v Bosni in Hercegovini vzdignili kmetje, se organizirali v ustaških četah in napadali turške posadke, smo tudi mi Slovenci z napetostjo sledili dogodkom, zakaj čutili smo, da se bliža zgodovinski dogodek, ko se vendar enkrat osvobodé naši bratje na jugu," se je (ob pomoči Vasilija Melika, urednika izdaje njegovih spominov) spominjal mladoslovenski politik in pisatelj Josip Vošnjak (1834-1911), ki je nadaljeval: "Tò smo tem gotoveje pričakovali, ker se je Srbija začela oboževati in ker je po mogočni Rusiji slavjanofilska stranka razvijala silno agitacijo za pomoč Slovanom, od Turkov neusmiljeno tlačanim. Še huje so nas razburjale dan za dnevom prihajajoče vesti, kako grozovito so Turki začeli divjati, požigati vasi in moriti prebivalce. Na tisoče nesrečne raje je bežalo na avstrijska tla, ki jo je bilo treba preskrbeti vsaj z najpotrebnejšo hrano."¹¹

Burni dogodki na slovanskem jugu so bili v letih 1875-1878 glavna tema celotnega evropskega tiska. Tudi Slovenci so bili o vstaji mnogo bolj podrobno obveščeni kot o prejšnjih nemirih na Balkanu. O črnogorsko-turški vojni sta Novice (1843-1902) in provladni časopis Laibacher Zeitung (1783-1918) objavljala zgolj kratka poročila. Večje pozornosti je bila v obeh časnikih deležna nova črnogorsko-turška vojna leta 1862 in napeti odnosi med Srbijo in Turčijo istega leta, katerim so sledili incidenti, spopadi, borbe za sporna srbska mesta, ki so se leta 1867 uspešno končali za Srbijo. Ko je naslednje leto izbruhnila vstaja v Boki Kotorski, ki je bila naperjena proti splošni vojaški obveznosti v Avstro-Ogrski, je o njej poročal edini takratni dnevnik v slovenščini, nedavno ustanovljeno glasilo slovenskega liberalnega tabora Slovenski narod, ki ga je urejal Josip Jurčič (1844-1881).

Slovenski narod, katerega uredništvo se je leta 1873 preselilo iz Maribora v Ljubljano, je sloven-

⁸ Vse po: Jakob Alešovec, *Vojska na Turškem od leta 1875 do konca leta 1878*, Ljubljana 1879 (drugi natis), str. 8-10.

⁹ Jernej pl. Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*, Celovec 1904, str. 8.

¹⁰ "B.", *Zadnji boji slovenskih fantov s Turki / Ob petdesetletnici bojev za Bosno in Hercegovino*, Življenje in svet, 1928/4, str. 123.

¹¹ Josip Vošnjak, *Južnoslovanski spomini*, Spomini, (Izbral in uredil: Vasilij Melik), Ljubljana 1982, str. 509.

ske bralce tudi najbolj podrobno obveščal o vstaji v letu 1875. V Bosni in Hercegovini je imel celo svoje dopisnike. Prva novica o vstaji je bila objavljena v Slovenskem narodu le dva dni po streli "nevesinjske puške". Slovenski narod je leta 1875 tudi zahteval, naj kneževini Srbija in Črna gora stopita v vojno s Turčijo, vstajnikom na pomoč. Za podporo vstaje so bili tudi katoliški Slovenec (1873-1945), konzervativne Novice in Slovenski gospodar (1867-1941), medtem ko sta nemška dnevnik, ki sta izhajala v Ljubljani, Laibacher Zeitung in Laibacher Tagblatt (1868-1880, kot Laibacher Wochenblatt do 1893), zagovarjala nevtralnost, kar se je ujemalo z uradno dunajsko politiko. *"Na splošno lahko z gotovostjo rečemo, da so vsi takratni slovenski časopisi posvetili veliko prostora dogodkom okrog velike vzhodne krize,"* v obsežni knjigi, posvečeni odnosu Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegoveškega vprašanja v letih 1875-1878, še zlasti njihovim bogato dokumentiranim odmevom v časnikih, ugotavlja Petko Luković. *"Novice so v tem pogledu do neke mere izjema, ker so o teh dogodkih prinašale zelo kratka poročila v ustaljeni rubriki 'Novičar iz domačih in tujih dežel', posebne zapise o možnih razpletih in variantah takratnih dogodkov na Balkanu pa so Novice prinašale bolj redko. Treba je poudariti, da je Slovenski narod, kot edini slovenski dnevnik, prednjačil v informativnosti glede hercegoveško-bosanske vstaje in drugih dogodkov, ki so jim sledili kot nujna posledica. Imel je dobro razvejano mrežo svojih dopisnikov na bojiščih, zlasti v Bosni. Slovensko javnost ni le obveščal o teh dogodkih, temveč je v poročila vpletal tudi svoja stališča. To je zlasti značilno za članke, ki govorijo o potrebnosti krepitve jugoslovanske in vseh slovanske solidarnosti kot prvega pogoja za osvoboditev jugoslovanskih narodov izpod turške oblasti."*¹²

Nemiri v Bosni in Hercegovini so krepko povečali zanimanje slovenskih časnikarjev za dogajanje na balkanskem polotoku. *"Stiki z Moskvo, Prago in Zagrebom so bili že po l. 1848 močni, nemiri v Bosni pred 1878. pa so področje zanimanja slovenskega urednika raztegnili globoko na Balkan,"* lahko preberemo v publikaciji, ki je izšla ob razstavi slovenskega novinarstva leta 1937. *"Skoro dve tretjini prostora v večjih slovenskih listih sta bili odmerjeni pogledom po sloven-*

*skem svetu in tesni stiki s češkimi brati so že zgodaj podkrepili zrelost slovenskih novinarjev za pravilno razumevanje velikih nalog, ki so jih sprožila kulturna in politična trenja za posest naše zemlje, važnega, širokega izhodišča nemškega zaledja na Balkan."*¹³

Dogodke na Balkanu so pozorno spremljali tudi na cesarskem Dunaju. Monarhija se je na začetku sedemdesetih let, po izgubi Italije in Nemčije in s prihodom Andrassyja na mesto zunanjega ministra, dokončno odločila za imperialistično politiko na Balkanu. Nekdanji ogrski ministerski predsednik in tedanji avstroogrski minister za zunanje zadeve Gyull (Julij) Andrassy (1823-1890) je zagovarjal postopno širitev na Balkan in ne v smeri proti Nemčiji. Monarhija je samo čakala na ugodno priložnost za uveljavitev svojega vpliva na Balkanu. Ponudila se je na začetku leta 1875, ko so bili črnogorsko-turški odnosi zaradi pokola pri Podgorici najbolj napeti. Na Dunaju je bila januarja 1875 tajna seja kronskega sveta, na kateri so sklenili, naj v primeru vojne med Turčijo in Črno goro ter vstaje v Hercegovini in Bosni Avstro-Ogrska intervenira in okupira obe turški pokrajini, zato da bi samo majhen del pripadel Srbiji in Črni gori. Sledili so ukrepi vojaškega značaja, ki naj bi zagotovili, da bo monarhija vsak zaplet pričakala pripravljena in ga izrabila za svojo osvajalno politiko. S spretnimi diplomatskimi potezami je monarhija sondirala teren za okupacijo obeh turških pokrajin. Dunajski militaristični krogi so se celo zavzemali za hitro vojaško intervencijo v Bosni in Hercegovini.

Andrassy je bil zagrizen nasprotnik slehernega narodnoosvobodilnega gibanja zaslužnjeneh narodov na Balkanu. Ohranitev evropskega dela Turčije je imel za manjše zlo kot vstajo brezpravne raje, saj se je bal, da bodo uporniki Bosno in Hercegovino priključili Srbiji in Črni gori. S tem bi nastala večja jugoslovanska država, ki bi mejila na monarhijo. Zato je uradno razglasil nevtralnost Avstro-Ogrske do vseh dogajanj na Balkanu. Slovenski časopisi so kritizirali Andrassyjevo politiko taktiziranja in skorajda prijateljsko stališče do Turčije ter sovražen odnos do upornikov. Nemce in Madžare v monarhiji so imeli za protagoniste turkofilske politike in sovražnega stališča do vstaje. Turčija je veljala za starega dednega sovražnika slovanstva, zato je bilo slovensko javno mnenje ves čas naklonjeno vstajnikom.

¹² Petko Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegoveškega vprašanja v letih 1875-1878*, Ljubljana 1977, str. 44.

¹³ *Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani*, Ljubljana 1937, str. 228.

Ruski sv. Jurij.

Ruski sv. Jurij, Brencelj, 1877/4 in 5

Že kmalu se je izkazalo, da bolni mož ob Bosporju ni bil tako slab, kot se je zdelo. Ob začetku vstaje v Hercegovini je imel valija (administrativni upravnik pokrajine) Derviš paša na razpolago samo 4000 nizamov (vojakov redne vojske), zato je zaprosil Carigrad za okrepitve. Porta (vlada turških sultanov v Carigradu) se je obrnila na Avstro-Ogrsko s prošnjo, naj ji dovoli prevoz čet po Jadranskem morju ter njihovo izkrcanje v pristanišču Kleku. Po kratkem in navideznem oklevanju je monarhija privolila.

Ne glede na očitno naklonjenost Turčiji pa je monarhija sprva dopuščala podpiranje vstaje pri jugoslovanskih narodih, dovoljevala odbore za pomoč upornikom in družinam, ki so se zatele na njeno ozemlje, prehod prostovoljcev čez mejo v Bosno in Hercegovino, pošiljanje orožja in vojaške opreme, zadrževanje uporniških enot na ozemlju monarhije in njihovo formiranje, nakup orožja za vstajnike na Dunaju, v Trstu idr. ter njegov transport na bojišče. Kljub občasnim razorožitvam vstajniških enot, zaplembam orožja in vojaške opreme so avstrijske oblasti molče tolerirale omenjene oblike pomoči. Odbori, ustanovljeni na ozemlju monarhije, so pomenili dragoceno pomoč vstaji, ugotavlja Petko Lukovič. Sprememba je nastopila februarja 1876. Monarhija se je namreč začela truditi, da bi vstaji čim bolj škodovala, kajti Srbija in Črna gora sta se začeli resno pripravljati na vojno s Turčijo.

Na Kranjskem se je v tem času vse bolj zaostroval politični boj med vodstvom slovenskega narodnega gibanja in vodstvom domače nemške liberalne stranke. Slednja je imela za svoj temelj uradno politiko habsburške monarhije do dogajanj na Balkanu. Slovenski voditelji so nasprotovali turkofilski zunanjepolitični orientaciji Avstro-Ogrske, Nemci in nemškutarji pa so zahtevali, naj Andrassy še bolj odločno in dosledno nadaljuje s svojo politiko. Nemci so imeli oblast v svojih rokah, zato so izvajali na Slovence vse večji pritisk, zlasti na liberalno smer slovenskega narodnega gibanja in njene časopise. Zaplembe Slovenskega naroda so bile vse bolj pogoste, tako da uredništvo ni več vedelo, kaj sme in česa ne sme objavljati. "Organi vladajočega nemškega liberalnega režima so odnos Slovencev do vstaje budno spremljali," piše Petko Lukovič. "Poskrbeli so za potrebne ukrepe, kako bi se čim bolj zmanjšalo in preprečilo propagando za vstajo, zlasti v slovenskih časnikih. Uradne oblasti so se poslužile zlasti cenzure kot preventivnega sredstva naraščajočih simpatij. Gotovo bi tudi večje število prostovoljcev odšlo vstajnikom na pomoč. Izvajali so tudi pritisk na oblast, naj ne dovoli zbiranja pomoči za prebegle vstajniške družine. Nasprotovali so oživiljanju radikalnih zahtev po 'Zedinjeni Sloveniji' ter ponovnemu aktiviranju že rahlo uspavanih političnih delavcev, ki so se nekdaj prizadevali za uresničitev jugoslovanskega programa itd. Zlasti Slovenski narod so prizadeli poostreni ukrepi cenzure. Na začetku vstaje so ga večkrat konfiscirali zaradi objavljenih poročil in člankov, v katerih se kažejo odkrite simpatije Slovencev do upornikov ali pa je pozival slovensko javnost, naj jim nudi materialno pomoč. Omeniti velja, da Laibacher Zeitung in Laibacher Tagblatt nista bila naklonjena vstaji. Podcenjevala sta jo in ostro napadala slovenske časopise zaradi njihove naklonjenosti uporni raji. Oblastveni organi in domači Nemci so se obilno posluževali obeh listov, da bi po eni strani kar največ škodovali vstaji in na drugi strani nadaljnji krepitvi slovenske narodne zavesti in slovenskemu narodnemu gibanju. Zlasti Slovenski Narod in Slovenec sta že na začetku vstaje ostro kritizirala sovražno nemško in madžarsko stališče kot tudi stališče uradne oblasti do vstaje, z glavno ostjo zoper Laibacher Tagblatt, ki je bil do slovenskih časopisov najbolj nepomirljivo in sovražno naraunan."¹⁴

Kljub strogim ukrepom avstroogrskih oblasti se je nekaj slovenskih prostovoljcev borilo na strani vstajnikov. Dvajset dni po strelu "nevesinjske puške" se je vstajnikom v Hercegovini pridružil Miroslav Hubmajer (1851-1910), tipograf iz Ljubljane, ki je za izredno hrabrost in pogum prejel priznanje od vojvode Miće Ljubibratića. Zaslovel je s podvigom pri obleganju turške karavle Drijen. V Cetinju mu je črnogorski vojvoda Mašo Vrbić podaril revolver. Na jamniški skupščini pa je bil izvoljen za glavnega poveljnika v severni Bosni, vendar so mu mesto odvzeli. Hubmajer je februarja 1876 zapustil vstajo. Vstajnikom se je pridružil tudi A. Sušnik, korektor in prevajalec pri Slovenskem narodu.

Nič manj pomembna ni bila tudi slovenska denarna pomoč družinam vstajnikov, ki so pobegnili na ozemlje monarhije, in pomoč v obleki, obutvi, orožju, strelivu, sanitetnem materialu, namenjena samim ustajnikom. Novice in Slovenski narod sta prevzela pobudo zagrebškega Narodnega lista o ustanavljanju odborov za pomoč vstaji. Uredništvo Slovenskega naroda se je konstituiralo kot podpiralni odbor. Člani so bili dr. Josip Vošnjak, Josip Jurčič in dr. Valentin Zarnik (1837-1888). *"Tudi mi Slovenci smo z največjo napaetostjo sledili dogodkom na Balkanu; čutili smo, da slovanske zmage okrepé tudi naš položaj,"* je poudaril Vošnjak. *"Zato smo se zavzeli in smo slovenski poslanci tudi v državnem zboru zagovarjali nemudno prodiranje naše armade v Bosno in Hercegovino, in jaz sem v nekem govoru napadel vnanjega ministra grofa Andrassyja."*

*Slovenci pa svojega sočutja do južnoslovanskih bratov nismo pokazali samo z besedami, temveč tudi dejanski, v kolikor so pač dopuščale naše skromne moči. Nabirali smo denar za stradajočo rajo, ki je pred turškimi silovitostmi pobegnila preko Save na avstrijska tla, pošiljali smo obleko, plašče za bojujoče se vstaše, ki se jim je pridružilo tudi nekaj slovenskih prostovoljcev, in celo smodnik smo utihotapili v Zagreb."*¹⁴ Ko so oblasti prepovedale zbiranje prostovoljnih prispevkov, so slovenski časopisi pozivali bralce, naj pošljajo denar časopisom v Dalmaciji ali na uredništvo Obzora v Zagrebu. Ker niso smeli objavljati lastnih pozivov prostovoljcem, naj gredo z orožjem v boj proti Turkom, so slovenski časniki ponatisnili pozive tujih časopisov.

Od začetka vstaje skorajda ni bilo dneva, ko ne bi prišlo do večjega ali manjšega oboroženega spopada. Slovenski časopisi so pozorno spremljali njihov potek, na vidnih mestih prinašali novice o vstajniških zmagah, poveljevali njihov pomen, pretiravali glede števila mrtvih na turški strani in podvige upornikov primerjali z junaštvom Špartancev pri Termopilah, medtem ko so bila poročila o porazih vstajnikov skopa. *"Da bi kar najbolj približali vstajo in tako tudi utrdili slovensko narodno zavest, slovenski časopisi niso le pretiravali s poročili o vstajniških uspehih, temveč so prinašali celo novice o bojih in zmagah, ki jih sploh ni bilo,"* poudarja Petko Luković.¹⁶

Vojna na Balkanu je razvnela domišljijo marsikaterega Evropejca, saj se je sodeč po odzivih v časnikih zdela kot slikovita pustolovščina. V resnici v slovansko-turških spopadih ni bilo zaslediti nikakršnih sledov viteštva. *"Takrat je bila vojska še prav turška, nikomur se ni prizanašalo, zato so na obeh krajih tudi vjeti morali pod meč in kristjani so rezali ubitim ali ranjenim Turkom ravno tako glave, kakor Turki kristjanom. Veljalo je namreč načelo: glavo za glavo,"* je zapisal Jakob Alešovec, ki je imel za krvoločne bojvnike še zlasti Črnogorce: *"Črnogorci namreč nimajo navade dolgo streljati se, namreč kedar jim pride sovražnik dosti blizu, planejo s krikom in brlizganjem nad-nj in grozoviti handžar začne svoje krvavo delo. Kedar se to zgodi, takrat Turci ne drže več mesta, ampak se spusti v beg, da bi odnesel pete. Črnogorec pa je še naglejših nog, dohiti ga in poseka na tla. Te bitve so bile vselej tako krvave, da je padlo Turka več nego je bilo Črnogorcev useh skup."*¹⁷ Črnogorci so v vojaških spopadih ubitim in ranjenim nasprotnikom odrezali glave in jih prinašali domov kot znamenja junaštva in zmage. Tudi črnogorske narodne pesmi, ki slavijo junake, pripovedujejo, da ti svojim nasprotnikom v boju snamejo glavo. Običaj je začel izginjati šele konec 19. stoletja. *"Toda, če glav ni bilo več videti, še ne pomeni, da je običaj povsem izumrl,"* piše Božidar Jezernik. *"Kajti če tega ne bi počel nihče več, tudi prepovedati ne bi bilo treba. Tako pa so nekateri obiskovalci Cetinja leta 1875 zvedeli, da je neki Črnogorec prestajal krajšo zaporno kazen, ker je obglavil mrtvega muslimana v Podgorici/.../ Prepoved je moral ponoviti nato še zadnji črnogorski vladar, ki*

¹⁴ Petko Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegoveškega uprašanja v letih 1875-1878*, Ljubljana 1977, str. 45-46.

¹⁵ Josip Vošnjak, *Južnoslovanski spomini*, Spomini, Ljubljana 1982, str. 508.

¹⁶ Petko Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegoveškega uprašanja v letih 1875-1878*, Ljubljana 1977, str. 111.

¹⁷ Jakob Alešovec, *Vojska na Turškem od leta 1875 do konca leta 1878*, Ljubljana 1879 (drugi natis), str. 29 in 48.

*je nehal kupovati glave pobitih Turkov za razstavljanje na stolpu nad Cetinjem in dal na stolpu zgraditi lesen zvonik /.../ Knjaz Nikola je leta 1876 ukazal svojim vojakom, da ne smejo rezati nosov in ušes, temveč naj prinesejo fese oziroma kape, puške in sablje, pa se bo po tem vedelo, kdo se je hrabro boril in kdo je zaslužil nagrado; še zlasti pa naj skušajo ujeti čimveč gospode in jo njemu živo predati.*¹⁸ Tudi v bojih v letih 1876/1877 so padale "turške" glave. Vendar zaradi protiturškega razpoloženja krščanska Evropa ni bila pripravljena verjeti poročilom očitvidcev. Bolj uspešno je bil odpravljen običaj rezanja nosov živim sovražnikom. Grozljiv bojni običaj so Črnogorci prevzeli od Turkov. Rezanje glav, nosov in ušes so turški vojaki uporabljali kot represalije zoper nepokorne prebivalce v času oboroženih vstaj še v drugi polovici 19. stoletja.

Kneževini Srbija in Črna gora sta se junija 1876 po dolgem oklevanju odločili za vojno proti Turčiji, vendar sta se soočili z dobro oboroženo in izurjeno turško vojsko. Srbska vojska je doživljala poraz za porazom. Novembra 1876 je bilo sklenjeno dvomesečno premirje med Srbijo in Turčijo. Črna gora je bila bolj uspešna. Ob koncu leta 1877 je sledila rusko-turška vojna. Če so bili do 18. stoletja na Balkanu avstrijski sovražniki Turki, se je situacija temeljito spremenila. Tekmec monarhije je postala Rusija, ki je po zaslugi panslovanske ideje in skupne pravoslavne vere imela velik vpliv na balkanske Slovane. V budimpeštanski konvenciji, ki sta jo 15. januarja 1877 podpisali Avstro-Ogrska in Rusija, je slednja odstopila Avstro-Ogrski Bosno in Hercegovino, hkrati pa se je obvezala, da njene čete pri svojih vojaških operacijah ne bodo stopile na ozemlje Srbije in Črne gore, dunajska vlada pa je obljubila, da bo v skorajšnji rusko-turški vojni nevtralna. Rusija si je za ceno Bosne in Hercegovine, ki jo je odstopila habsburški monarhiji, januarja 1877 zagotovila avstroogrsko nevtralnost. Ruski prodor se je ustavil pri Plevni. Tu je Osman Nuri paša štiri mesece in pol ključoval napadom precej številnih ruskih in romunskih čet. Decembra 1877 je Plevna kapitulirala, januarja 1878 je bila ruska vojska pred vrati Carigrada. Srbija je tri dni po padcu Plevne ponovno stopila v vojno. Zaradi odločnega nasprotovanja Avstro-Ogrske in Anglije, navzočnosti angleških vojnih ladij v vodah Galipolija, Marmornega morja in Bosporja ter zaradi iz-

črpanosti ruske vojske je ruski car opustil zavzetje turške prestolnice. Januarja 1878 je v Odriju prišlo do premirja, 3. marca 1878 pa je bil sklenjen sanstefanski mir med Rusijo in Turčijo, ki je določal, da dobi Bosna in Hercegovina avtonomijo pod pokroviteljstvom Avstro-Ogrske in Rusije. Obe pokrajini sta še nadalje ostali pod turško suverenostjo, v obeh naj bi po predvidenem načrtu izvedli le reformo. Rusija je bila s sporazumom zadovoljna, kajti ustanovitev Velike Bolgarije ji je zagotavljala prevlado na Balkanskem polotoku. Angliji ruski vpliv na Balkanu ni bil pogodu, Avstro-Ogrski pa ne podelitev avtonomije Bosne in Hercegovine.

Slovenski časniki so bili veliki zagovorniki politike prijateljstva med Rusijo in Avstro-Ogrsko, čeprav sta bili državi največji tekmici, kar zadeva strateške interese na Balkanu. Priporočali so, naj si obe velesili razdelita Balkanski polotok na interesne sfere, Rusija naj si vzame vzhodni del, Avstro-Ogrski pa naj pripade zahodni del. Slovenska javnost je odkrito izražala svoje simpatije do Rusov. Rusofilstvo je takrat doseglo svoj višek. Začetek rusko-turške vojne je služil tudi utrjevanju slovenske narodne zavesti prav v času najhujših volilnih bojev, ko je vladajoči nemški liberalni režim razpusil kranjski deželni zbor.

"Glasimo se, Slovanje!" je bil npr. naslovljen članek, ki ga je leta 1877 na prvi strani objavil Slovenski narod: *"Naše narodno razvijanje, naša prihodnost, naše narodno bitje je denes v večje nevarnosti, nego si mislimo."*

V jugu se je začel sveti slovanski boj za osvobojenje naših bratov. Naša monarhija pak se nij še odločila, kam bi stopila, na katero stran bi se obrnila.

Magjarska in nemško-ustavoverska stranka silno delata, da bi se naša monarhija postavila proti našemu bratu Rusu na sovražna tla. V ogerskem zboru se delajo tursko-ljubne demonstracije, v magjarskih novinah se žuga, v ustavoverskih krogih isto tako. Vse v teh privilegiranih krogih na to gre, nahujskati našo državo v gotovo pogubo, v boj za krvnika Turka in zoper slovanskega carja.

V očigled tega moramo mi avstrijski Slovanje, kolikor nam postave dovoljujejo, povsod, v zborih, v novinah, v shodih in še na kak način povedati, kako mislimo, svariti pred nevarnostjo, kamor hoče Magjar in ustavoverec našo državo pahniti.

Dolžnost do nas samih sebe je, da glasno zavpijemo: Vara in moti se Magjar in Nemec, če misli, da smo tako neumni, da bomo Slovanje bra-

¹⁸ Božidar Jezernik, *Glave v torbi, Dežela, kjer je vse narobe / Prispevki k etnologiji Balkana, Ljubljana 1998, str. 155.*

tu Rusu nesrečo nosili in tako svoj lastni grob kopali.

Grob naš pa bi bil, kot narod slovanski, če bi mi hoteli za magjarski in dunajsko-prusijanski šovinizem kake koli žrtve prinašati.

Zato se Slovenci popolnem skladamo s tem, kar češka 'Politik' piše, ko pravi:

'Mi Slovanje v avstrijskih deželah se moramo odločno zavarovati proti nesramnosti strank, ki v imenu celotnega prebivalstva govoriti hočejo. Protislovanska izjavljanja, ki se gode vedno od ustavoverske in magjarske strani, ne žalijo le našega čuta, nego se obračajo naravnost zoper naše narodne interese. Naš narodni interes je interes Slovanstva, in ta moramo povzdigovati visoko, kjer koli se škoduje. Naj Magjari in ustavoverci demonstrirajo, kakor hočejo, oni tega ne morejo delati v imenu Avstrije, ker večina prebivalcev, Slovanje in Romunje želi osvobojenja turških kristjanov in spremljajo turške zastave s svojimi najtoplejšimi simpatijami. Ruska vojna sila ide v boj, da sorodnim bratom iz velike slovanske družine, ugnetenim pod nečloveški suženjski jarem, pomaga do človeških naravnih pravic. To je zasluga za vse Slovanstvo, in tistim, ki so delo podjali, gre zahvala vsacega slovanskega srca. Mi moramo ruskemu narodu svojo zahvalo kot Slovani izreči in mi se imamo carju Aleksandru zahvaliti, ki je k teškemu delu svoje dovoljenje dal. - Te naše čute objaviti je naša dolžnost.'

Jednako govore vsi češki, vsi slovenski, vsi hrvaški, vsi srbski, vsi rusinski časniki.

*Jednako naj, kolikor nam zakoni dopuščajo, glasno in svitlemu tronu Habsburgov razumljivo odmeva od vseh mest, vseh vasi, vseh zborišč, kjer je kakov pošten Slovan!*¹⁹

Odmevi na balkanske dogodke se niso pojavljali samo v konzervativnih in proavstrijsko usmerjenih Novicah, mladoslovenskem Slovenskem narodu, katoliškem Slovencu, v glasilu deželne vlade za Kranjsko Laibacher Zeitungu (popularna "Lajbacherca", najbolj bran dnevnik ljubljanskega meščanstva) ali glasilu domačih nemških in nemčurskih liberalcev Laibacher Tagblatt, ki se je zavzemal za ohranitev evropskega dela Turčije in nasprotoval avstroogrski okupaciji Bosne in Hercegovine, zaradi česar so ga slovenski časopisi, zlasti seveda Slovenski narod, ostro kritizirali. Zanimive odmeve na vstajo v Bosni in Hercegovini zasledimo tudi v drobnem satiričnem lističu Brencelj (1868-1875, 1877-1886), ki ga Petko Luković ni pritegnil v svoj obsežen pregled

stališč slovenskih časnikov do vstaje v Hercegovini in Bosni in bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875-1878. Najbrž ga je spregledal iz preprostega razloga, ker ni pričakoval, da bi satiričen list lahko vseboval pomembna nova dejstva, poleg tega se mu je moral zdeti neresen, opisi in interpretacije dogodkov v njem pa naj ne bi bili dovolj zanesljivi. Vendar je tudi Brencelj objavljaval številne komentarje o dogodkih na Balkanu. Poleg množice ubesedenih komentarjev, npr. raznih šaljivih poročil o bojih, telegrafskih novic z bojišč, pesmic, opisov turških grozodejstev idr., v njem naletimo tudi na likovne komentarje - karikature oziroma "komične ilustracije", kot jih je imenoval urednik Brencelja Jakob Alešovec.²⁰

Prvo karikaturu na temo balkanskih dogodkov v Brencelju sicer lahko najdemo že leta 1872. Ko je bil avgusta 1872 v Beogradu ob prisotnosti uradnih predstavnikov tujih držav slovesno proglašen za polnoletnega knez Miloš Obrenović, je Andrassy prepovedal udeležbo avstrijskih mest na beograjski slavnosti. Slovesnosti se je kljub te-

²⁰ Pisatelj, dramatik, publicist in časnikar Jakob Alešovec je bil rojen kot sin gostača-rokodelca na Skaručini 24. julija 1842. Osnovno šolo je obiskoval pri frančiškanih v Kamniku, gimnazijo pa v Ljubljani (1856-63). Izstopil je pred dokončanim šestim gimnazijskim razredom. Dva meseca je bil na ljubljanskem učiteljskem. Leta 1864 je postal domači učitelj pri Miroslavu Vilharju na Kalcu, leta 1866 je urejal knjižnico grofa Lantierja v Vipavi. Od leta 1867 je bival v Ljubljani. Objavljati je začel najprej v nemščini. V šolskem letu 1860/1861 je skupaj s sošolcem ustanovil dijaški list Die Schwalbe. Leta 1863 je v Blätter aus Krain objavil svoj prvi spis. Sledile so objave v Laibacher Zeitungu. Sodeloval je tudi z drugimi nemškimi listi. Napisal je tri igre, ki so jih igrali v takratnem nemškem gledališču v Ljubljani. Louro Phitar, Josip Marešič, Blaž Potočnik in zlasti Miroslav Vilhar so ga spodbujali, naj piše tudi v slovenščini. Leta 1866 je v celovškem Slovencu objavil prvi slovenski prispevek. Naslednje leto je v Ljubljani izdal svojo prvo slovensko knjižico. Sodeloval je z Novicami in Slovenscem. Leta 1869 je na Bleiweisovo prošnjo prevzel odgovorno uredništvo Triglava, ki ga je naslednje leto zaradi nengodnega finančnega stanja opustil. Posvetil se je humoristično-satiričnemu listu Brencelj v lažnjivi obleki. "Alešovec je bil rojen humorist in satirik, ki je zlasti prijemal nemškutarje, t.j. Dežmana in njegove politične somišljenike ter nemški liberalizem, a tudi Slovencem ni prizanašal," piše Dragotin Lončar. "V boju med 'mladimi' in 'starimi' je bil na strani Bleiweisa, ki mu je bil politični učitelj. Za Winklerjeve vlade je nastopal proti 'elastikarjem'. Dasi robat, je imel 'Brencelj' velik političen pomen, ker so bile tudi njegove slike drastične. Zgodovinsko vrednost za preučevanje tedanjih narodno-političnih razmer na Slovenskem imajo 'Brenceljevi' oddelki: Krišpin Krišpovič, Pavliha in Z Olimpa." V samozaložbi je izdal vrsto knjig, na primer satirična zbornika pesmi, zbadljivk, smešnic in zgodb Brencelj v koledarjevi obleki iz leta 1870 in Ričet iz Žabjeka, knhan v dveh

¹⁹ Slovenski narod, 1877/99.

mu udeležil Josip Jurčič. V 17. številki Brenclja je bila ob tej priložnosti objavljena karikatura "Avstrijsko-ogerski liberalizem in slovesnost v Belemgradu". Avstrijski in ogrski vojak prežita na potnike, ki bi se odločili podati v Beograd. Mestna tabla je pravzaprav past: nekakšne vislice z mnogimi zankami. Karikaturu spremlja komentar, ki prihaja iz ust urednika Brenclja-Alešovca: "Pred takim liberalizmom je treba teči. Mene ne boste ujeli."

Alešovčev satirični list so pestile mnoge težave: nevšečnosti s cenzuro, premajhno število naročnikov in neredni plačniki. Urednik je zamude pri izdajanju Brenclja premagoval tudi tako, da je več števil izdajal obenem, njihov skupni obseg pa je bil seveda podoben obsegu posamezne številke. Leta 1875 je Alešovec omagal, vendar se je čez dve leti znova polotil izdajanja Brenclja. Leta 1877 v Brenclju naletimo na več karikatur, posvečenih dogodkom na Balkanu. Osem karikatur, ki so bile pod naslovom "Po volitvah na Turško-Kranjskem" (oziroma na nemškem Kranjskem ali v kranjski Nemčuriji) objavljene v 1. in 2. številki za leto 1877, se je položaja na Balkanu dotaknilo samo posredno. Alešovec in risar karikatur, ki je iz slovanske rodoljubne zavesti izbral češko zvaneči psevdonim Pražan-

ski, sta balkanske razmere projicirala na Kranjsko in Turke izenačila z Nemci. Pražanski je meščanom kranjskih mest na glave posadil turške turbane. Na eni sličici npr. vidimo Brenclja-Alešovca, ki sprašuje novomeškega Turka: "Je-li to krasno poslopje novo vseučilišče?", turški Novomeščan pa mu odgovarja: "Kaj še! To je norišnica, ktero je sezidal gosp. Hočevnar za nas in naše otroke, ker smo ga volili."

Za naslednjo številko je Pražanski narisal karikaturu "Mohamed in sultan". Mohamed vleče sultana za uho in si puli brado (puljenje brade je znana biblijska metafora za obup): "Mi boš zmagoval ali ne? Si se tako učil od mene?" - Sultan: "Ne tako hudo, slavni prerok! Saj vidiš, kako velik je oni le Rus! Tvoji verni junaki pa vendar zmagujejo tako, da jih je zmiraj manj!" - Ruski vojak: "Jaz bi tem pritlikovcem že uro navil, če bi bili moji generali za kaj." V ozadju prizora vidimo namrščen turški polmesec in "solnce", ki pri naša "Slavjansko svobodo".

Tudi karikaturu v 4. in 5. številki obvladujejo zgovorne in preproste rešitve. Na njej je upodobljen "Ruski sv. Jurij". Personifikacije "Bulgarije, Bosne in Hercegovine" vzdihujejo: "Bog daj, da bi ta junak premagal zmaja, ki nas že toliko stoletij stiska!" Vzrok, da Rusijo personificira krščanski bojevnik sv. Jurij, je manifest, ki ga je Aleksander II. izdal na Jurjevo, 24. aprila 1877. Kot je zapisal dr. Ivan Lah, je ruski car v manifestu "sporočil vsemu svetu, da je potrpljenje Rusije izčrpano ter da je napočil trenutek, ko mora Rusija z orožjem v roki nastopiti v obrambo svojih bratov po krvi, veri in jeziku na Balkanu. Nastop Rusije so pozdravili slovanski narodi z nepopisnim navdušenjem, saj je nastopila dolgo pričakovana ura njihove vere v slovansko poslanje Rusije. 'Slovenski Narod' je izražal čustva vseh Slovencev, ko je pisal v samozavestnih besedah:

"Ves slovanski svet je z navdušenjem, z velikimi nadami, z veliko vero in vročimi željami najboljšega pozdravil rusko osvoboditeljsko vojsko, ki je šla na sv. Jurija dan čez Prut, da raztepe temo, katera je morila jugoslovanski svet in da vrže ob tla barbarskega tirana iz Azije, ki je uničil slovanske države na jugu... Ni ga poštenega Slovana, kateremu je mar prihodnost in svoboda našega plemena, da bi svoje molitve ne združil z molitvijo silnega slovansko-ruskega carja za srečen uspeh ruskega orožja. Vsak Slovenec in vsak Slovan ve in čuti, da je sorodna kri, ki bo tekla v Bolgariji, naša in da je uspeh ruskega orožja uspeh občega Slovanstva, torej tudi naš."²¹

mesecih in zabeljen s pasjo mastjo iz leta 1873 (tudi v nemščini: Ritter Riesters Hund), povesti Petelinov Janez iz 1880 in Jama nad Dobrušo ali dobri in hudobni grajšak: pravljica iz starodavnih časov iz 1883 ter istega leta moralno poučno pripoved Ne v Ameriko!: Povest Slovincem v poduk. Po zaslugi treh zgodb Iz sodnijskega življenja, objavljenih leta 1874, velja za začetnika domačih kriminalk. Ljubljanske slike: Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom, ki so najprej izšle v Triglavu pod naslovom Laibacher Typen, leta 1879 pa jih je razširil in objavil v slovenščini, vsebujejo satirične opise nekaterih ljubljanskih tipov, stanov oziroma poklicev. Za Alešovčovo najboljšo delo veljajo satirični spomini Kako sem se jaz likal: Povest slovenskega trpina v poduk in zabavo, ki so izhajali 1879 v Slovencu. Leta 1886, ob zaključku Alešovčevega glavnega ustvarjalnega obdobja, so izšli v samostojni knjigi. V njih je osvetlil kulturnozgodovinske razmere iz časa njegovega šolanja, zlasti velik vpliv nemščine. "Bil je ljudski pisatelj v dobrem pomenu besede; brez umetniškega stremljenja je pisal preprosto, za svojo dobo pravilno ter z veliko hudomušnostjo in šegavostjo."

Alešovca so že od djaških let pestile težave z očmi. Počasi je izgubljal vid. Leta 1885 so mu oči popolnoma opešale, zato ni mogel več opravljati svojega časnikarskega in pisateljskega dela, kar je tudi glavni razlog, da je na začetku leta 1886 Brenclj prenehal izhajati. Jakob Alešovec je umrl 17. oktobra 1901 v ljubljanski hiralnici. (Po: Dragotin Lončar, Alešovec Jakob, Slovenski biografski leksikon, 1. knjiga, Ljubljana 1925-1932, str. 6-7; Andrijan Lah, Prva divjezahodna povest, Književni listi, Delo, 1999/161.)

Karikatura je delo istega avtorja, ki se je tokrat podpisal kot "Franjo". Na nekaterih karikaturah naletimo tudi na začetnice "FZ". Za vsemi tremi podpisi se je skrival študent bogoslovja Franc (Frančišek) Zorec, ki so ga zaradi sodelovanja z Brencljem kasneje imenovali tudi "župnik šaljivec".²²

Franc Zorec je bil rojen 15. novembra 1854 v Šentlovrencu pri Trebnjem. Po gimnaziji v Novem mestu (1868-1875) je v Ljubljani študiral bogoslovje. Leta 1879 je bil posvečen v mašnika. Služboval je kot kaplan v Stopičah pri Novem mestu, Zagorju ob Savi in Trebelnem. Od leta 1879 je bil administrator v Žilcah pri Cerknici, od leta 1900 administrator oziroma župnik v Novi Oselici pri Sovodnjem. "Vedno šaljiv, časih dovolj piker, je bil priljubljen župnik, ki je živel z ljudstvom med ljudstvom."²³ Umrli je 1. februarja 1930 v Gorenjih Sušicah pri Dolenjskih Toplicah.²⁴ Franc Zorec je bil "daleč naokrog znan kot izredno izobražen in duhovit mož," je takrat zapisal Ilustrirani Slovenec. "Današnji rod gotovo ne ve več tega, da je bil umrl Zorec tudi izboren risar in karikaturist ter je bil dolga leta eden glavnih sotrudnikov nekdanjega Alešovečevega 'Brenclja', v katerega je narisal večino karikatur."²⁵

"Zorec sodi med prve slovenske karikaturiste," ugotavlja Jože Munda. "Humor in risarski talent je kazal že v gimn. (risal karikature, kmetom na hiše slikal svetnike), a se ni odločil za študij na dunajski akademiji. V bogoslovju ga je našel J. Alešovec in pritegnil k svojemu humor. listu Brenclj. Zanj je Z. risal karikature po naročilu in svojih zamislih. Gotovo so njegove tiste, ki so signirane s FZ, pogosto 1879. Gre za celostranske ali polstranske risbe na temo tedanje politike na Slov. Upodobljena je vrsta javnih delavcev, Slov., Nemcev in nemčurjev, največkrat Alešovec. Portreti so izdelani skrbno, v situacijah je veliko humorja. Po 1880, ko je bil kaplan, je bojda sodeloval pri Brenclju le še literarno. Alešovca je gnot-

no podpiral tudi po 1885, ko lista ni več izdajal in se otepal z revščino."²⁶

Podlistkov s svežimi balkanskimi novicami (npr. stalna rubrika "Vojska" v Slovenskem narodu) niso objavljali samo resni časniki. Po njihovi poti se je podal tudi urednik edinega slovenskega satiričnega lista v tem času, ki je na Balkan "poslal" posebnega dopisnika - "Pavliho, 'Brencljnovoga' poročevalca iz bojišča", kot je bil naslov stalnemu Brencljevemu podlistku. "Ker ima že vsak list na bojišči svojega poslanca, da mu poroča, kako se tam doli godi (celó uradna 'Lai-bacherca'), je tudi 'Brenclj' sklenil kaj špendati in je poslal mene na jug, ker iz skušnje vé, da se jaz nikdar ne lažem, ali če se že lažem, prekosim v tem vsakega. Takó sem se tedaj odpravil na bojišče s pipo in marelo, ker vem da tam doli tobaka ne manjka in da tudi dež gre," je zatrjeval Pavliha.²⁷ Pavliha je bil seveda prav posebne vrste vojni dopisnik. Nepogrešljiva marela ga je branila pred krogli. Če je bilo potrebno, je na nadvse krvoločne načine pobijal Turke. Nasploh mu je uspela vrsta neprekosljivih vojnih podvigov, ki so bili še najbolj podobni neverjetnim dogodivščinam barona Münchausna: ob zaključku balkanske dogodivščine naj bi npr. sam ujel Hadži Loja, družil naj bi se s Filipovićem in generalom Cahom ipd. Črno-belo gledanje, pri katerem so bili uporniki junaki, njihovi postopki, četudi je šlo za nezaslišana grozodejstva, pa junaška dejanja, je v še mnogo večji veri kot druge časnike obvladovalo slovenski satirični list.

Ko je hrvatska Narodna stranka okrepila kampanjo za priključitev Bosne in Hercegovine k Hrvatski in v Zagrebu ter nekaterih drugih mestih organizirala veliko ljudsko zborovanje, so 1. avgusta 1877 tudi slovenski deželni poslanci dr. Janez Bleiweis, dr. Valentin Zarnik in dr. Josip Vošnjak na c. kr. okrajno glavarstvo v Ljubljani naslovili prošnjo za sklic tabora. Hoteli so pripraviti tabor oziroma ljudski shod, kajti takšne tabore so organizirali na Ogrskem in na njih agitirali, da je ohranitev turške države v interesu Avstro-Ogrske, ki bi se zato morala vključiti v vojno. Tabor naj bi potekal 12. avgusta 1877. "Ker bi lahko inostranski svet sodil, da je mnenje petih milijonov Magjarov res mnenje celega 37 milijonov broječega prebivalstva avstro-ogerske monarhije, treba je, da se tu ravna po pregovoru: 'audiatur et

²¹ Ivan Lah, V borbi za Jugoslavijo, Ljubljana 1928, str. 54.

²² Tine Debeljak, Kulturni delavci loškega okraja v preteklosti in sedanjosti, Škofja Loka in njen okraj, Škofja Loka 1936, str. 72.

Za opozorilo o identiteti Brencljevega karikaturista Frančiška Zorca se zahvaljujem dr. Emilijanu Cevcu.

²³ Koledar družbe sv. Mohorja, Celje, 1931, str. 109.

²⁴ Biografski podatki po: Jože Munda, Zorec Franc, Slovenski biografski leksikon, 15. zvezek, Ljubljana 1991, str. 851-852.

²⁵ Ilustrirani Slovenec, 1930/8.

²⁶ Jože Munda, Zorec Franc, Slovenski biografski leksikon, 15. zvezek, Ljubljana 1991, str. 851-852.

²⁷ Brenclj, 1877/4 in 5.

Plevna je šla!

Brencelj: „Aleopati in homeopati mu ne morejo več pomagati.“

Plevna je šla!, Brencelj, 1877/6, 7 in 8

altera pars," je potrebo po slovenskem taboru utemeljeval Slovenski narod. "Ker smo podpisani trdnega prepričanja, da imamo državljani v tako imenovani Cislajtitaniji taiste pravice in taisto svobodo, svoje mnenje v važnem iztočnem vprašanji javno obelodaniti, kakor jo imajo državljani v Translajtitaniji in da nema samo 5 milijonov Magjarov v celi monarhiji izključivo privilegijo izjavljati svoje politično mnenje na taborih brez vseh opovir in zaprek, prosimo podpisani na temelju zakona od 15. novembra 1876. leta, št. 135 drž. zak.:

Naj slavno c. kr. okrajno glavarstvo blagovoli dovoliti, da podpisani v nedeljo 12. avgusta 1877. l. ljudski shod ali tabor pod milim nebom po polu dne ob štirih v Udmatskeji občini na Udmatskem pašniku poleg Ljublanice nasproti Češko-veji fabriki za sukno skličejo.

Namen shoda bi bil: da bi se javno razgovarjalo o sedanjej rusko-turški vojski in o interesih naše monarhije v iztoku.²⁸ Resolucija, ki bi jo sprejeli na taboru, bi se glasila: "Na korist civilizacije in občega izobraženja, kakor na korist Avstrije bi bilo; da bi edina teokratična mohamedanska država v Evropi nehala in bi stopile mesto nje v život deloma samostalne krščanske države, deloma pa naj bi se združili tisti deli, ki mejijo na naše cesarstvo s troedino kraljevino (Hrvatsko, Slavonijo in Dalmacijo) v jedno telo pod vladarstvom prejasne Habsburške dinastije."²⁹ Vendar je bil tabor prepovedan, kajti monarhija se je glede rusko-turške vojne držala politike stroge nevtralnosti, nakar so se Bleiweis, Vošnjak in Zarnik 11. avgusta pritožili.³⁰ Uspešnejši so bili Hrvati, ki so 5. avgusta pripravili v Zagrebu tabor, katerega se je udeležilo 3000 ljudi, in na njem sprejeli resolucijo, "ki glasi proti turškemu barbarstvu".

²⁸ Slovenski tabor!, Slovenski narod, 1877/174.

²⁹ Slovenski tabor!, Slovenski narod, 1877/174.

³⁰ "Vašo prošnjo za dovolilo tabor 12. avgusta 1877 sklicati... c. kr. okrajno glavarstvo ne vsliši in gledaje na to, da je avstro-ogerska država z vsemi državami v miru in da se rusko-turški vojski nasproti čisto neutralno drži; gledaje na to, da se bi s to neutraliteto nekakor ne vjemalo to, ko bi se dalo privoljenje sklicati tabor, pri katerem bi se resolucija o razrušenju in o odtrganju posamesnih del države, ki z avstro-ogersko v miru živi, sklepali; gledaje na to, da po tem takem bi ta resolucija dejanja oživetila zahtevala, ki so splošnemu prizadevanju za ohranjanje miru ravno nasproti, in zadnjič gledaje na to, da bi ta potem zbeganje in nemir v občinstvu napravila in nezaupanje v vladne naredbe izbudila in ker bi pa to javni blagor v nevarnost pripraviti znalo - se na podlagi §. 6 postave od 13. novembra 1867 tu tabor prepove" (Slovenski tabor prepovedan, Slovenski narod, 1877/178).

Razočaranje Slovencev zaradi odklonitve tabora je ublažil padec Plevne. "Slaven in radosten dan je denes za vsacega Slovana!", je pisal Slovenski narod. "Plevna je pala! Zrno turške vojske, ki se je obupno hrabro očajno do slednjega branila in neizmerno krvavih žrtev do vitežke rusko-slovenske osvoboditeljne vojske terjala, zdrobljeno je! Osman-paša, najženijalnejši turški vojevodja, je moral, sam težko ranjen, udati se Rusom, orožje položiti! Uničena so vsa upanja sovražnikov slovanskih, ki so se vezala z imenom Plevne! Slaven dan je in zgodovinski za celo Slovanstvo in za ves svet, ta dan, ki nam je to veliko novico donesel. Celih pet mesecev se je Osman v Plevni branil. Tri velikanske in hrabre šturme je odbil. Pred Plevno je teklo več ruske krvi, nego po vsem drugem bojišči skup. Ime Plevna, prej neznano, slovelo bode odslej, dokler bode govorila zgodovina.

Zmagala je tukaj nad divjo azijsko hrabrostjo slovanska vstrajnost, slovanska neupogljivost, slovanska bodočnost! V Aziji Kars, v Evropi Plevna: zdaj se niti Magjari in Angleži več ne bodo upali na Turke še kaj staviti. Slava Rusom!"³¹

V naslednji številki Slovenskega naroda je bil objavljen uvodnik, ki ga je verjetno napisal urednik Jurčič: "Od vseh mest, trgov in vasij po celej slovenskej domovini se razlega radosten klic: Plevna je pala! In v treh besedah se izgovarja veliko dejanje: bita je in dobljena je prva zares velika in odločilna bitka, ki uničuje starega dednega sovražnika Slovanstva, bitka dobljena za osvobojenje slovanskih naših bratov na jugu, za moralčno dvigovanje narodnega duha tudi nas avstrijskih Slovanov. Naše veselje zaradi tega svetovno-zgodovinskega čina sme in mora tem večje biti, ker smo še pred dobrimi par meseci, ko tretji ruski naskok nij bil Osmana v Plevni premekastil, morali slišati in čitati divje veselje Magjarov, smrtno strupeno škodoradost nemškutarjev in vseh neprijateljev našega rodu. Tačas smo se tolažili, da še nij vseh dnij konec, da se najboljše smeje, kdor se zadnji smeje. In glejte, da smo prav imeli! /.../

Po vsem tem je padec Plevne tudi padec otomanske države v Evropi. S to mislijo se je menda uže celo naš minister vnanih zadev grof Andrassy seznanil. Rekel je namreč baš pred padcem Plevne v ogerskem delegacijskem odseku, da nema več poguma za podjetje, ki bi imelo namen za 'status quo' Turčije delati, dalje, da se mora kriva vera ovreči, ka Avstrija-Ogerska nema sr-

³¹ Iz rubrike Vojska, Slovenski narod, 1877/283.

ca za blagost kristijanov v Turčiji. S tem je Andrassy popustil svoj znani 'status quo ante ameliore' in mi jadramo v politiko, kakor smo jo gori označili, na pomoč ali vsaj udeležanje pri razboji azijskega barbarstva otomanskega.

Ta razboj turške države utegne biti pa še silno krvav. 'Times' imajo dopis, ki navaja izrek jednega sultanovega prijatelja in svetovalca, ki je rekel: 'Mi bomo rajši Carigrad zažgali in Bospor zopet preplavali pri svitu njegovega požara, nego da bi mesto Rusom prepustili.' Kdo ve, da li se ne zgodi še ta strahota! Gotovo pa je menda, da po padu Plevne Turki nimajo več moči Rusom dolgo braniti pota v Carigrad, če tudi v pol uničeni Carigrad. Rusi so preveč izgubili, da bi na polovici pota ostali. Narod ruski bode terjal, da bode izid te vojne tako temeljit, da bode zadnja rusko-turška vojna, če prav morda ne bode z njo še popolnoma rešeno orijentalno in slovansko vprašanje.³² Jurčič je izrazil prepričanje, da je padec Plevne zapečatil usodo Turčije, saj Rusi ne smejo ostati na pol poti, zavzeti morajo tudi Carigrad.

"Plevna je padla - te tri besede so šle včeraj kot oblisk od ust od ust po mestu: z nepopisljivim veseljem navdajale so vsacega človekoljuba, hudo pa potrle poturčene sovražnike slovanske Rusije," so pisale Novice. "S padom Plevne je konec zagotovljen barbarstvu Turškemu v Evropi, kakor mu je s padom Karsa zadnja ura odbila v Aziji. Milostljivi Bog se je usmilil večstoletnega trpljenja slovanskih kristjanov na jugu in blagoslovil orožje rešiteljice Rusije. Slava junakom Ruskim! Se ve da veliko delo ni do konca še rešeno, in da pride še važnih vprašanj na dnevni red, ki danes še znana niso, - al danica južnemu slovanstvu stoji na nebu in ne bode izginila več, ako Bog dā in sreča junaška!"³³

"Plevna je šla!" je na istoimenski karikaturi v številki 6, 7 in 8 iz leta 1877 poudarjal tudi Brenclj. Franc Zorec je narisal turško trdnjavo v ruševinah, balkanska žena z zvonenjem oznanja veselo novico, v ozadju s prizorišča odhaja turški polmesec, v ospredju prizora Anglež poskuša Turku vlti nekoliko zdravja. "Aleopati in homeopati mu ne morejo več pomagati!" se glasi komentar "Brenclja-Alešovca", ki ga prav tako lahko vidimo na karikaturi. Alešovec se je na karikaturah dal upodabljati kot "brenclj", ki pika nemčurje, Nemce, mladoslovence, "liberaluhē"...,

kar uvršča njegovo karikirano upodobitev med t.i. antropomorfizacije, ki so v 19. stoletju veljale za dokaj razširjen način karikiranja. Morda so se Brencljevi risarji zgledovali po najslavnejši "muhi" evropske karikature - plesalki in osovraženi metresi Ludvika I. Bavarskega, ki jo je münchenški satirični list Leuchtkugeln upodobil kot "špansko muho". Alešovca se je zaradi tovrstnih upodobitev oprijel vzdevek "Brenclj-Alešovec".

V isti številki je bila čez dve strani objavljena tudi karikatura "Sovražniki Rusije". Rus, ki ga ovirata Poljak in domači nihilist, tarna: "Poljaki in Rusi (nihilisti) so zoper mene; ta paglavec (madjar) pa me hoče živega požreti!", Anglež in Nemčur (domači renegat Dragotin Dežman) mu odgovarjata: "Prav je!" Dežman drži v rokah grablje, ki so po zaslugi humoristične pripovedne pesmi "Proklete grablje", ki jo je Dežman objavil v Bleiweisovem Koledarčku za leto 1855, postale njegov nepogrešljiv satirični atribut na številnih karikaturah v Brenclju. Upodobljena sta tudi Hrvat in Prus, ki zadržujeta drobnega Madžara, da se ne bi zakadil v mogočnega Rusa.

Ker so bili boji med Rusijo in Turčijo končani, je Brencljnov poročevalec z bojišča Pavliha lahko sporočil domov: "Prav za prav zdaj tu doli ni nič več; vse je v kraji, kakor po kakem pogrebu. Turčija je pokopana in pogrebci so se jeli vračati vsak na svoj dom. Le v Berolinu, kjer je tisti Bismark gospod, ima še biti neka sedmina ali kakor pravijo pri sodnijah, 'abfolenga', pa bo vse v redu."³⁴

Ruske zahteve do Turčije bi popolnoma porušile balkansko ravnotežje v prid Rusiji, kar ni bilo všeč ostalim velesilam. Zato so se odločile revidirati mirovno pogodbo, sklenjeno v San Stefanu. V tej situaciji se je nemški kancler Otto von Bismarck ponudil za - kot se je sam označil - "poštenega mešetarja". Evropa je bila leta 1878 v znamenju Berlinskega kongresa. Zbor najuglednejših politikov držav, ki so leta 1856 podpisale pariški sporazum, je med 13. junijem in 13. julijem 1878 zasedal pod Bismarckovim predsedstvom. Imel je 20 plenarnih sej. Poleg Bismarcka so bili najbolj znameniti udeleženci kongresa: knez Gorčakov, grof Šuvalov, lorda Beacosfield in Salisbury ter grof Andrassy. V spremstvu Andrassyja je bil tudi diplomat slovenskega rodu baron Jožef Schwegel (1836-1914). Kongres je revidiral do-

³² Po padu Plevne, Slovenski narod, 1877/284.

³³ Iz Ljubljane, Novice, 1877/50.

³⁴ Pavliha, 'Brencljnov' poročevalec z bojišča, Brenclj, 1878/6.

ločbe o ustanovitvi in ureditvi Velike Bolgarije. Namesto nje je sklenil ustanoviti kneževino Bolgarijo, Makedonija pa naj bi še nadalje ostala pod Turčijo. Ciper je izročil Angliji, Srbiji in Črni gori je priznal neodvisnost in jima odobril precejšnje ozemeljske pridobitve. Evropske sile so na kongresu podelile Avstro-Ogrski mandat za okupacijo Bosne in Hercegovine. Zaradi močne opozicije proti avstroogrski vojaški okupaciji, katere nosilci so bili poslanci liberalne večine v dunajskem parlamentu in ogrskem državnem zboru, Andrassy aneksije na kongresu ni sprejel, temveč je zadnji dan kongresa s turškimi pooblaščenici podpisal sporazum, ki je vseboval tajno klavzulo, po kateri je sultan ohranil suverenost nad nemirno provinco Bosno in Hercegovino, okupacija pa je bila označena kot začasna. *"Kaj pa Avstrija?"*, je pisal Jakob Alešovec. *"No, tej sta bili pripoznani deželi Bosna in Hercegovina pod tem pogojem, da si jih pridobi z orožjem in ukroti Turke. Vlada turška se je zavezala, da bo svoje redne vojake umaknila iz vseh teh zanjo izgubljenih krajev in se avstrijski armadi ne bo ustavljala. To se pravi po domače, da ona se ne bo vojskovala z Avstrijo; mohamedanskim četam pa, ki bi se ustavljale avstrijskim vojakom, ne bode dajala ne pomoči ne potuhe, marveč prepustila jih avstrijski armadi, naj jih ona kroti, kakor vé in zna; sploh ona noče biti nikakor odgovorna za upor."*

Po tej določbi je torej Avstrija dobila nalogo žandarja, ki ima v Bosni in Hercegovini napraviti red; da ima deželo, ko jo zasede tudi obdržati zase ni bilo popolnoma določeno, a to se ume samo po sebi, ker Avstrija ne bo tlake delala za Turčijo.³⁵

Na karikaturi *"Slepe miši lovijo"* v 4. številki iz leta 1878 je Franc Zorec predstavil štiri evropske državnike, ki so se posvetili otroški igri. Andrassy: *"Vaju že imam, le stojta!"*. Ruski zunanji minister Gorčakov odgovarja Bismarku: *"Figo! Sam sebe boš vjel, naju ne."* Anglež, ki se je skrnil pod mizo: *"Nazadnje bom še morda jaz edini vjet."* Na karikaturi *"Vtis ruskih zmag na 'turkofile'"* iz iste številke pa je upodobil užaloščene personifikacije nemških časnikov *"Laibacherico"*, *"Tagblatt"* in *"Neue Freie Presse"* ter Angleža, Madžara in Dežmana, ki je v besu polomil grablje. V prvi številki Brenclja, ki je izšla leta 1877, ko je Alešovec znova začel izdajati svoj satirični list, lahko npr. preberemo: *"Gotovo je, da za časa Rimljanov ni bilo*

*še Turkov na svetu, ker se nikjer ne bere, da bi bili takrat že izhajali 'turški listi', kakor dunajski 'N. Fr. Presse', 'Floh', 'Kikiriki' in ljubljanski 'Tagblatt'."*³⁶ *"Največ in najhujših sovražnikov so imeli pa slovanski uporniki na Dunaju - posebno po tistih nemških časnikih, ki so v židovskih rokah; po teh se je ravnalo mnogo meščanskih prebivalcev in višjih politikarjev,"* prav tako piše Alešovec. *"Res, človeku bi se bil skoro žolč izlil, kako so ti ljudje zasramovali in obrekovali uboge trpine na jugu. Bili so jim tolovaji, morilci, ušivi, neomikani ljudje, ki so bolj podobni svinjam, kakor ljudem: kdor je to bral a ni vedel, zakaj tako pišejo, imel je res usmiljenje s Turki, ktere so povelicevali, kakor da bi bili največja sreča za Evropo."*

*Da so židje tako pisali, temu sta bila razven prej omenjenih še dva vzroka. Žid je namreč le barantač, denar mu je prva reč. Turška vlada v Carigradu je že toliko prebrisana, da ve koliko denar stori, in marsikatero pero je bilo po njeni volji podkupljeno, da se je za Turčijo poganjalo. Vrh tega je v Avstriji veliko denarja naloženega v turških srečkah, vsak, kdor jih ima kaj - in takih je veliko, se je tresel za svoj denar, kajti če Turčija propade, kdo bo plačeval obresti, kdo povrnil denar! Torej le na vso moč podpirati Turčijo, da ne pogine, kajti če se to zgodi, kdo bo dal kaj za ta papir!"*³⁷

Alešovec in Zorec sta za 6. številko pripravila "politično basen" v štirih podobah *"Rus, Turek in Madjar"*. S karikaturami opremljena krajša slikanica prikazuje Rusa, ki je natepel najprej Turka in nato *"madjarskega softo"* - *"prilikovca"* Andrassyja. V 8. številki je bila objavljena Zorčeva karikatura *"Vse prizadevanje zastonj."* Na njej je Bismarck predstavljen kot muren, ki ga skušata privabiti iz luknje Anglež in Andrassy: *"Muren, muren, pojdi ven!"* Poleg Brenclja jih opazujeta Pavliha in Krišpin Krišpovič, personifikaciji rednih podlistkov v Brenclju, v katerih je Alešovec komentiral dogodke na Balkanu: *"Saj ga ne bo! Vidite, kako vama osle kaže? V luknji objektivtete se murnu Bismarku predobro godi."*

"Evropejski kongres" prikazuje Zorčeva karikatura v 11. številki. *"Kteri izmed te gospode bo zmaga? Čegava bo obveljala? Kteri je najmočnejši?"*, se glasi njen podnapis. Okrog kongresne mize je zbranih sedem zastopnikov evropskih velesil.

³⁵ Jakob Alešovec, *Vojska na Turškem od leta 1875 do konca leta 1878, Ljubljana 1879 (drugi natis), str. 85.*

³⁶ Modro premišljevanje, Brenclj, 1877/1.

³⁷ Jakob Alešovec, *Vojska na Turškem od leta 1875 do konca leta 1878, Ljubljana 1879 (drugi natis), str. 22-23.*

Sultan že zna prositi.

Rusi: „Tako, sultan! Vidiš, tudi ti si se že kaj naučil.“ Sultan: „Ver vev!“ Angleži: „Jaz bi mu rad pomagal, pa me tako grozno ščiplje.“ Nemci: „Neni so se po grablje zloimile.“ Magjari tulí.

Sultan že zna prositi, Brencelj, 1878/2

Personificirajo jih različne živalske vrste (ruski medved, nemški lisjak Bismarck, turški pes Sultan itd.). Zamisel za karikature bi bila lahko povzeta po nemški karikaturi „Živalska konstitucionalna monarhija“, ki so jo leta 1823 kot samostojen tisk založili v Ulmu.

Za 13. številko je Alešovec najbrž kar sam sestavil satirično pesem Andraževa, Zorec pa ji je dodal karikature. Andrassy prepeva satirično pesmico, spremljata ga Brencelj na kitaro in Pavliha na harmoniko. V 15. in 16. številki ji sledi karikatura „Vroča kaša“. Prikazuje bosenski kotel, ki v tem času velja za eno najpogostejših metafor in se večkrat pojavlja tudi na karikaturah v dunajskih in drugih evropskih satiričnih listih. Turek dodaja nova polena na ogenj. Andrassy, ki se je opekel z vročo kašo iz kotla, mora poslušati očitke Brencelj-Alešovca: „Je vroča ta kaša, je-li? Zakaj je pa nisi maral prej, ko je bila že hladna, in si čakal tako dolgo, da jo je Turek zopet razbelil?“ Anglež sedi v varnem zavetju na drevesu in je kašo iz posode z napisom „Ciper“: „Moja kaša je pa ravno prav.“ Prizor opazujejo predstavniki velesil.

Trojna cesarska zveza, Avstro-Ogrska, Nemčija in Rusija, je bila leta 1873 zadolžena za mir v Evropi. Že v začetnem obdobju srbske in črnogorske vojne s Turčijo je bil julija 1876 v Reichstadtu na Češkem tajni sestanek avstrijskega in ruskega cesarja. Sporazumela sta se, naj Avstro-Ogrska dobi pravico, da zasede dobršen del Bosne in Hercegovine celo v primeru, če bi Srbija in Črna gora zmagali. Ker se vojna ni končala in je kazalo, da bo Srbija poražena, so se v slovenskih časnikih vedno pogosteje pojavljali članki, ki so se zavzemali za delitev obeh obmejnih turških pokrajin med Avstro-Ogrsko in obe kneževini. V teku leta 1877 je slovenska javnost vse bolj odkrito zagovarjala avstroogrsko okupacijo Bosne in Hercegovine. Odločilna za opredelitev Slovencev za okupacijo sta bila poraz Srbije in sklenitev separatnega miru s Turčijo. Argumenti za zasedbo Bosne in Hercegovine so bili naslednji: kneževina Srbija je zaradi oklevanja izgubila zaupanje mnogih jugoslovanskih narodov in nima več pravice do piemontske vloge, okupacija bi zaščitila dalmatinsko zaledje, turške oblasti niso zmožne izpeljati reforme, monarhija bi v obeh upornih pokrajinah hitro vpeljala red in pomirila razmere,

uredila bi agrarno vprašanje, naselitev siromašnejših slovenskih kmetov na prostranih in neobdelanih površinah v rodovitem predelu Bosne bi preprečila izseljevanje avstrijskih Slovanov v daljno Ameriko idr. Razlogi, prevedeni v sodobni politični in ekonomski jezik, pa se glasijo: želja po bogatih surovinah, potrebnih za nadaljnji razcvet industrije, s katerimi bi omilili ekonomsko krizo, ki je ravno takrat pestila monarhijo, Dalmacija bi dobila zanesljivo in bogato zaledje... Slovani pa so razmišljali, da bo logična posledica precejšnjega povečanja slovanskega življenja v državi občutno izboljšanje njihovega političnega in ekonomskega položaja. Priključitvi obeh pokrajin bi sledil zlom dualizma in notranja preureditev monarhije na tripartitni osnovi. Nemci in Madžari so aneksiji nasprotovali.

Povedano z besedami Jakoba Alešovca, ki je za čimprejšnjo okupacijo Bosne in Hercegovine imel nekaj posebnih razlogov, pa se glasi: *"Le brž v Bosno! Slovanom sovražni ljudje in časniki se tako neusmiljeno bojé, da bi Avstrija ne zasedla Bosne. Ta strah je pa sila neumen, kajti ravno ti bi se morali potezati za Bosno in Hercegovino, ker bi bilo zá-nje jako dobro, če bi pridobila si ti deželi, in to iz sledečih vzrokov:*

1. *Bi se dalo tam doli napraviti silno veliko loterijskih kolektur, ker loterije ondašnji, neomikani ljudje še ne poznajo. To bi bila velika sreča zá-nje in za prazni žakelj našega denarnega ministra.*

2. *Če bi se deželi vredili po našem kopitu, koliko sto in sto uradnikov bi bilo treba! Ker pa doli nihče ne zna nemški, bi jih morali poslati tje le iz naših dežel; tako bi prišlo veliko ljudi do kruha, ki ga zdaj nimajo.*

3. *Vlada bi gotovo skrbela tudi za izobraževaje naroda in napravila šole, više in niže. Zopet lepa prilika za nemške in ponemčene učitelje in profesorje priti do boljših služeb, ker bo lahko že vsak šolski strežaj postal profesor, če bo le nemški vsaj nekoliko znal.*

4. *Pri volitvah bo še veliko več prostora za nemškutarske agitacije in kak Frencelj se bo lahko tako 'avscajhnal', da bo postal kar naravnost deželni predsednik (ali vali) vse Bosne.*

5. *Koliko dela bo za ponemčevalce, ker doli še najstareji ljudje ne znajo nemški! Vsaj 50 let bo treba, da se bodo prebivalci toliko izobražili, da bodo znali vsaj toliko nemški, kakor 'purgarji' po slovenskih mestih; koliko ljudi bo pri tem izobraževanju služilo si svoj kruh!*

6. *Po vsi Bošni in Hercegovini ni še nobene 'kazine', nobenega 'konstitucijskega' društva, ne 'tur-*

narjev', ne nemčurskih gasilcev - sploh prav nič takega ne. Koliko takih društev bi se dalo tam napraviti!

7. *Tudi sleparskih društev še ni, ki bi ljudem denarje iz žepov vlekla; za dunajske jude sila veliko polje.*

8. *Ustanoviti bi se dalo veliko zavarovalnic za življenje in doživljenje. Koliko bi se pa takih dalo ljudem denarja izpuliti!*

9. *Celó ječe bi se dale vrediti po liberalnem kopitu tako, da bi se hudodelniki pitali na stroške drugih.*

10. *Gotovo bi se sčasoma osnovalo več slovenskih in opozicijskih listov, ktere bi bilo treba večkrat konfiscirati, - tedaj tudi za državne pravdnike mnogo posla.*

To in še marsikaj družega bi se dalo napraviti v Bosni in Hercegovini. Naj vse to preiščujejo gori omenjeni ljudje in časniki in spoznali bodo, da se iz teh dežel že še dá kaj napraviti."³⁸

Karikatura Franca Zorca *"Epur si muove' - vendar gremo v Bosno"* v 2. številki Brenclja iz leta 1878 preroško prikazuje četo avstrijskih vojakov, ki koraka proti Bosni. Spremljata jo Brenclj-Alešovec in Pavliha. Pavliha poudarja: *"Vidiš 'Brenclj' sva vendar več vedela, kakor vsi diplomati."* Za isto številko je Franc Zorec narisal tudi karikaturu *"Sultan že zna prositi"*. Rus vzgaja turškega psa Sultana: *"Tako, sultan! Vidiš tudi ti si se že kaj naučil!"* - Sultan: *"Vev, vev!"* - Anglež: *"Jaz bi mu rad pomagal, pa me tako grozno ščiplje."* Dežman: *"Meni so se pa grablje zlomile."* Prizor opazujejo Dežman, tuleči "Magjar" in Anglež, ki stoji na prehodu z napisom Dardanele.

Če se je večina ag in begov, višjih duhovnikov in bogatih trgovcev sprijaznila z bodočo okupacijo, so muslimanski nižji sloji postajali vedno odločnejši nasprotniki avstroogrske zasedbe Bosne in Hercegovine. Začeli so se pripravljati za obojeno vstajo zoper napadalce. Avstroogrske čete so prešle bosansko ozemlje 29. julija. Čeprav je Andrassy trdil, da zadostuje za zasedbo Bosne in Hercegovine ena sama stotinja z godbo na čelu, je vojno ministrstvo odločilo poslati ves XIII. armadni kor s štirimi pehotnimi divizijami. Avstrijski vojski je poveljeval feldcajgmojster Josip baron Filipović (1818-1889), Hrvat po rodu,³⁹ ki

³⁸ *Brenclj, 1878/9 in 10.*

³⁹ "Okoli Ključa je več katoliških vasi. Za nas je mestece znamenito, ker je domovina prednikov generala Filipoviča, glavnega poveljenika te vojske. Dedi njegovi so se namreč preselili v Liko na avstrijsko zemljo. Je pa še v ključkem okraju rodovina begov Filipovičev, katerih last-

se je izkazal med boji leta 1848 in 1849, deset let pozneje je v bitku pri Solferinu 12 ur vztrajal v najhujšem ognju, leta 1866 pa se je udeležil bojev s Prusijo. Avstrijska vojska, ki je s štirih smeri vstopila na ozemlje Bosne in Hercegovine, je štele 72713 mož, 13313 konj in 112 topov. Pokrajino, razen nekaterih manjših mest in krajev, naj bi zasedla v 15 dneh. Muslimani so bili številčno slabši in glede vojaške opreme in oborožitve v podrejenem položaju, vendar so nudili avstroogrskim silam zlasti v Bosni krepak odpor in jim prizadejali precejšnje izgube. Monarhija je poslala še 68000 vojakov, 24013 konj in 212 topov. Da je lahko zavzela Bosno in Hercegovino, sta bila potrebna 2 meseca in več kot 150000 vojakov. Proti vstajnikom se je borilo tudi okrog 20000 slovenskih vojaških obveznikov, "ki so tako imeli ne baš prijetno priliko, da za slovo vrnejo Turkom vsaj nekaj krvavih udarcev, ki jih je dobivalo naše ljudstvo toliko časa od otomanskih tolp."⁴⁰

Evforiji nad pridobljenim novim ozemljem se je pridružil tudi Brencelj-Alešovec. Leta 1878 je namreč v sodelovanju z podjetnim ljubljanskim knjigarnarjem in založnikom Janezom Giontinijem (1818-1879) izdal že omenjeno knjižico *Vojska na Turškem* od leta 1875 do konca leta 1878. Zaradi aktualnosti teme je knjižica kmalu pošla, tako da jo je lahko že naslednje leto ponatisnil. Takole se glasi Alešovecovo vabilo za naročilo knjižice: "Vsak ni mogel sam iti na Turško, da bi bil videl, kaj se je zadnja štiri leta tam godilo; pot je dolga, nevarna in draga. Ker smo vsi Eve sinovi, smo podedovali po nji - če družega ne - vsaj radovednost, zato bo gotovo vsakemu posebno za zimske čas vstreženo s knjigo."

Vojska na Turškem od leta 1875 do konca leta 1878.

Ta knjiga je prav v domačem jeziku spisana in s podobami nališpana prišla prav pred Božičnimi prazniki na svetlo, spisal jo je - ne 'Pavliha' ali 'Brencelj', pač pa Jak. Alešovec, kterege menda že še kdo pozná. Na 104 straneh je z lepimi črkami 'Narodne tiskarne' natisnjenega veliko, česar že vsak ne vé, če je bil prav sam doli na bojišči.

Toraj naj brž vsak stopi sem po njo, dobi jo pri Jan. Giontiniju v Ljubljani za nič več ko 50 kr. mehko, za 60 kr. pa trdo vezano. Komur je pa v

nina je polovica zemlje tega okraja" (Jakob Alešovec, *Vojska na Turškem od leta 1875 do konca leta 1878, Ljubljana 1879 (Drugi natis), str. 125).*

⁴⁰ "B.", *Zadnji boji slovenskih fantov s Turki / Ob petdesetletnici bojev za Bosno in Hercegovino, Življenje in svet, 1928/4, str. 123-124.*

Ljubljano predaleč, naj si jo naroči po pošti in pridá za poštino še 5 kr., pa jo bo dobil na dom. Če pa kdo naroči si 10 knjig, dobi eno po vrhu in mu ni treba plačati poštine.

Svojim naročnikom 'Brencelj' še naznanja, da jim tudi on priskrbi to knjigo po enaki ceni. Kdor ne mara posebej naročiti si je, naj naročnini, ki jo bo poslal o novem letu za list, priloži gori omenjene krajcarje in poslala se mu bo nemudoma po pošti."⁴¹

Artilerijskega generala barona Josipa Filipoviča je Brencelj predstavil na Zorčevi karikaturi "*Turški zmaj v Bosni in njegov premagovalec*" v 1. številki iz leta 1879. Karikatura "*Bosenska slanina*" v 6. številki za leto 1879 pa prikazuje ruskega mačka in madžarsko miš, ki oprezata za kosom bosanske slanine. Mladi 'Brencelj' sprašuje starega 'Brencelja': "Glejte no, ata, zdaj nam bo pa ta-le miš snedla slanino, ki smo jo tako težko dobili." Ta pa mu odgovarja: "Jaz se pa bojim, da, če se miš loti slanine, potem ne bi vzela mačka vsega skup - slanine in miši." Zamisel za karikaturu najbrž ni izvirna, kar velja tudi za marsikatero drugo Brenceljevo karikaturu. Sorodna ji je npr. karikatura, ki je bila septembra 1878 objavljena v dunajskem humorističnem tedniku *Figaro* (1857-1919). Na njej si mačka (Italija) poskuša kot kompenzacijo za od monarhije osvojene province pridobiti iz sklede regije z italijansko govorečim prebivalstvom.

Karikature v Brencelju predstavljajo redke slovenske likovne odzive na dogodke na Balkanu, med katerimi velja v prvi vrsti omeniti ilustracije Jurija Šubica (1855-1890). Šubičeve ilustracije so nastale na temo epsko-lirskih pesmi iz cikla Raja Josipa Stritarja (1836-1923). Romantično zasnovane ilustracije desetih Stritarjevih pesmi niso bi-

⁴¹ Nekaj za 'Brenceljnov' bralce, Brencelj, 1878/22 in 23. "Vojska na Turškem od leta 1875. do konca 1878. Za priprosto ljudstvo spisal Jakob Alešovec. V Ljubljani 1878. Založil Janez Giontini.

Namera g. pisatelja je vse hvale vredna. 'Ta knjiga obsega vse, kar se je v štirih letih na jugu godilo, in ni suh popis bitev, marveč vpletene so politične opazke, geografske ter kulturne date o važnejših krajih Bosne in Hercegovine, katere nabrati je stalo pisatelja veliko truda.' Ta knjiga je pri nas prva te vrste; gospod Alešovec zna take reči zares prav 'po domače' pripovedovati. Gospod založnik je pridal knjižici pet podob; tudi to bi bilo hvale vredno in knjižici na korist; samo nekaj: podobe so prav 'na debelo'; dobro vemo, da se za ta denar ne more zahtevati kedó vé kaj; ali te podobe so vendar malo - prehomuristične, sosebno prva! Knjižica se dobiva za 50 kr., po pošti 55, terdo vezana za 60 kr. pri založniku gosp. Giontini-ju v Ljubljani" (*Zvon, 1879/1*).

le natisnjene hkrati s tekstom, saj je Stritar pesmi v dunajskem Zvonu (1870, 1876-1880) objavil že leta 1876. Čez dve leti pa je pri Šubicu, ki je bil velik oboževalec njegove romantične poezije, naročil še ilustracije. Objavljene so bile leta 1878 v dunajskem Zvonu. Šubic je ilustracije izdelal pred odhodom v vojsko. Tudi sam je bil namreč eden izmed slovenskih fantov, ki so se udeležili bojov v Bosni in Hercegovini.

Zusammenfassung

“Hört Slowenen! Hört Slawen! Über dem Balkan wird es Tag.”

Mit dem Anwachsen des slowenischen nationalen Selbstbewußtseins in den sechziger und siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts verstärkte sich das Streben der Slowenen nach Verbindungen und Zusammenarbeit mit anderen slawischen Völkern - die slawische Idee bzw. die Idee der slawischen Wechselseitigkeit und Solidarität. Die Slowenen begannen intensive kulturelle und wirtschaftliche Kontakte mit jenen Slawen zu suchen, mit denen sie das gemeinsame Schicksal unter dem Zepter der Habsburger teilten (so zum Beispiel mit den Tschechen und Kroaten). Gleichzeitig begannen sie hilfesuchend auf den größten slawischen Staat, Rußland, sowie auf jene Slawen zu blicken, von denen es schien, daß sie ihre Selbständigkeit aus eigener Kraft erkämpfen können (Serben, Montenegriner).

Die Slowenen beobachteten sehr aufmerksam die Versuche der christlichen Untertanen, die sich zu jener Zeit am Balkan vom türkischen Joch zu befreien versuchten. Den Türken gelang es, aller Aufstände und Unruhen in Bosnien und Herzegowina Herr zu werden, mit Ausnahme des größten Aufstandes, der im Jahre 1875 begann. Bald mischten sich auch die Fürstentümer Serbien und Montenegro in den Konflikt ein. Ende 1877 brach der russisch-türkische Krieg aus, der im März 1878 durch den Frieden von San Stefano beendet wurde. Gemäß der Friedensbestimmungen sollte Bosnien-Herzegowina eine Auto-

nomie unter der Schirmherrschaft Österreich-Ungarns und Rußlands bekommen. Mitte des Jahres 1878 revidierten Vertreter der Großmächte am Berliner Kongreß die Bestimmungen des Friedensvertrags von San Stefano. Österreich-Ungarn bekam das Mandat zur Okkupation Bosnien-Herzegowinas und führte diese noch im selben Jahr durch.

Die stürmischen Ereignisse im slawischen Süden waren in den Jahren 1875 bis 1878 das Hauptthema der europäischen Presse. Slowenische Zeitungen, wie Novice (1843-1902), Slovenec (1873-1945), Slovenski narod (1868-1918) und andere informierten die Leser ausführlich über die Kämpfe am Balkan und waren den Aufständischen durchgehend gewogen - im Unterschied zu den deutschen Zeitungen Laibacher Zeitung (1783-1918) und Laibacher Tagblatt (1868-1880). Der Slovenski narod hatte sogar Korrespondenten in Bosnien-Herzegowina. Die Slowenen versuchten den Aufständischen auf verschiedene Arten zu helfen.

Ein interessantes Echo auf die Konflikte am Balkan finden wir auch im satirischen Blättchen Brencelj (1868-1875, 1877-1886), das vom Schriftsteller, Dramatiker, Publizist und Journalist Jakob Alešovec (1842-1901) redigiert wurde. Die Karikaturen waren das Werk des Theologiestudenten Franc (Frančišek) Zorc (1854-1930), der wegen seiner Mitarbeit im Brencelj später „Pfarrer Spaßvogel“ genannt wurde. Die Karikaturen im Brencelj gehören - ebenso wie die von episch-lyrischen Gedichten aus einem Zyklus von Raj Josip Stritar (1836-1923) inspirierten Illustrationen von Jurij Šubic (1855-1890) - zu den seltenen slowenischen im Bild festgehaltenen Reaktionen auf die Ereignisse am Balkan. Alešovec gab 1878 in Zusammenarbeit mit dem umtriebigen Laibacher Buchhändler und Verleger Janez Giontini (1818-1879) das Buch „Vojska na Turškem od leta 1875 do konca leta 1878“ (Der Krieg im türkischen Gebiet vom Jahr 1875 bis zum Ende des Jahres 1878) heraus.

Bojan Himmelreich

PRESKRBLJENOST CELJA Z ŽIVILI V KRIZNIH ČASIH

*Mikroštudija razmer v času po prvi in
pred drugo svetovno vojno*

V omenjenem času sta bili dve obdobji, ko je država s svojimi ukrepi neposredno posegala na področje preskrbe s prehrano. Prvo obsega obdobje po koncu prve svetovne vojne; vanj je vključen čas od nastanka Narodne vlade SHS v Ljubljani (31. oktober 1918) do leta 1923, ko se je dinar stabiliziral, drugo zajema poldrugo leto (od 1. septembra 1939 do 6. aprila 1941) pred začetkom druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Med njima je nekaj bistvenih razlik. V prvem je prisotna normalizacija stanja po času vojne, v kateri je sodelovala država; v drugem obdobju so motnje v preskrbi posledice vojne, ki poteka drugod. V prvem so bili prebivalci z odmikanjem časa priče izboljševanju stanja preskrbe, v drugem je bilo obratno.

Obdobje po prvi svetovni vojni

Konec svetovne vojne ter sprememba oblasti na slovenskem ozemlju ob propadu avstroogrske države seveda ne pomenita nikakršnega dejavnika, ki bi kratkoročno vplival na stanje preskrbljenosti s hrano. Tako kot slovenske dežele same so tudi območja, s katerimi so se 29. oktobra združile v enotno državo, pretrpela vojno vihro, tista, s katerimi so oblikovale državno celoto po 1. decembru, pa so bila celo pod okupacijo tujih sil. Konec oktobra 1918 z razglasitvijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (SHS) ter ustanovitvijo Narodne vlade SHS v Ljubljani (v času vsesplošnega razsula, ob umikanju vojske preko

slovenskega ozemlja, pretrganih komunikacijah ter praznih skladiščih) ljudem ni prinesel prav nobenega olajšanja pri iskanju vsakdanjih obrokov. Ob tem se je glede na prejšnje urejeno poslovanje avstrijske države situacija začasno poslabšala. Sicer obstaja poročilo, da se je po razsulu front čutilo padanje cen živil in ostalega blaga na trgu, kar so pripisovali prenehanju dotedanjega divjega nakupovanja in s tem hipnemu padcu vrednosti blaga,¹ vendar je kasnejše gibanje cen navzgor ta trenutni zastoj izničilo. O težavah priča ugotovitev Narodne vlade, "da mnogi novo svobodo popolnoma napačno umevajo" in ne upoštevajo prav nobenih odredb oblasti, kar podaljšuje čas, ki bo potreben za ureditev tudi na področju prehrane.² Konec vojne je po drugi strani nakazal možnosti normalizacije stanja preskrbe s prehrano, delno tudi zato, ker je slovensko ozemlje sedaj postalo del države, ki si je priključila kos ravno tistih predelov, iz katerih bi v kriznem času vojne v avstrijski del monarhije lahko - a ni - prihajala toliko zaželeno pšenico. Normalizacija pa je bila večleten proces.

Mesto Celje in okolica sta tudi v času po razpadu Avstro-Ogrske sodila v isti prehranjevalni okoliš kot prej. Poleg mestne in okoliške celjske ob-

¹ Naša moč, 24. januar 1919.

² Zgodovinski arhiv Celje (dalje: ZAC), fond Občina Hrastnik-Dol (dalje Hrastnik-Dol), AŠ 29, stgn. 404, razglas okrajnega glavarstva (dalje: OG) Celje, 10. december 1918.

čine so ga tvorile še občine Petrovče, Svetina, Sv. Lovrenc pri Prožinu, Teharje in Škofja vas ter naselja Lopata, Rifengozd in Tremarje. Štel je okoli 29.000 prebivalcev in zanj so na teden dni zahtevali 27.000 kg krušne moke, 4000 kg bele moke in 1000 kg pšeničnega zdroba za otroke. Te količine, potrebne za oskrbo, je, poleg ričeta in kaše ter otrobov in krme za živino, moral celjski mestni urad vsak teden naročiti pri prehranjevalnem komisariju za slovensko Štajersko v Mariboru. Vendar dobave niso bile redne in so ravno ob božiču 1918 bili v Celju brez moke, kar je povzročilo veliko razburjenost med prebivalstvom.³ Sredi januarja 1919 je na živežni zahtevek za teden od 13. do 20. januarja mestni urad dobil iz Maribora odgovor, naj se obrne na Narodno vladu v Ljubljani.⁴ Njenemu prehranjevalnemu uradu je skladno z njegovim, sredi januarja sprejetim sklepom o poenotenju porabe kruha in mlinjskih izdelkov, sporočil, da potrebuje za mesto Celje in njegov prehranjevalni okoliš 29.000 osebnih in 5000 rodbinskih izkaznic za prva dva tedna (od 16. februarja do 1. marca) razdeljevanja moke in kruha po enotnem vzorcu. Po njem je vsaka oseba dobila dvotedensko nakaznico, ki ji je dala pravico kupiti 500 gramov moke v tem obdobju in četrto hleba kruha dnevno. Vsaka družina je prejela po eno rodbinsko izkaznico in po toliko osebnih izkaznic za moko in kruh, kolikor članov je imela. Pri prvi oddaji kruha v dvotedenski dobi je prodajalec kruha obdržal krušni del osebne izkaznice, ki mu je služil kot dokazilo pri oblastnem organu, da je resnično oddal toliko kruha, kot so mu ga odkazali. Stranka je dobivala kruh v vsakokratni dvotedenski dobi le na rodbinske izkaznice, od katere je prodajalec sproti odstrigel oznake dneva. Mlevske izdelke je stranka prejela dvotedensko ob oddaji tistega dela osebne izkaznice, ki se je glasil na moko.⁵ Januarja 1919 so poročali o vrstah pred dvema trgovinama v Celju, saj je moko in kruh delila le občinska centrala. Občinska oblast se je na te očitke branila, češ da so, čeravno v pičlih količinah, živila vedno pošteno delili, kar pa je bilo mogoče le s pomočjo central in njihove kontrole. Ta ne bi bila mogoča, če bi kruh in moko razdeljevalo več trgovcev. Poleg tega so nekatere družine v centralah dobivale kruh za 2 do 6 dni skupaj, kar pri pekih ni bilo mogoče, ker so ti

dobivali moko za določeno število dnevnih potrebnikov.⁶

Sredi februarja 1919 je mestni urad zaprosil oddelek za prehrano pri Deželni vladi (DV), naj odobri zmanjšanje mestnega prehranjevalnega okoliša, tako da bo obsegal le mestno in okoliško občino Celje. Prošnjo so utemeljevali z navedbo, da dotedanji obseg nima gospodarskih temeljev, da ga je občinska oblast v avstrijskih časih uredila iz čistih političnih razlogov. Ostalih pet občin ter tri kraje naj bi priključili prehranjevalnemu okolišu okrajnega glavarstva Celje. Mestni prehranjevalni okoliš bi se tako zmanjšal na 16.300 prebivalcev, izenačila bi se tudi struktura prebivalstva. Okoliška občina Celje, ki je obdajala mestno, je imela namreč povečini nekmečko prebivalstvo, saj je med 8619 bil le 1101 samooskrbovalec s prehrano. Oddelek za prehrano DV je prošnji ugodil in celjski mestni prehranjevalni okoliš se je zmanjšal 15. marca 1919. Celjska občina je želela čim hitrejši odgovor, ker je mestni urad nameraval do tedaj v centrali osredotočeno oddajo kruha in moke spremeniti v rajonirano.⁷ MOC je v začetku marca pozvala vse imetnike krušnih kart obeh občin, naj povedo ali hočejo od 16. marca dalje prejemati kruh in moko za prikuho ali samo moko. Kdor bi se odločil za kruh, bi moral istočasno določiti peka na območju ene od občin, pri katerem bi nato stalno prejemal tako kruh kot tudi moko za prikuho. Kdor bi želel le moko, bi moral na isti način določiti trgovca z mešanim blagom.⁸

Do maja 1919 je celjskim pekom kot aprovizijska oblast dobavljal moko mestni magistrat, od tedaj naprej pa naj bi prejemali moko od mestnega mlina in okrajnega gospodarskega urada. Ta dva pa se, po trditvah pekov, zanje nista dovolj brigala in sta trgovcem, zaradi nepravilnega ključa razdeljevanja, dodeljevala preveč moke, zato so jo ti zavračali ali prodajali v druge kraje. Istočasno pa so nekateri za občasna pomanjkanja moke v mestu krivili peke, ki so jih dolžili skrivanja moke, čeprav so bili ti primorani na svojo roko kupovati dražjo moko iz Hrvaške in Slavonije. Tudi nakup kvasa, soli in premoga je zaradi težke dostopnosti in visokih cen oviral peke pri rednem poslovanju.⁹

⁶ Nova doba, 15. januar in 1. februar 1919.

⁷ ZAC, MOC II, AŠ 7, Pr. 1671/19, dopis mestnega urada Celje odseku za prehrano, 12. februar 1919; dopis odseka za prehrano, 17. februar 1919.

⁸ ZAC, MOC II, AŠ 7, Pr. 2096/19, osnutek razglasa mestnega urada, 6. marec 1919.

⁹ Bojan Himmelreich

³ ZAC, fond Mestna občina Celje 1919-1941 (dalje: MOC II), AŠ 7, Pr. 179/19, dopis MOC, 10. januar 1919.

⁴ Prav tam, dopis prehranbenega komisarija v Mariboru, 18. januar 1919.

⁵ ZAC, MOC II, AŠ 7, Pr. 58/19, dopis odseka za prehrano, 1. februar 1919.

Moka je v prehranjevalni okoliš prihajala na podlagi odredb Žitnega zavoda in prehranjevalne oblasti so se pri razdeljevanju morale omejiti na tisto, kar so dobile. Če so uspele pridobiti dodatne količine z lastnim nakupom, so morale to sporočiti omenjenemu zavodu. Tako je celjski občini sporočil svoje strinjanje, ko je ta v začetku maja 1919 izven kontingenta delila pekom tedensko 400 kg bele moke za pecivo in žemlje.¹⁰ To izboljšanje stanja je bilo posledica izdatne ameriške pomoči. V Celju so moko v trgovinah v drugi polovici maja prodajali brez nakaznic,¹¹ vendar jih znova omejnajo že v juniju (za 15. in 16. teden).

Občine so morale od januarja 1919 mesečno dajati poročila Žitnemu zavodu o preskrbljenosti in razdelitvi moke (in tudi ostalih artiklov), sicer so jim zagrozili z zaustavitvijo dobav mlinških izdelkov. Takšen mesečni pregled je vseboval število prebivalcev v občini, ki so z lastnimi pridelki preskrbljeni vsaj za en mesec, število nepreskrbljenih in v zvezi z zadnjimi tudi, kdo jih oskrbuje (občinska ali železniška aprovizacija, Vojna zveza ali pa so člani podjetij, ki jih je neposredno oskrboval Žitni zavod ali okrajno glavarstvo).¹² Ta poročila so bila potrebna, ker se je število prebivalstva po občinah v mesecih po vojni spreminjalo. Zaradi izdelave preskrbnega načrta in določitve, kolikšne količine žit bo potrebno uvoziti iz drugih pokrajin Jugoslavije, so ob žetvi zbirali podatke, kolikšen je pridelek po posameznih občinah. V ta namen naj bi organizirali tudi t.i. poskusne mlačve ob prisotnosti posebne komisije.¹³ Enaka poročila so zbirali tudi za druge pridelke (krompir, fižol) in sladkor.

¹⁰ ZAC, MOC II, AŠ 7, Pr. 3532/19, dopis Žitnega zavoda, 5. maj 1919.

¹¹ Nova doba, 22. maj 1919.

¹² ZAC, Hrastnik-Dol, AŠ 30, sign. 456, okrožnica Žitnega zavoda, 22. januar 1919; okrožnici gospodarskega urada OG Celje, 27. maj in 20. avgust 1919. Za izdelavo teh poročil so nastajali tudi pregledi števila prodajalcev. Septembra 1919 so tako v Celju našli 20 prodajalcev moke (poleg trgovcev so upoštevani tudi peki, Konzumno društvo in zaloga pri mestnem mlinu). ZAC, MOC II, AŠ 8, 7238/19, poročilo redarstvene postaje policijskega oddelka v Celju, 12. september 1919. O čistoči v pekarnah v Celju v tem času pričajo zabeležke sanitarnega pregleda, ki ga je izvedel mestni fizikat novembra 1919: pri vseh so v lokalih in spalnicah manjkali pljuvalniki (torej je bilo zaposlenim med pripravo testa dovoljeno pljuvati?), ugotovljaj pa je tudi druge pomanjkljivosti: "umivalnica in kopalnica se malokedaj rabi", "gnojna jama se mora popolnoma pokriti", "umivalnik ali kopalnica popolnoma primanjkuje". ZAC, MOC II, AŠ 8, Pr. 6885/19, sanitarno revizijsko poročilo, 28. november 1919.

¹³ ZAC, Hrastnik-Dol, AŠ 30, sign. 456, okrožnici gospodarskega urada OG v Celju, 16. in 25. julij, 4. avgust 1919.

Razlog za pomanjkanje žita v Sloveniji je bil pač jasen: nezadostnost lastnega pridelka. A kljub temu najkasneje od žetve leta 1919, razen zaradi redkih transportnih zastojev, v Sloveniji žit ni več primanjkovalo. Drugače je bilo z mesom; kljub količini živine, ki je bila na razpolago, ga je zaradi špekulacij prihajalo v mesnice le malo. V želji urediti enakomerno preskrbo z govejim mesom, je okrajno glavarstvo Celje decembra 1918 prepovedalo njegovo prosto prodajo. Nakup živine je bil dovoljen izključno živinskim nakupovalcem, ki so bili do tedaj oblastno odobreni, občine pa so pozvali, naj podajo morebitne predloge za zamenjavo. Vsakemu mesarju so določili število govedi, ki jih je smel na mesec porabiti za prebivalstvo v svojem okolišu. Mesar je smel tudi sam nakupiti živino, če nakupovalcu to ne bi uspelo.¹⁴ Za december 1918 je bilo za področje okrajnega glavarstva Celje za oddajo določeno 325 glav živine (za preskrbo civilnega prebivalstva in vojaške posadke). Prigon je bil določen na pet datumov v štirih krajih (Celje dvakrat, Šempetru, Šmarju pri Jelšah, Šentjurju). Županstva so morala določiti živinonaborne komisije. Sestavljali so jih trije člani občinskega odbora, ki so skupno z nakupovalcem obiskovali kmete.¹⁵ Marca 1919, ko so mesarji začeli zadrževati meso, je gospodarski urad prevzel oskrbo z mesom v svoje roke in odposlal na teren nakupovalce mesa.¹⁶

Septembra 1919 so poročali, da so se cene mesa dvignile, ker mesarji od kmetov sploh niso mogli več kupiti živine. Prej so jo kupili prekupčevalci za odgon v Maribor ali na Hrvaško, posledica pa so bile visoke maloprodajne cene mesa (8,5-9,5 K)¹⁷ ali pa kar prazne mesnice. Tako aprila 1920 v Celju že več tednov ni bilo mesa zaradi previsokih odkupnih cen, ki so onemogočale prodajo po predpisanih cenah.¹⁸ Malo mesa je prišlo na domače police tudi zaradi prostega izvoza zaklane živine. Odkupne cene so zato rasle, mesarji niso mogli odkupovati živine in "slika v mesnicah /je bila/ kot v najhujših časih vojne."¹⁹ Še tisto meso, ki je mimo izvoza zašlo v prodajalne, je bilo slabe kvalitete.²⁰

¹⁴ ZAC, Hrastnik-Dol, AŠ 29, sign. 400, okrožnica OG Celje, 16. december 1918.

¹⁵ Prav tam, sign. 398, okrožnica OG Celje, 23. november 1918.

¹⁶ Nova doba, 22. marec 1919.

¹⁷ ZAC, fond Občina Šempeter (dalje Šempeter), AŠ 4, sign. 1, okrožnica OG Celje, 1. september 1919.

¹⁸ Nova doba, 20. april 1919.

¹⁹ Nova doba, 17. februar 1921.

²⁰ Nova doba, 12. marec in 7. maj 1921.

A za pretirane cene mesa so bili odgovorni tudi mesarji. Avgusta 1920 se je pojavilo poročilo, da mesarji prodajajo meso po 20 kron, kar samo po sebi niti ni bilo izven okvirov dovoljenega, saj se je ujemalo s tedaj določeno najvišjo dovoljeno ceno mesa. Vse je torej bilo legalno, ne pa moralno, saj so mesarji kupovali živino po 8-10 kron. Zato jih je okrajno glavarstvo posvarilo, da je cena 20 kron le meja, ki je ne smejo prekoračiti, ne pa tudi višina, ki jo smejo zahtevati ob poceni nakupu živine za kovanje izrednih dobičkov. Na novo so določili, da smejo mesarji pri oblikovanju prodajne cene mesa nakupni ceni živine dodati le še 80 %. ²¹

Tudi iz prvih polovic naslednjih dveh let so še ohranjeni zapisi, ki pričajo o nezadovoljstvu prebivalstva glede pomanjkanja mesa in visokih cen zanj. Vsa ohranjena situacijska poročila policijskega oddelka pri okrajnem glavarstvu v Celju od 14. aprila do 2. junija 1921 govore o negodovanju ljudi zaradi visokih cen in še napovedanih podražitev mesa. To naj bi bilo *"netivo za hujskanje in nezadovoljnost"*. Tudi iz februarja 1922 so še ohranjene pritožbe zaradi visokih cen mesa kot posledice izvoza. V teh okoliščinah so mesarji prodajali meso *"na knjižice"*, a to je bilo mogoče le, dokler se ni stanje tako poslabšalo, da posamezni mesarji niso več mogli jamčiti zagotovitve potreb svojim strankam. Zadruga mesarjev je januarja 1922 sporočila, da je nakup živine vedno težji. Z namenom, da bi omogočili nakup mesa pri poljubnem mesarju, so mesarji mesta in okolice s 1. februarjem sklenili opustiti vsako prodajo mesa na knjižice. ²²

Zadnja sled delovanja mestne aprovizacije je iz novembra 1920, leto kasneje, konec novembra 1921, pa so zopet sprožali vprašanje njene organizacije. Nekateri so menili, da je v interesu mestnih financ, da se nastopi proti aprovizaciji. Pri tem so se sklicevali na primer iz okoliške občine. Nekaj let pred tem se je občina ob pomanjkanju krompirja zaradi zahtev prebivalstva odločila za nakup nekaj deset ton krompirja v lastni režiji. Vendar ga skoraj nihče ni kupil in ga je morala z izgubo prodati vojski. ²³ Marca 1922 je MOC vnovič sprejela sklep, da se ponovna vzpostavitev aprovizacije ne priporoča, ²⁴ a se januarja 1923

še omenja aprovizacijski odbor v Celju, saj takrat odobri mesarski ključ. ²⁵

Ministrstvo za socialno politiko je marca 1923 nameravalo izvesti prehranjevalno akcijo, katere namen je bil zainteresiranim okrajem ponuditi pšenico in koruzo po nižjih cenah. Izvršitev te akcije je v Sloveniji prevzel Žitni zavod. Iz Celja so odgovorili, da bi bila akcija v prid prebivalstva le tedaj, če bi bila živila na razpolago po nižjih cenah, saj je imel mestni mlin na razpolago dovolj pšenične in koruzne moke, da bi zadostil potrebam Celja in okolice do nove žetve. Ker so bile cene ponujene moke v akciji enake kot na tržišču, se je celjska občina odločila, da se ne bo udeležila akcije. ²⁶ To seveda dovolj jasno govori, da se je stanje oskrbe z omenjenima artikloma že stabiliziralo.

Poleg državnih teles, katerih namen je bila kontrola stanja na trgu z živili, so na Celjskem z enakimi predlogi istočasno nastopile tudi politične in strokovne organizacije. Osem *"narodno-stanovskih"* društev javnih in zasebnih uradnikov različnih profilov je 13. novembra 1919 ustanovilo *"akcijski odbor zoper draginjo"*, katerega namen so opredelili kot odkrivanje prekupčevanja in nepoštenega trgovanja ter prijavljanje primerov le-tega oblastem. ²⁷ Krajevna organizacija JSDS v Celju je (na iniciativo svoje centrale v Ljubljani) na konferenci zaupnikov političnih in strokovnih organizacij v celjskem okrožju 27. novembra 1919 ustanovila posebno komisijo, katere dolžnost je bila nastopati kot ljudska komisija proti draginji in splošni korupciji. Poiskala naj bi zaloge blaga, skrita skladišča blaga, pregledovala cene in odkrile nepravilnosti sporočala oblastem. Občinska oblast takšnih samooklicanih teles ni bila vesela in jih je opozorila, naj ne nastopajo *"samolastno"*. ²⁸ Sploh je bil konec tega leta zelo ploden, kar se tiče ustanavljanja komisij v Celju. Tudi peki na območju mesta so občini ponudili svojo, ki naj bi v sodelovanju z občinskimi oblastmi imela nadzor nad moko, dobavljen v oskrbni okraj. ²⁹

²⁵ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 9100/40, št. 2509/1940, določanje cen mesa in živine, 4. april 1940.

²⁶ Prav tam, F 1170/23, prehranjevalna akcija.

²⁷ ZAC, MOC II, AŠ 8, Pr. 9210/19, obvestilo MOC, 18. november 1919.

²⁸ Prav tam, Pr. 9342/19, dopis krajevnice organizacije JSDS v Celju, 28. november 1919.

²⁹ Prav tam, Pr. 8924/19, dopis celjskih pekov, 9. november 1919.

²¹ ZAC, Šempeter, AŠ 4, sign. 1, okrožnica OG Celje, 25. avgust 1920.

²² Nova doba, 26. januar 1922.

²³ Nova doba, 22. november 1921.

²⁴ ZAC, MOC II, AŠ 1, zapisnik sestanka občinskega sveta, 20. marec 1922.

Štev. 1653.

RAZGLAS

o pobijanju draginje.

Z veliko skrbjo opažam, kako naraščajo od dne do dne cene najpotrebnejšim živilom in drugim živlenskimi potrebščinam. Opažam, kako zlorablajo nekateri trgovci – ne oziraje se prav nič na neugodne prehranjevalne in oskrbovalne razmere, od katerih trpi vse prebivalstvo razen nekaterih oseb, ki so vsled vojne ali drugih srečnih naključb obogatele – sedanje visoko stanje tujih valut za to, da tudi blago, ki so ga nabavili iz inozemstva ob času nižje valute, zaračunavajo po njenem današnjem stanju, odnosno da jemljejo visoko vrednost inozemskih valut celo za dobrodošel povod, da podražujejo tuzemske pridelke in izdelke. Mnogi trgovci se okoriščajo nadalje s tem, da pri označevanju cen v dinarjih zvišujejo dosedanje kronske cene, prav občutno jih zaokroževaje navzgor na dinarske enote.

Zaradi tega opozarjam vse trgovske kroge in prodajalce živlenskih potrebščin na zakon o pobijanju draginje živlenskih potrebščin in brezvestne spekulacije z dne 30. decembra 1921., objavljen pod št. 6 v „Uradnem listu“ 5 z dne 18. januarja t. l. Opozarjam posebno na točko 3.) člena 2., po kateri je prepovedano nakopičevanje živlenskih potrebščin po skladiščih; nadalje na prvi odstavek člena 6. glede označevanja cen, na prvi odstavek člena 7., po katerem mora imeti vsak prodajalec na prodaj vse živlenske potrebščine, ki jih je nabavil za prodajo; na prvi odstavek člena 8., ki določa najvišji dovoljeni trgovski dobiček, in na prvi odstavek člena 9., ki prepoveduje večkratno preprodajo, nečisto spekulacijo, dogovarjanje med producenti ali posredovalci, da bi se cena blagu zvišala, in prekupčevanje na trgih in semnjih.

Podrejena oblastva imajo nalog, strogo nadzirati izvrševanje določil navedenega zakona in skrbeti, da se krivci dovedejo najstrožjemu kaznovanju po kazenskih določilih členov 6. do 16. navedenega zakona.

Predsedstvo pokrajinske uprave za Slovenijo

v Ljubljani, dne 16. februarja 1922.

Pokrajinski namestnik:
Ivan Hribar s. r.

Z naredbo z dne 3. decembra 1919 zaukazano oblikovanje komisije za cene v Celju je bilo udeleženo šele z njenim prvim sestankom 10. januarja 1920.³⁰ Že na prvem sestanku odbora so začeli obravnavati cene mesa, s tem so nadaljevali tudi na drugem 27. februarja, ko so sprejeli dva sklepa: 1. da priznajo celjskim mesarjem dvig režijskih stroškov za 2 kroni pri kilogramu in 2. da zaradi "pasivne rezistence mesarjev" (proti katerim bi bilo treba po mnenju odbora strogo ukrepati) stopijo glede ureditve preskrbe z mesom v stik s konzumnimi zadrugami in drugimi gospodarskimi organizacijami. Zadruga mesarjev je hitro reagirala in izjavila, da so cene od 15. februarja, ko je še veljala 1. januarja določena cena, hitro narasle in da ne morejo več poslovati z dobičkom. Poskusili bodo nabaviti živino, vendar jo bodo pustili v klavnici in jo bodo zaklali šele takrat, ko bo komisija za določanje cen mesa določila take, ki bodo mesarjem zagotavljale primerne zaslužek.³¹

V zvezi z delom odbora za določanje cen v Celju se omenja tudi "strašilo" na celjskem trgu. Tako so poimenovali tablo z maksimiranimi tržnimi cenami za kmetijske pridelke. Zaradi nje je prihajalo ponujat svoje blago na trg le malo kmetov, zato jo je odbor septembra 1920 dal odstraniti.³² Tu se je pokazala dvoreznost delovanja komisij, odborov, sodišč, uradov in ostalih teles, ki so mimo tržnih zakonitosti določala cene. Če so bile določene nizko, je bilo seveda ustrezno potrošniku, a ne za dolgo. Ne kmetje, ne trgovci in ne obrtniki niso hoteli (ali mogli) prodajati po teh cenah, tržišče se je spraznilo in zopet so nastale ugodne razmere za razmah prekupčevanja mimo nadzora oblasti. Kmetje so se tudi pritoževali, da oblasti držijo njihove cene, ne poskrbijo pa za cene blaga, ki jih morajo kmetje sami kupovati (petrolej, sol, sladkor in zlasti oblačila). Zato je na trg prihajalo manj blaga, kot bi ga moralo.³³

Celjski odbor je bil, vsaj kar se števila sestankov tiče, kar dejaven; v prvem letu obstoja se je sestel devetnajstkrat. Iz redkih ohranjenih zapisnikov je razvidno, da se je ukvarjal s cenami pekovskih izdelkov in mesa. Deloval je še vse leto

1921, zadnjič se omenja še 30. januarja 1922, ko na podlagi njegovega mnenja magistrat določi maksimalne cene mesa.³⁴ V začetku marca 1922 ga najverjetneje ni več, sicer peki ne bi poizvedovali pri magistratu, na kateri organ naj se obrnejo pri predlaganju kalkulacij. V tem času je že bil v veljavi Zakon o pobijanju draginje življenjskih potrebščin in brezvestne špekulacije, zato so funkcijo odborov morda prevzela draginjska sodišča, ustanovljena po tem zakonu, ki pa tudi niso dolgo obstajala.

Po naredbi poverjenišтва za notranje zadeve DV iz junija 1920³⁵ so v Celju ustanovili podružnico urada zoper navijalce cen, verižnike in tihotapce, "itd", katere krajevni obseg se je raztezal na mesto in okraj Celje. Z dnem ustanovitve so pristojnosti glede omenjenih prekrškov prešle z magistrata in OG na podružnico. Poslovati je začela 31. julija 1920, sedež je imela v 2. nadstropju hotela Union. Imela je tudi pristojnost pregledovati zaloge trgovcev in od njih zahtevati, da so ji javljali količino, izvor, nakupno in prodajno ceno blaga.³⁶ Julij pa je predstavljal le mesec začetka formalnega obstoja tega urada, saj je že od marca pri magistratu deloval urad zoper navijalce cen, verižništvo in tihotapce, ki mu je sodišče v obravnavo odstopalo obtožene za prodajo po visokih cenah. Urad jim je izrekal kazni v znesku nekaj deset kron ali pa nekaj dni zapor.³⁷ Po naredbi DV za Slovenijo o ukinitvi urada zoper navijalce cen je bila sredi maja 1921 ukinjena tudi njegova podružnica v Celju. Ob prenehanju dela so njene pristojnosti prešle na mestno in okrajno oblast, zadeve pa je skupno reševal policijski oddelek mestne oblasti.³⁸

V smislu Uredbe o pobijanju draginje življenjskih potrebščin in brezvestne špekulacije so tudi v Celju ustanovili sodišče za pobijanje draginje in špekulacije. Tri njegove člane so izvolili v mestnem svetu že 10. oktobra 1921, dokončno pa se je konstituiralo na svoji prvi seji 8. novem-

³⁰ Nova doba, 24. januar 1920.

³¹ ZAC, MOC II, AŠ 66, E 886/22, zapisnik 2. seje odbora za določanje cen, 27. februar 1920; dopis Obrtne zadruge mesarjev v Celju, 28. februar 1920.

³² Jutro, 12. september 1920.

³³ ZAC, MOC II, AŠ 8, Pr. 7446/19, dopis župana, 18. september 1919.

³⁴ ZAC, MOC II, AŠ 66, 5534/21, zapisnik 19. seje odbora za določanje cen, 10. januar 1921; E 886/22, zapisnik seje odbora za določanje cen, 30. maj 1921.

³⁵ Uradni list (dalje UL) deželne vlade (dalje DV), 268/20.

³⁶ ZAC, Šempeter, AŠ 4, sign.1, spisi 1919-1921, okrožnica OG Celje, 24. julij 1920; Nova doba, 3. avgust 1920.

³⁷ Nova doba, 8. april in 18. maj 1920. Pod udar tega urada je prišel tudi veletrgovec Stermečki, ki ga je doletela kazen 7000 K, 6 dni zapor in zaplomba blaga. Stermečki je udarec vrnil in zaprl trgovino ter odpustil zaposlene. Nova doba, 22. maj 1920.

³⁸ UL DV, 101/21; ZAC, MOC II, AŠ 20, A 2081/21, razglas mestnega magistrata, 20. maj 1921.

bra, ki so ji prisostvovali še predstavniki društva javnih nameščencev in strokovne okrožne komisije.³⁹ Na seji 10. novembra so se ukvarjali z določevanjem cen mesa, mleka, jajc in kruha. Glede mleka so izpostavili, da prebivalci že na dohodih v mesto ali na kolodvoru pričakajo mlekarice in jih z višanjem cen ali nagradami pripravijo, da jim prepustijo sicer drugim strankam namenjeno mleko. Ob pomanjkanju jajc so sklenili zaprositi okrajno glavarstvo, naj jih skuša zagotoviti pri izvoznikih Zupancu in Cverlinu. Razdelitev bi prevzela mestna občina, a bi dobljena jajca odstopila celjskim konzumnim zadrugam, zlasti Samopomoči. Sodišče je tudi sprejelo resolucijo, da je potrebno zopet vzpostaviti gospodarske urade za nekatere prehranjevalne akcije ali pa naj se mestna občina zavzame za to, da bi se združile vse celjske zadružne organizacije, ki bi pod nadzorstvom občine izvedle nujno nabavo. Med drugim naj bi tako nabavile vsaj glede 5 vagonov pitanih svinj in jih čimprej razdelile, ker bi se zaradi 50 % slabše letine koruze in močnega izvoza utegnili zgoditi, da bi Celje na pomlad ostalo brez masti ali pa bi si je ob visokih cenah najrevnejši ne bodo mogli več privoščiti. Mestni svet so pozvali, naj čimprej zaseda in obravnava oskrbo z najnujnejšimi potrebščinami.⁴⁰ A obdobje obstoja tega sodišča v Celju je bilo krajše od časa njegovega nastajanja. Že 3. decembra je minister za socialno politiko odredil, da naj omenjena sodišča ustavijo svoje delovanje in svoje funkcije prenesejo na redna sodišča.⁴¹ Cene naj bi v prihodnje maksimirale občinske ali mestne oblasti v sodelovanju z izvedenci ali interese; pri tem bi upoštevale, da prenizko določene maksimalne cene škodijo, saj preženejo blago s trga. MOC je bila enakega mnenja in ni nameravala določiti nobenih cen, le poostrila bi tržni nadzor, če se *„...bode /prodajalec/ očitno pregrešal proti sedajni vrednosti blaga.“*⁴² Z dopisom oddelka za socialno politiko so poslovanje občinskega sodišča za pobijanje draginje ukinili januarja 1922.⁴³

³⁹ ZAC, MOC II, AŠ 20, A 3698/21, zapisnik prve seje občinskega sodišča za pobijanje draginje, 8. november 1921.

⁴⁰ ZAC, MOC II, AŠ 84, F 5515/21, zapisnik seje občinskega sodišča za pobijanje draginje, 10. november 1921.

⁴¹ UL Pokrajinske uprave za Slovenijo (dalje PUS), 342/21; ZAC, MOC II, AŠ 20, A 5326/21, dopis predsednika celjskega sodišča za pobijanje draginje, 10. december 1921.

⁴² ZAC, MOC II, AŠ 84, F 5515/21, razglas odseka za javno pomoč pri oddelku socialne pomoči pokrajinske uprave v Ljubljani, 1. januar 1922 in pripis odseka za določanje cen.

⁴³ ZAC, MOC II, AŠ 1, zapisnik sestanka mestnega sveta, 16. januar 1922.

Razmere na trgu s posameznimi živili so botrovale še enemu telesu, ki je skušalo vplivati nanje. Aprovizacijski odbor v Celju (predsednik je bil Alojz Drofenik, štel pa je še 8 odbornikov) je imel prvi seji 2. in 9. novembra 1922. Na prvi so ob navzočnosti predsednika pekovske zadruge sprejeli določila o teži peciva in žemelj, ki naj bi zavezovala celjske peke. Ti se jih niso držali in odbor jim je na drugi seji mogel le zagroziti, naj v tem primeru posledice pripišejo sami sebi. V času pred drugo sejo je bilo v Celju zaradi navihanja cen sodno kaznovanih več mesarjev in predsednik njihove zadruge je zagrozil, da bodo prenehali prodajati meso, če odbor ne bo določil komisije, ki bi bila navzoča pri nakupu in poskusnem klanju živine.⁴⁴ Delo aprovizacijskega odbora verjetno ni potekalo brez trenj med njegovimi člani, saj so že na sestanku 22. novembra 1922 morali izvoliti nove člane namesto štirih, ki so odstopili.⁴⁵ Delu aprovizacijskega odbora moremo slediti še februarja naslednje leto, že v juliju pa ni več funkcioniral,⁴⁶ kljub temu, da bi imel dovolj dela, saj je iz tega leta še veliko poročil o draginji.

Zaradi pomanjkanja virov se moramo pri prikazu stanja o organizaciji in izvedbi preskrbe s prehrano v prvih letih po prvi svetovni vojni v Celju zadovoljiti z zelo skromnimi rezultati. Pri okrajnem glavarstvu je zadeve aprovizacije izvajal gospodarski urad,⁴⁷ pri MOC mestni aprovizacijski odbor.⁴⁸ Prvi je bil odgovoren za mnogo večje območje in ga je kontroliral s pomočjo posameznih občin, ki so po naročilu opravile posamezne dejavnosti in bile o tem dolžne poročati. Oba sta bila sprva le prejemnika nakazanih količin živil od osrednjih teles v Mariboru in Ljubljani (še v začetku marca 1919 je bila mestna aprovizacija vezana na to, kar je dobila iz Ljubljane)⁴⁹ in bila zadolžena

⁴⁴ ZAC, MOC II, AŠ 10, zapisnik 2. seje aprovizacijskega odbora, 9. november 1922. Magistrat je pred tem novembra 1919 z denarnimi kaznimi in zaporom kaznoval že tudi celjske peke zaradi premajhne teže žemelj. ZAC, MOC II, AŠ 8, Pr. 8924/19, dopis celjskih pekov, 9. november 1919.

⁴⁵ ZAC, MOC II, AŠ 84, F 3501/22, dopis predsednika aprovizacijskega odbora za mesto Celje, 23. november 1922.

⁴⁶ Nova doba, 8. februar in 17. julij 1923.

⁴⁷ Do avgusta 1919 je imel sedež v hotelu Skoberne, nato v hotelu Rebeuschegg. Nova doba, 16. avgust 1919.

⁴⁸ O kadrovski zasedbi teh teles ni dosti znanega: v začetku marca 1919 je mestni urad "vsled spremenjenih političnih razmer" odvezal od nadaljnjega upravljanja mestne centrale za živila Socherja in na njegov položaj postavil Jostpa Vivoda. ZAC, MOC II, AŠ 7, Pr. 2086/19, osnutek dopisa mestnega urada, 4. marec 1919. Maja 1921 se kot vodja mestne aprovizacije omenja Edvard Šimnic.

⁴⁹ Nova doba, 1. marec 1919.

za njihovo enakomerno razdelitev med prebivalstvo. To sta opravila z njihovo razdelitvijo med trgovce⁵⁰ ali kar v lastni režiji, v lastnih trgovinah. Gospodarski urad okraja (in najverjetneje tudi mestna aprovizacija) je odkazoval količine živil, prejemniki pa so jih lahko dvignili in plačali pri Zvezi slovenskih trgovcev v Celju.⁵¹ Mestna aprovizacija je imela svojo prodajalno v Prešernovi 3.⁵² Živež so delile tudi konzumne organizacije Samopomoč (trgovino je imela v bivši Majdičevi zalogi v Prešernovi ulici), celjska podružnica Konzumnega društva za Slovenijo, Cinkarna, Splošna gospodarska zadruga (Samostanska ulica 3), Zadruga zveza Celje ter železniški aprovizaciji (južnih in državnih železnic), katerih člani so bili (običajno) izvzeti pri razdeljevanju blaga občinske aprovizacije. Ta je imela pravico nadzora nad razdeljevanjem mleka v mestni mlekarini in razpolaganja z zaplenjenim blagom.

Če še vemo, iz katere smeri je prihajalo blago v celjski oskrbni okoliš, ki je od zmanjšanja februarja 1919 imel le slabih 7 % samooskrbovalcev, ostajajo povsem neznane količine živil, ki so jih prejeli prve mesece po prevratu, a tudi za kasnejši čas jih poznamo le približno. Čeprav je posredno dokazan obstoj nakaznic za kruh in moko v Celju (in je njihovo uporabo glede na okoliščine tudi povsem realno pričakovati), za čas do srede februarja 1919 ni bilo moč nikjer odkriti njihove neposredne omembe. Tudi čas prenehanja njihove uporabe je neznan, omenjajo jih še junija 1919 in še zadnjič leto kasneje. Na podlagi podatkov o splošnem stanju v Sloveniji in konkretnih za samo Celje moremo sklepati, da je preskrba z moko in kruhom dosegla razumno stopnjo (s tem mislimo dejansko na prejemanje dnevnim potrebam človeka zadostnih količin) najverjetneje že prej, a najkasneje maja 1919, ob obilnih pošilkah ameriškega žita. Takrat je bilo moč kupiti moko že v prosti prodaji.

Obdobje pred drugo svetovno vojno

Pred začetkom druge svetovne vojne so število prebivalstva celjske mestne občine (ki je tedaj poleg mesta obsegala še bivšo okoliško občino)

⁵⁰ Nekaterim med njimi (Stermečki, Kolenc, Ravnikar, Ivo Čater, Majdič) so po časopisju očitali, da špekulirajo s hrano, da so vojni dobičkarji in novopečeni milijonarji. *Nova pravda*, 31. marec in 14. oktober 1920.

⁵¹ *Primeri*: ZAC, Hrastnik-Dol, AŠ 2, sign. 64 in 69; Šempe-ter, AŠ 4, sign. 1, sp. št. 1919-1921, okrožnica OG Celje, 2. marec 1920.

⁵² *Trgovina mestne aprovizacije je bila sredi leta 1920 pri Ferjen, za OG pa pri A. Ermenc v Kralja Petra cesti.*

cenili na preko 23.000 prebivalcev.⁵³ Njegova poklicna struktura se je v veliki meri razhajala s povprečjem banovine. V občini je bilo več obratov, predvsem kovinske, tekstilne, gradbene, prehranske in kemične industrije. Celje je bilo tudi pomemben obrtni center. Če si pomagamo s podatki iz leta 1931, ugotovimo, da je v industriji in obrti delalo 3990 ljudi, ki so skupaj z vzdrževanimi člani (3118) predstavljali 41,4 % vsega prebivalstva kasnejše velike mestne občine.⁵⁴ V Celju, kjer je v letih pred vojno delovalo tudi preko 300 trgovcev (leta 1939 jih je 346 nudilo zaposlitev 803 nameščencem)⁵⁵, več denarnih zavodov, v mestu je bil sedež avtobusnega podjetja, pa železniško križišče (v prometu je bilo zaposlenih 930 ali 5,3 % Celjanov)⁵⁶, so pomemben delež predstavljali tudi zaposleni v teh dejavnostih; skupaj z vzdrževanimi člani jih je bilo 2840 (16,6 %).⁵⁷ Kot sedež mestne občine, okrajnega glavarstva, okrajnega, okrožnega in upravnega sodišča ter mnogih drugih državnih organov, bolnišnice in vrste šol je Celje skoncentriralo večje število javnih uslužbencev. Nenazadnje vse našteje kategorije povečajo tudi gostoto upokojencev in s tem skupni odstotek prebivalstva, odvisnega le od svojih delovnih mestom povezanega dohodka. Ta pa je bil v Celju kar visok, saj po odštetu tistih, ki jih je preživljalo kmetijstvo in so bili torej vsaj v manjši meri, če ne v celoti, sposobni pokriti lastne potrebe po prehranbenih artiklih (bilo jih je le 2119 ali 12,3 %)⁵⁸, vidimo, da je skoraj 88% prebivalcev občine bilo pri preskrbi s prehrano povsem ali v veliki meri (ne gre izključiti, da vsi v neagrarnih poklicih še niso povsem prekinili svoje povezave s podeželjem ali da so celo bili lastniki zemlje) odvisnih od okoliščin na tržišču.

Mestni prebivalci so se mogli oskrbovati s prehranbenimi artikli na tržnici, na katero so sadje in zelenjava, jajca, mast, mleko in mlečni izdelki prihajali večinoma iz neposrednega mestnega zaledja, deloma iz oddaljenejših krajev, domače in t. i. kolonialno blago so lahko kupovali v špearijskih trgovinah, meso pri 29 mesarjih (od tega jih je 21 imelo mesnice, ostali so prodajali na stoj-

⁵³ ZAC, MOC II, AŠ 25, A 1673/39, statistični podatki o mestu.

⁵⁴ ZAC, fond Mestni ljudski odbor Celje (dalje MLO), AŠ 197, sign. 1292, razni statistični podatki.

⁵⁵ *Nova doba*, 22. marec 1940.

⁵⁶ *Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja* (dalje *Gospodarska struktura*), Geografski inštitut na Univerzi kralja Aleksandra, 1939, str. 34.

⁵⁷ ZAC, MLO, AŠ 197, sign. 1292, razni statistični podatki.

⁵⁸ *Prav tam.*

nicah), kruh in pecivo pa pri 20 pekih.⁵⁹ Slednji so se mogli oskrbovati z moko pri mlinu Mihaela Jošta (s kapaciteto 18.000 kilogramov dnevno),⁶⁰ v veliki večini zmleti iz žita, uvoženega iz južnih delov Jugoslavije. Pravih trgovcev uvoznikov v Celju ni bilo. Vsi veletrgovci, ki so oskrbovali trgovce na malo, blaga niso sami uvažali, temveč so ga kupovali pri uvoznikih in tovarnah po Jugoslaviji. Riž npr. je vseh osem špeceristov na debelo kupovalo pri uvozniku Ivanu Jelačinu v Ljubljani. Sicer je bilo v Celju marca 1940 13 veletrgovcev, ki so trgovali z blagom, ki je bilo pod kontrolo.⁶¹ Mesarji so kupovali živino večinoma v bližnji celjski okolici in jo klali v mestni klavnici.⁶² V letu 1939 so v klavnici zaklali 2650 glav goveda, 2451 telet in 3534 prašičev, poleg tega pa so v občino uvozili še 13.314 kg govedine, 99.362 kg teletine, 161.607 kg svinjine in 31.700 kg predelanega mesa. Skupno letno porabo mesa v Celju so ocenili na 1,13 milijona kilogramov (od tega 500.000 kilogramov govedine, 240.000 kilogramov teletine in 390.000 kilogramov svinjine).⁶³ Seveda tu ni všteto meso svinj, ki so jih kmetje klali doma sami za lastno prehrano. V Celje so v tem letu pripeljali tudi 480 vagonov moke, 120 vagonov sladkorja, 50 vagonov krompirja, 14 vagonov sadja. V mestu so popili 6360 hektolitrov vina, 2640 hl piva, 1750 hl sadjevca in 630 hl žganja, konjaka in likerjev. V celjskem okraju pa so porabili 1.242.065 kilogramov soli.⁶⁴ Z mlekom je oskrbovalo Celjane pet mlekarn in seveda neznano število kmetov, ki so ga prodajali na tržnici ali dostavljali naročnikom na dom.⁶⁵

⁵⁹ ZAC, MOC II, AŠ 82, E 7224/39, poročila mestnega tržnega nadzorstva.

⁶⁰ Na obrobju občine so delovali tudi manjši mlini - v letih 1936-1939 jih je bilo 12, ki so zmogli zmleti dnevno le od 55 do 140 kilogramov žita in, ker so bili potočni, še to le okoli 35 dni na leto. ZAC, MOC II, AŠ 82, E 3226/39, seznam mlinov v občini Celje. Nekaj let pred vojno je zaradi konkurence iz Vojvodine prenehal delovati veliki mlin Petra Majdiča.

⁶¹ Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), banska uprava (dalje BU), VIII. oddelek, leto 1940, št. 2511, poročila mestnega poglavarstva Celje, 23. in 11. marec 1940. Mlevski izdelki: Simon Gaberc, Martin Perc, Franc Pocaft; mast in meso: Josip Benko in Franciška Junger; špecerija: Božidar Ravnikar, Anton Fazarinc, Alojz Mastnak, Franc Zanger, Gustav Stiger, Josip Jagodič, Wogg Victor, Ivan Golob.

⁶² ZAC, MOC II, AŠ 25, A 1673/39, statistični podatki o mestu; statistika mestne klavnice za leto 1936.

⁶³ ZAC, MOC II, AŠ 25, A 1673/39, statistični podatki o mestu, dopis mestnega poglavarstva z dne 20. aprila 1940. Kako so se razlikovale tedanje prehranjevalne navade od sedanjih, pove podatek, da so v Celje uvozili le 5941 kg rib in 265 kg perutnine. Nova doba, 12. januar 1940.

⁶⁴ Nova doba, 12. januar 1940.

⁶⁵ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 9100/40, izjava lastnikov mlekarn, 5. november 1940.

Vpliv vojne na porabo živil je v številkah glede mesa očiten le delno. Pri številu zaklane živine v mestni klavnici v letu 1940 je padec le pri teletih (2677 glav govedi, 2001 tele, 3757 prašičev in 45 ovac), večji padec je opazen pri v občino uvoženih količinah mesa. Tega leta so kupili 7482 kg govedine (kar je 44 % manj kot leto poprej), 66.425 kg teletine (33 % manj) in 151.043 kg svinjine (7 % manj) ter 14.479 kg predelanega mesa (54 % manj). Uvedba brezmesnih dni je po drugi strani povečala potrošnjo rib (za 44 %).⁶⁶

Število zapisov, ki bi kazali na stanje preskrbljenosti Celja s prehrabenimi artikli v tem času po začetku vojne, je zelo pičlo. Čeravno ni virov o tem, moremo sklepati po stanju drugod, da se je z začetkom vojne začel večati obseg nakupov tudi v Celju. Prva neposredna omemba tega pojava, nanašajoča se nanj, je šele iz novembra in govori o beganju gospodinj od trgovine do trgovine pri nabavljanju prekomernih količin živil. Vzporedno s tem pojavom se pojavljajo tudi poročila o pojavu vsakodnevnega višanja cen.⁶⁷

V Celju so ustanovili odbor za pobijanje druginje in brezvestne špekulacije manj kot mesec dni po sprejemu uredbe o pobijanju druginje. Njen osnovni namen je bil preprečiti rast cen. To je skušala doseči z obvezo proizvajalcev, posrednikov in trgovcev, da ne smejo omejevati proizvodnje, nabave in prodaje, da morajo imeti na prodaj vse blago, ki so ga proizvedli ali nabavili za nadaljnjo prodajo, da ga ne smejo kopičiti; uredba je prepovedala tudi uvajanje novih posrednikov v prometu z življenjskimi potrebščinami.⁶⁸ Za blago pri prodaji niso smeli zahtevati višje cene kot tiste, ki jim je omogočala običajni in dovoljeni čisti dobiček. Odbor je imel prvi sestanek 19. oktobra 1939. Sestavljali so ga predsednik mestne občine kot predsedujoči, po en predstavnik potrošnikov in stanovanjskih najemnikov, Anton Fazarinc kot predstavnik trgovcev in urarski mojster Anton Lečnik kot predstavnik proizvajalcev. Že pred njegovim oblikovanjem so združenja obrtnikov v Celju predlagala vanj svoje člane, poudarjajoč pomen sodelovanja pekov ali mesarjev v telesu, ki bi nadziralo in odločalo

⁶⁶ Nova doba, 24. januar 1941.

⁶⁷ Nova doba, 17. november 1939; Jutro, 5. november 1939.

⁶⁸ Špekulanti so v začetku vojne videli priložnost za zaslužek: iz novembra 1939 so poročila, da so se cene krompirja dvigovale ne zaradi slabe letine, temveč ker so ga kupovali prekupčevalci. Prekomerno naj bi tudi izvažali pšenico iz Prekmurja. ZAC, fond Občina Kostrivnica (dalje Kostrivnica), AŠ 2, sign. 67, obvestilo okrajnega načelnstva Šmarje pri Jelšah o okrožnici banske uprave, 22. november 1939.

o cenah živil. Zato so na imenovanje urarja kot njihovega predstavnika reagirali in znova predlagali imenovanje ustrežnejših članov. Intervencija je bila uspešna in član odbora je novembra postal tudi pekarski mojster Rudolf Mlakar, potrošniki pa so dobili še enega zastopnika iz vrst delavstva. Odbor je v začetku svojega delovanja vseeno ugotavljal, da je kot posvetovalni organ brez moči.⁶⁹

Neurejene razmere na tržišču življenjskih potrebščin niso prizadevale le potrošnike, temveč tudi trgovce in obrtnike. Marca 1940 so bile cene moke, čaja, kave in še nekaterih kolonialnih izdelkov zelo nestalne, spreminjajoče se iz dneva v dan, včasih tudi po dvakrat dnevno. Trgovci na veliko, ki so morali pred povišanjem cen za moko dobiti dovoljenje pri banski upravi, so tožili, da so v nemogočem položaju.⁷⁰ Ugotavljali so, da so se cene dvignile zaradi mnogih razlogov. Predlagali so, naj se upošteva tudi izpad zaslужka pri predmetih, ki jih ni več na razpolago, ter padec kupne moči širokih slojev potrošnikov. Moka in sladkor sta v tedanjih normalnih časih predstavljala 1/3 špecerijskega prometa. Trgovci so trdili, da bijejo boj za obstanek in prosili mestno oblast, da jim dovoli večje pribitke k ceni.⁷¹ Svoje probleme so predstavljali tudi mali trgovci. Ti so nabavljali blago pri celjskih veletrgovcih, ki so jim v normalnih razmerah ponujali blago po konkurenčnih cenah, z zaostritvijo pa so jim začeli postavljati pogoje in se izmikati naročilom, saj so se vsi veletrgovci ukvarjali tudi z maloprodajo. Mali trgovci so trdili, da jih skušajo prvi uničiti, saj naj bi jim ponujali blago za nadaljnjo prodajo dražje, kot so ga pa sami prodajali. (Ravnika naj bi tako prodajal moko svojim strankam po 6,5 din, trgovcem pa po 7,5.⁷²) Konec septembra 1940 so se predstavniki malih trgovcev in pekov iz Celja in širše okolice sestali v Celju in zahtevali od oblasti, naj za področje mesta in krajev, ki gravitirajo nanj, takoj uvedejo odbor za kontrolo - seveda s sodelovanjem malih trgovcev in pekov - ki bi poskrbel za pravično razdelitev razpoložljivih življenjskih potrebščin.⁷³ Mali trgovci so se pritoževali tudi še januarja 1941, da jim veletrgovci ne dajo blaga. Po njihovem

mnenju naj bi tudi prehranjevalni urad favoriziral velike. Malim je dal po 200 kg moke, velikim po 500 kg, čeprav naj bi slednji imeli še zaloge. Povšeči jim ni bil tudi postopek, s katerim so prišli do moke. Pri prehranjevalnem uradu so dobili nakaznico, s katero so v banovinski hranilnici moko plačali, se z njo vrnili v prehranjevalni urad, od tam pa so jih napotili v Joštov mlin, kjer so dobili moko. Zahtevali so skladišče v mestu, pri tvrdki Gaberc, ki je pravilno razdeljevala moko malim trgovcem.⁷⁴

Ker so trgovci v maloprodaji zadnji posredniki blaga kupcu, so ob druginji bili deležni največjih kritik potrošnikov. Trgovci so za ustvarjanje nenaklonjenosti krivili časopisje, a kot pri kritikah so pretiravali tudi pri obrambi: *"Slovenski trgovec spada med najsolidnejše trgovce vseh narodov. To se lahko sklepa iz tega, da med nami ne more vzdržati noben trgovec - žid."*⁷⁵

V mestu so vodili tudi evidenco o zalogah. Tvrdke so morale namreč enkrat mesečno dostavljati poročila o svojih zalogah živil, mila, sveč, petroleja, drv, sena in slame vojnemu oddelku mestnega poglavarstva. Oktobra 1940 je bila zaloge najpomembnejših med omenjenimi v Celju sledeča: 4009 centov pšenice, 451 centov ječmena, 280 centov koruze, 3238 kg riža, 16 centov fižola, 3856 centov kaše, 842 centov moke, 110 centov testenin, 104 centov sladkorja, 141 centov masti, 1250 l namiznega in bučnega olja, 143 centov soli, 1691 centov krompirja. Te količine so bile zadostne le za mesec ali dva življenja brez dobav.⁷⁶ V primerjavi s stanjem ob začetku prve svetovne vojne v Celju nista več delovala dva velika valjna mlina, Majdičev na Hudinji in prvi mestni na Mariborski cesti, ki bi s svojimi velikimi za-

⁷⁴ Delavska politika, 9. in 21. januar 1941.

⁷⁵ AS, Banskí svet, fasc. 14, zapisnik 5. Seje, 16. februar 1941, govor trgovca Rudolfa Stermeckega iz Celja. Protijudovska stališča zasledimo v tem času tudi v uredbi o ukrepih, ki so se nanašali na Jude, lastnike proizvodnih ali trgovskih lokalov v živilski stroki. UL BU, 537/40. BU je na hitro zahtevala od okrajev poročila o številu trgovskih lokalov. ZAC, MOC II, AŠ 83, E-/40, okrožnica BU, 15. oktober 1940.

⁷⁶ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 9100/40, poročilo o zalogah, oktober 1940. Relativnost takšnih podatkov pokaže stanje po popisu zalog moke v mestu septembra 1940. Tedaj jo je imelo 28 trgovcev in 10 pekov skupaj 84.465 kg, konec novembra 1940 pa je imelo 20 pekov in 12 trgovcev skupaj 86.150 kg bele, 46.280 kg enotne in 2040 kg ržene moke. Dnevna poraba za izdelavo kruha pri vseh pekih je bila 3000 kg (35 vreč), torej bi zadoščala navedena zaloge za izdelavo kruha iz enostavne moke za približno 10 dni. ZAC, MOC II, AŠ 83, E 9100/40, poročilo tržnega nadzorstva, 10. september in 29. november 1940.

⁶⁹ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 10.705/40, konvolut o sestavljanju in delu odbora.

⁷⁰ AS, BU, VIII. oddenek, leto 1940, št. 2511, poročilo Združenja trgovcev za mesto Celje, 6. marec 1940

⁷¹ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 9100/40, dopis Združenja trgovcev za mesto Celje, 1. oktober 1940.

⁷² Delavska politika, 19. september 1940.

⁷³ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 9100/40, resolucija malih trgovcev in pekov, 29. september 1940.

logami mogla nevtralizirati občasna pomanjkanja moke. Njuna poslopja pa so prišla v poštev, ko je Prizad (Privilegirana izvozna delniška družba) potreboval za morebitne intervencije pri nakupu žita na domačem trgu seznam skladišč za pšenico s prostornino vsaj 50 vagonov.⁷⁷

Zaradi slabe letine pšenice in hkratnega povečanja njene porabe se je jeseni 1940 pokazalo, da bo pšenice premalo za porabo civilnega prebivalstva. Tudi uvedba enotnega kruha ni zadoštovala, zato je banska uprava septembra in novembra opozarjala občinske in mestne oblasti, naj si priskrbijo zadostne zaloge koruze, da jim ne bi zmanjkalo krušnega žita še pred novo žetvijo.⁷⁸ Hkrati so v trgovinah oktobra že omejevali nakupe moke in olja na 1 kg oz. liter. To je bilo v skladu z okrožnico bana okrajnim načelstvom, da smejo proizvajalci in trgovci omejiti prodajo blaga, ki je spadalo pod nadzor cen v smislu uredbe o kontroli cen, na količino, ustrezajočo njihovim dotedanjim nakupom.⁷⁹ Decembra so tudi poostрили predpis o mletju moke iz pšenice. Uredba o preskrbi prebivalstva in vojske iz avgusta je še dovoljevala minimalno proizvodnjo bele moke, nova pa je dovoljevala le še enotno. Za uporabo pri peki kruha so določili razmerje 70 % enotne in 30 % koruzne moke. Prvo so mogli do polovice nadomestiti z rženo, drugo pa do dveh tretjin s krompirjem. Kruh s primesjo koruze ali krompirja so smeli prodajati že na dan peke.⁸⁰

Drugo telo, ki so ga oblikovali pri mestnem poglavarstvu v Celju, je - sledeč banovi odredbi o preskrbovalnih ustanovah - s sklepom mestnega sveta z dne 20. decembra 1940 postavljeni mestni preskrbovalni urad, v katerega pristojnost so sodili vsi posli, povezani s prehrano prebivalstva. Načeloval mu je tržni nadzornik France Fijavž, poleg njega pa je imel še štiri uradnike.⁸¹ Prebivalstvo se je glede preskrbe tudi samoorganiziralo. V Cinkarni so ustanovili nabavno in kreditno zadrugo. Do oktobra 1940 je nakupila že krompir in pšenico, skušala je dobiti še sladkor in olje.⁸²

Prvi predpis, ki je omejeval porabo nekega živila, je bila uredba (vlada jo je sprejela maja 1940), ki je prinesla dva brezmesna dneva. Ob torkih in petkih je bila prepovedana prodaja svežega govejega, telečjega in svinjskega mesa, prodajo zaklanih prašičkov so omejili le na dva dneva tedensko, prepovedali pa so tudi klanje živine pred enim letom starosti. Že naslednji mesec so ugotavljali, da so določila glede brezmesnih dni neuspešna, saj je bila poraba mesa tako v mestih kot na podeželju za 10-15 % večja kot poprej. Potrošniki so to uredbo pač izigrali tako, da so dan prej kupili večje količine mesa. Na deželi sploh ni bilo kontrole klanja in so kmetje prosto prinašali meso v prodajo pred mesta.⁸³ Odzivi na ta ukrep so bili seveda upravičeno burni, saj so se že mesece pred tem pojavljala opozorila, da bi bilo zaradi negotove prihodnosti potrebno ustaviti izvoz živil in živine: *"Država, ki je izvoznica živine, bo imela brezmesne dneve. Absurd."*⁸⁴

Decembra 1940 so tudi poostрили predpis o mletju moke iz pšenice. Nova Uredba o preskrbi je dovoljevala le še enotno moko. Za uporabo pri peki kruha so določili razmerje 70 % enotne in 30 % koruzne moke. Prvo so mogli do polovice nadomestiti z rženo, drugo pa do dveh tretjin s krompirjem. Kruh s primesjo koruze ali krompirja so smeli prodajati že na dan peke.⁸⁵

Poleg trgovcev so bili prizadeti tudi peki. Poleg zmanjševanja poslov so bili izpostavljeni tako kritiki javnosti kot nadzoru oblasti. Oktobra 1940 je mestno poglavarstvo določilo cene ljudskega kruha, prodajati so ga smeli šele dan po peki, nočno delo v pekarnah je bilo prepovedano, za peko ljudskega kruha se morali uporabiti le pšenično moko, mleto po določilih Uredbe o ukrepih za preskrbo prebivalstva in vojske, za peko drugih vrst kruha (rženega ali belega za bolnike) je bilo potrebno posebno dovoljenje mestnega poglavarstva.⁸⁶

Naslednji ukrepi racionalizacije preskrbe so bile tri odredbe bana, ki so bile uveljavljene v začetku januarja 1941: o mletju, o prodaji mlevskih izdelkov iz pšenice in o peki kruha.⁸⁷ S prvo so mline obvezali, da so smeli mleti le enotno presejano ali navadno nepresejano moko. Po odred-

⁷⁷ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 2380/40, dopis BU 24. februarja 1940 in nedatirani odgovor MOC.

⁷⁸ ZAC, Kostrivnica, AŠ 2, sign. 61, okrožnica BU, 24. december 1940.

⁷⁹ Jutro, 12. oktober 1940.

⁸⁰ UL BU, 706/40.

⁸¹ ZAC, MOC II, AŠ 17, Pr. 3/41, poročilo o oblikovanju urada, 2. januar 1941.

⁸² Delavska politika, 31. oktober 1940.

⁸³ Trgovski list, 5. junij 1940; Trgovski tovariš, 1940, str. 124.

⁸⁴ Nova doba, 19. april 1940.

⁸⁵ UL BU, 706/40.

⁸⁶ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 9100/40, razglas mestnega poglavarstva, 7. oktober 1940.

⁸⁷ UL BU, 7/41, 8/41 in 9/41.

bi o omejitvi prodaje so meščani mogli kupovati izdelke iz pšenice (sem so poleg bele in enotne moke vključili še pšenični zdrob in testenine) le v trgovinah, kjer so jih kupovali že pred septembrom 1939. S tem so hoteli kupce privezati na določenega trgovca zaradi lažje evidence nakupov. Po omenjenem datumu je namreč smel trgovec posameznemu kupcu prodati na mesec le 2 kg mlevskih izdelkov iz pšenice za otroka do 6 let, 3 kg za otroka od 6 do 14 let in 4 kg za vse nad 14 let. Delavci, zaposleni pri težkih fizičnih opravilih, so imeli pravico do 5 kg mesečno. Vse preostale potrebe po moki so morala gospodinjstva zadovoljiti z mlevskimi izdelki iz koruze ali drugih žitaric. Trgovine in peki so bili zavezani voditi evidenco o prodaji.⁸⁸ Uredba o peki kruha je poostрила dotlej veljavna določila o obveznem mešanju moke pri peki kruha. Od začetka leta 1941 so bile vse pekarnе zavezane peči le ljudski kruh iz 40 % enotne presejane pšenične moke in 60 % koruzne moke.

Peki so se hitro oglasili, ko je bila decembra 1940 sprejeta uredba, ki je omogočala mešanje krompirja v testo za kruh. Na anketi delegatov vseh pekovskih združenj v Celju so sprejeli resolucijo, s katero so odklanjali uporabo krompirja v ta namen. Kot razloge so navedli njegovo odtegovanje revnim, ki jim je krompir bil poglavitno živilo, poudarili so tudi neokusnost in pokvarljivost takšnega kruha in dejstvo, da bo uporaba krompirja kruh zaradi lupljenja še podražila.⁸⁹ Sicer pa so bila obdobja, ko bi bili peki (in prebivalstvo) zadovoljni tudi s takim kruhom, le če bi ga bilo dovolj. V Celju je npr. sredi januarja 1941 že nekaj časa primanjkovalo moke, trgovci so bili brez zalog, prebivalstvo je bilo nejevoljno in je zahtevalo uvedbo kart za moko.⁹⁰

Nanje niso čakali dolgo. Dvajsetega januarja je banska uprava izdala uredbu, ki je uvedla nakaznice za moko in kruh v banovini. Izdajali so pet različnih vrst nakaznic: zmanjšane za otroke do izpolnjenega 6. leta, delno zmanjšane za otroke do 14. leta, cele za odrasle osebe, dodatne za težke delavce in karte za osebe iz krajev, kjer ni bilo izkaznic. Prve štiri vrste so izdajali za en mesec, za tujce pa za posamezne dneve. Nakaznice so se glasile na količino kruha, moke ali mlevskih izdelkov ter testenin. Namesto kruha so smeli trgovci našteto oddati na nakaznice v razmerju 3,33

kg ljudskega kruha za 1 kg pšenične ali ržene moke ali testenin. Količine, ki so jih oddajali na nakaznice, je določal Prevod.⁹¹ Do začetka vojne se niso spreminjale. Zmanjšane so omogočile nakup 2 kg moke ali 6,66 kg kruha, delno zmanjšane 3 kg moke ali 10 kg kruha, cele pa 4 kg moke ali 13,3 kg kruha. Delavci, ki so bili zaposleni pri težkih deli (mislili so predvsem na rudarje, gradbene delavce in železničarje), so dobivali še dodatne karte za 1 kg moke ali 3,33 kg kruha, njihova skupno mesečna količina dovoljenega in zagotovljenega nakupa je bila 5 kg moke in 16,66 kg kruha.⁹² Nakaznice za moko in kruh so imele del za osebne podatke lastnika in pečat izdajatelja ter del z odrezki. Slednjega so sestavljali štiri deli za po 1 kg moke ali 3,33 kg kruha, vsak od teh pa je bil razdeljen na 12 odrezkov po 75 g moke ali 0,25 kg kruha in 2 odrezka po 100 g moke in 0,33 kg kruha.⁹³ Količine, določene s kartami, so bile v primerjavi s povprečno porabo moke v preteklih letih zelo majhne, saj so bile za polovico manjše od povprečne porabe družine v najnižjem razredu lestvice zaslužkov. Nuja porabe večje količine koruzne moke pa je bolj prizadela premožnejše, ki so bili manj navajeni nanjo. Ko so delili nakaznice za moko in kruh, jih je lahko dobila le tista družina, katere gospodar je izpolnil prijavo, v kateri je navedel vse zaloge moke in mlevskih izdelkov. Pravico do "krušnih kart" so imeli le člani gospodinjstev brez zemlje ali s toliko le-te, da niso plačevale zemljiškega davka, njihove zaloge pa so morale biti manjše od enomesečnih potreb.⁹⁴ Potrošniki so dobili nakaznice za naslednji mesec le, če so predložili glavo stare.

Ob njihovi uvedbi je mestni prehrambeni urad z vprašalnimi polami zbral prijave prebivalcev, kje se želijo oskrbovati z moko in kruhom, te sezone pa je nato posredoval trgovcem in pekarnam, ki so svojim strankam dale nove vprašalne pole in šele po njihovi vrnitvi so jim izročili nakaznice za moko in kruh.⁹⁵ Tržni nadzornik je bedel nad tem, ali nekateri peki res prodajajo kruh ali zemlje brez krušnih kart, kot se je šušljalo po Celju, a ni mogel ugotoviti nobenega primera. Koruzni kruh je bilo dovoljeno prodajati brez kart, a nekateri peki so trdili, da se iz same koruzne moke ne more peči kruh, da morajo dodati 10-

⁸⁸ AS, BU, VIII. oddelek, leto 1941, spis št. 1047/41, poročilo o peki kruha pri pekarnah, 7. februar 1941.

⁸⁹ Prav tam, leto 1940, št. 11.327, dopis združenja pekarn v Celju, 15. december 1940.

⁹⁰ Jutro, 10. januar 1941.

⁹¹ UL BU, 58/41.

⁹² ZAC, fond Občina Rogaska Slatina, AS 7, sign. 367, okrožnica Prevoda, 14. februar 1941.

⁹³ Jutro, 21. januar 1941.

⁹⁴ Večernik, 27. januar 1941.

⁹⁵ Jutro, 24. in 28. januar 1941.

15 % enotne moke. Zmanjšani obseg peke je povzročil, da so po uvedbi kart prenehali obratovati trije peki.⁹⁶ To niti ni tako presenetljivo ob podatku, da je bil marca za Celje določen kontingent 70.000 kg moke.⁹⁷

Zusammenfassung

Die Versorgung Cillis mit Lebensmitteln in Krisenzeiten

Eine Mikrostudie der Verhältnisse in der Zeit nach dem Ersten und vor dem Zweiten Weltkrieg

Der Beitrag untersucht zwei Perioden staatlicher Eingriffe in die Lebensmittelversorgung, nämlich in den Jahren nach dem Ersten Weltkrieg (bis 1923) sowie in den Jahren vor dem Zweiten Weltkrieg (September 1939 bis April 1941). In der ersten Periode kam es unter Mithilfe des Staates zur Normalisierung des Zustandes nach dem Krieg; in der zweiten Periode waren die Versorgungsschwierigkeiten Folgen eines Krieges, der sich noch außerhalb Jugoslawiens abspielte. Während es nach dem Ersten Weltkrieg mit zunehmendem zeitlichen Abstand zu einer Verbesserung der Versorgung kam, war es in den Jahren vor 1941 hingegen umgekehrt.

Das Ende des Ersten Weltkriegs führte zu keiner unmittelbaren Verbesserung der Nahrungsmittelversorgung in Cilli. Es gab auch keine organisatorischen Veränderungen, denn die Stadt gehörte zum selben Versorgungsbezirk wie zur Zeit der nun zerfallenen Monarchie. Das Stadtamt mußte die Nahrung für Cilli seit November 1918 beim Ernährungskommissar für die Slowenische Steiermark und seit Januar 1919 beim Ernährungsamt in Laibach bestellen. Die begehrtesten, jedoch nur in beschränkten Mengen verfügbaren Artikel waren Mehl und Brot. Sie wurden unter unmittelbarer Aufsicht der Stadtverwaltung mit Hilfe von Lebensmittelkarten verkauft. Mit einem zweiwöchigen Bezugsschein erwarb jede Person das Recht, insgesamt 500 Gramm Mehl und täglich ein Viertel Brotlaib zu kaufen. Im März 1919 wurde der Cillier Ernährungsbezirk auf das Gebiet der Cillier und der Stadtgemeinde eingeschränkt, da in diesen die nicht-agrarische Bevölkerung überwog, von der nur

7% Selbstversorger waren. Die übrigen Gebiete des ehemaligen Ernährungsbezirkes, in denen die agrarische Bevölkerung vorherrschte, wurden der Obsorge der Bezirkshauptmannschaft unterstellt.

Die Versorgung mit Mehl besserte sich durch ausländische Hilfe, vor allem aber durch die Ernte 1919. Größere Schwierigkeiten hatte die Bevölkerung beim Kauf von Fleisch, jedoch nicht wegen eines Fleischmangels, sondern wegen der ungeordneten Marktverhältnisse. Spekulanten konnten ohne Beschränkungen Vieh für den Export kaufen, während die Fleischer aufgrund der Preisbeschränkungen im Einzelhandel ihre Kosten für den Viehkauf nicht decken konnten. Das Resultat war ein Fleischmangel, der mit Unterbrechungen bis 1923 andauerte.

Zahlreiche Organe, die entweder infolge staatlicher Verordnungen oder lokaler und ständischer Anregungen gegründet wurden, versuchten den Unregelmäßigkeiten in der Versorgung Herr zu werden. Ihre Ziele sind bereits aus ihren Bezeichnungen ersichtlich: das Aktionskomitee gegen die Teuerung, der Ausschuß zur Preisfestsetzung, die Zweigstelle des Amtes gegen Preistreiber, Spekulanten und Schmuggler, das Gericht zur Bekämpfung der Teuerung und der Spekulation.

Auch in der Zeit zwischen September 1939 und April 1941 kam es zu ähnlichen Schwierigkeiten, nämlich einem Mangel an bestimmten Artikeln und Preiserhöhungen. Die Cillier Gemeinde mit ihrer überwiegend nichtagrarischen Bevölkerung hing bei ihrer Lebensmittelversorgung wieder von der Umgebung und den Lieferungen des zu diesem Zweck geschaffenen Apparates ab. Ähnlich wie nach dem Ersten Weltkrieg waren verschiedene Ausschüsse und Komitees tätig, auch ihre Wirksamkeit entsprach in etwa ihren Vorgängern.

Im Agrarstaat Jugoslawien hätte es eigentlich zu keinen Versorgungsengpässen bei landwirtschaftlichen Produkten kommen sollen, doch verschiedene falsche Maßnahmen der Behörden – von denen manche gar nicht ungewollt waren – schufen den Nährboden für Spekulanten. Das Resultat war eine beschränkte Verfügbarkeit von Waren sowie hohe Preise. Mit verschiedenen Vorschriften versuchte der Staat, die Verhältnisse zu bessern, doch waren diese Maßnahmen meist zu spät oder nicht ausreichend, so daß sie

⁹⁶ ZAC, MOC II, AŠ 83, E 9100/40, poročilo tržnega nadzorstva v Celju, 21. februar 1941.

⁹⁷ Jutro, 15. marec 1941.

die Situation am Nahrungsmittelmarkt noch verschlechterten. All dies führte im Februar 1941 zur Rationierung des Mehlsverkaufs, was den Schlußpunkt der schrittweisen Beschränkungen des Lebensmittelverkaufs markiert. Zu diesen Beschränkungen gehörten direkte Maßnahmen wie Verordnungen über die erlaubte Kaufmenge pro Person (zu erwähnen ist auch die Einführung sogenannter "fleischloser Tage"), aber auch indirekte Maßnahmen wie etwa die Verordnung über die Mehlmischung, die zwar nicht die Quantität, dafür aber die Qualität der angebotenen Nahrungsmittel verminderte.

Die Marktverhältnisse trafen nicht nur die Verbraucher, sondern auch die Händler und die Gewerbetreibenden. Die Geschäftstätigkeit der Händler wurde durch die sich ständig ändernden Preise und den Ausfall vieler Artikel erschwert. Es kam auch zu Konflikten zwischen Klein- und Großhändlern. Außerdem standen sowohl Händler als auch Bäcker unter der ständigen Kontrolle der Behörden, aber auch der Öffentlichkeit.

Borut Batagelj

OLIMPIZEM V ZAČETKU LETA 1980

Od iger z bojkoti k direktnemu spopadu med supersilama

"Igre" v športnem svetu

Vojna v olimpijski vasi, bodoči jetnišnici,¹ se je povsem razplamtela. Vroče so bile bitke z brzo-strelkami, nevronskimi in atomskimi bombami, z raketami zemlja-zrak, s torpedi, z izstrelki, ki so kos najdebelejšemu tankovskemu oklepu. Rušili so hiše, sestreljevali letala.

Ta enolična zgodba je v živo potekala vsak dan do 22^h v olimpijskem rekreacijskem centru. Vrste do nenavadne olimpijske katarze so se vile v dolgi kači. Trije ducati igralnih avtomatov v dvorani centra so namreč brneli brez prestanka.²

Kakor je vodil športnik svojo virtualno igro povsem zavedno, tako je on bil spet možic v neki večji igri, igri, ki jo je vodil Olimpijski komite z njim. "Olimpijski meceni" športnika amaterja na nivoju države je bil v začetku leta 1980 Olimpijski komite. Nacionalni olimpijski komite je olimpijska nadzoroval, dajal možnost nastopa, ki si jo je z garanjem športnik pridobil, a mu jo je brez oklevanja kdaj, v imenu "višje koristi", lahko tudi odvzel. Olimpijski komite je bil namreč spet samo možic v še eni igrici. Za avtomatom je stala zdaj še večja institucija, z višjimi interesi – država.

¹ *Eugen Bergant, Branko Tomić: Olimpijske steze: enciklopedija zimskih olimpijskih iger, Delo – Ljubljana/ Oslobođenje – Sarajevo, 1983, (dalje Olimpijske steze).*

² *Delo, 18. 2. 1980, str. 10. Za Delo sta iz Lake Placida poročala Eugen Bergant in Jože Dekleva.*

Če je tista prva igrica bila povsem jasna, druga malo manj, je bila tretja že bolj skrivnostna. Vendar nam je skrivnostna zgodba najjasneje naplavila utopljenca. To je bila usoda zadnjega bivajočega v igrici, male ribice, ki jo je pojedla večja. Takšna je bila usoda športnika hladne vojne, ki so se mu vsled interesa "višje bivajočega" podrli že žrtvovani življenjski cilji. Zadnji, žrtveno jagnje na oltarju politike, je tako za trenutek utopil svojo žalost skozi režo igralnega avtomata v olimpijski vasi v Lake Placidu.

"Boycot Moscow Olympics"

Na stebri javne razsvetljave je bila prilepljena nalepka. In ni bila edina v olimpijskem mestu. Nihče najbrž ni videl, kdo jo je tja pritisnil in bržkone ga niti niso iskali. Na pravokotni, 10 cm visoki in 15 cm široki nalepki, pa je bilo vtisnjeno zelo jasno sporočilo: "Boycot Moscow Olympics".³

Sovjetski tanki so konec leta 1979 zaorali v Afganistan. Pred gverilskimi islamskimi mudžahidi z ameriškim orožjem je Sovjetska zveza z intervencijo podprla vladne sile v Kabulu. Združene države niso ostale križem rok. Po ostrih protestih v Varnostnem svetu in grožnjah so se zaostrovanja prenesla tudi v svet športa.

³ *Delo, 15. 2. 1980, str. 10.*

Ameriški predsednik Carter je januarja pozval k bojkotu poletnih olimpijskih iger v Moskvi.⁴ Olimpijski komite ZDA se o bojkotu zatem še ni odločil, popolnoma pa je podprl Carterjev predlog, da naj bi igre iz Moskve preselili ali pa odpovedali. Člani Olimpijskega komiteja ZDA so tudi podprli zahtevo o umiku sovjetskih čet iz Afganistana do 20. februarja 1980.⁵

Pravica ni bila le ena, vsaj dve sta bili v tem času. Kakor so v ZDA ostajali trdni pri svoji, tako se je sovjetska stran še trdneje zasidrala pri svoji razlagi. Zakaj pa ne? Sovjetski dnevniki so komentirali zadevo, trdno stoječ na svojem stališču: mi smo edini branilci čiste olimpijske ideje, enotnega gibanja. V filozofiji olimpijskega gibanja so se oprijeli za bilko, ki je kazala ameriško destruktivnost. Ping pong z očitki torej.

Objavili so, kako je menda prišlo do sklepa Olimpijskega komiteja ZDA. Pravni svetovalec predsednika Carterja, Cutler, naj bi pritisnil na člane, da komite ne bo dobil obljubljenih 16 milijonov dolarjev, če ne sprejmejo bojkota. Komite naj bi se tako proti svoji volji moral odločiti za sklep. Komentarji so bili enotni: ne sme se dopustiti, da bi se politikanti vmešali v šport. Washington naj bi najprej ustvaril bajko o sovjetskem vdoru v Afganistan in zdaj na vso moč špekulira, kako bi čimbolj prizadel Sovjetsko zvezo, tudi s tem, da bi razbil igre. Kajti, ne more se sprijazniti s tem, da je bila Moskvi – prestolnici velike športne države – zaupana organizacija tega praznika.⁶

Sovjeti pa so izjavljali, da bodo potovali na zimske olimpijske igre v Lake Placid, saj je pet krogov simbol neporušene enotnosti in prijateljstva mladine vseh kontinentov. Odšli naj bi ne toliko zato, da bi pokazali visoko mojstrstvo, velike in rekordne dosežke, ampak da bi pokazali dobro voljo, prizadevanje za sodelovanje, vero v olimpijske ideale.⁷

Olimpijski komite Sovjetske zveze je v naslednjih dneh sporočal, da nadaljuje s pripravami in da nikakršne sile ne morejo spodkopati olimpijskega gibanja.⁸

Generalni sekretar Organizacije združenih narodov Kurt Waldheim se je zelo zavzel za zmanjšanje napetosti in podprl igre v Moskvi.⁹ Pravtako je združenje državnih Olimpijskih komitejev – AKMO, po dvodnevnem sestankovanju v Mexico Cityju, zahtevalo od Mednarodnega olimpijskega komiteja, naj prepreči poskuse organiziranja bojkota.¹⁰

Priča smo bili drugačni igri, novi rundi politike, ki sta jo velesili še enkrat sklenili zaigrati na račun ostalega sveta. Igrali sta se dvojni diktat: kdor pride v Moskvo je sovražnik "svobodnega sveta", kdor pa ne pride, je slabič, ki se vdaja pritisku imperializma. Šport je postal le simbol, majhen otok v morju napetosti in konfliktov, sovražnosti in nasilja.¹¹

Alternative ni

Ko je potekel Carterjev rok umika sovjetskih sil¹² iz Afganistana (20. februar 1980), se je ameriška vlada samodejno (kdo bi se oziral na športnike) odločila nepreklicno bojkotirati poletne igre v Moskvi.¹³

Na slovesnem sprejemu po končanih zimskih olimpijskih igrah v Lake Placidu za 150 ameriških olimpijcev v Beli hiši je nauspešnejši športnik iger, hitrostni drsalec Eric Heiden,¹⁴ predsedniku Carterju izročil podpisano peticijo športnikov proti bojkotu.¹⁵ Carter, gotovo pod močnim vtisom, zahteve nacionalnih herojev najbrž ni mogel kar ignorantsko vreči preko ramena. Po hollywoodsko spretno, kot to znajo le ameriški prvi možje, se je delikatni situaciji izog-

⁹ Dnevnik, 30. 1. 1980, str. 3.

¹⁰ Dnevnik, 7. 2. 1980, str. 14.

¹¹ Delo, 9. 2. 1980, Sobotna priloga.

¹² Brežnjev je umik iz Afganistana pogojeval z ameriškim nevmešavanjem v zadeve. (Delo, 23. 2. 1980, str. 1).

¹³ Delo, 21. 2. 1980, str. 1.

¹⁴ Novinarji so izbrskali, da predniki petkrat zlatega Erica izvirajo iz Ljubnega ob Savinji. Njegova prababica Vezočnikova in praded Kumeršek sta se l. 1905 preselila v Ameriko. Babica Olga Thompson, ki je bila ena najbolj unetih navijačic na tribunah stadiona za hitrostno drsanje, je ohranila stike s sorodniki. V pismu (Olga govori slovensko, pravzaprav staro ljubensko narečje, pisma pa piše raje v angleščini in doda kasneje pozdrave v slovenščini; Delo, 19. 2. 1980, str. 11.) sestričnima Pepci Cerar in Tončki Juvan je zapisala, da je Ericova velika želja udeležiti se zimskih iger v Sarajevu in tako obiskati takratno domovino. Pri želji pa je tudi ostalo. Eric, ki je dosegel v drsanju vse, je le-tega opustil in se posvetil kolesarstvu. (Olimpijske steze).

¹⁵ Delo, 27. 2. 1980, str. 1.

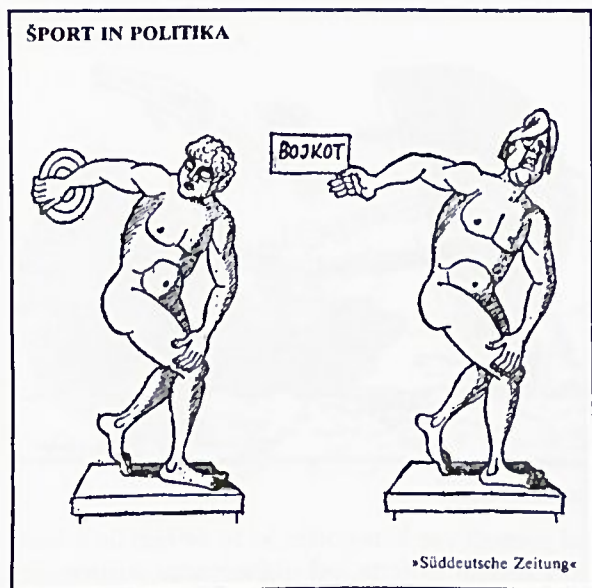
⁴ Delo, 23. 1. 1980, str. 3.

⁵ Delo, 28. 1. 1980, Delo šport.

⁶ Delo, 31. 1. 1980, str. 3.

⁷ Prav tam.

⁸ Delo, 2. 2. 1980, str. 9.

Delo, 24. januar 1980

nil in se kmalu zatem, sicer zelo kratek čas, začel zanimati za neko novo idejo.

Grški premier Karamalis je hotel poiskati nekakšno rešitev v stilu: "Kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima". Oprijel se je zamisli, da bi se igre poslej odvijale v Olimpiji. Tako bi bil olimpijski ideal rešen svetovnih, političnih in ideoloških nesporazumov.¹⁶ Carter je idejo podprl v govoru na večerji (nekega) ameriško-grškega združenja v nekem washingtonskem hotelu.¹⁷ A to je bilo tudi vse. Sledil je razplet igre.

Mednarodni olimpijski komite, ki je v Lake Placidu tako kot na vsakih igrah vneto zasedal, je soglasno sprejel predlog, da bodo igre poleti v Moskvi.¹⁸ V Moskvi so zavrnjeno Carterjevo resolucijo pozdravili.¹⁹ Športniki ZDA in zahodnih držav²⁰ so se še enkrat obrisali pod nosom. Vzhodni blok (z izjemo Romunije) je vrnil olimpijski udarec kasneje, 1984 v Los Angelesu. Poli-

¹⁶ Delo, 9. 2. 1980, str. 4.

¹⁷ Delo, 27. 2. 1980, str. 1.

¹⁸ Delo, 14. 2. 1980, str. 1. Vseh 73 članic je sklep podprlo.

¹⁹ Dnevnik, 13. 2. 1980.

²⁰ V ZR Nemčiji so se razvnele ostre politične razprave glede udeležbe v Moskvi. Vlada in opozicija sta Carterjev predlog o bojkotu podprli in športnim organizacijam neprikrito zagrozili z zmanjšanjem denarne podpore. Predsednik Olimpijskega komiteja se je zavzemal za udeležbo. Kljub protestu športnikov pa je nacionalni komite sklenil, da se tger ne udeležijo. Udeležbo v Moskvi je odpovedalo 30 držav, 33 pa jih ni odgovorilo na povabilo. – Kronika 100 let olimpijskih tger: 1896-1996, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana, 1996, str. 12, 13. (Dalje: Kronika 100 let olimpijskih tger).

Delo, 31. januar 1980

tika je še vedno zmagovala. Kratko pa je vselej potegnil, tako kot vedno, zadnji v verigi – šport in športniki ter športnice.

Kriza z imenom Olimpizem

Olimpizem je postal nemočen, idealiziran duh. Kriza organizacije Mednarodnega olimpijskega komiteja je bila do tedaj že dolgo jasna in luknje v njegovem institucionalnem mednarodnem okviru so vse bolj zevale.

Mednarodni olimpijski komite se je že v sedemdesetih pokazal kot oligarhična samostojna organizacija z vseobsežnimi svetovnimi monopolističnimi tendencami, kateri manjka demokratičnih struktur, legitimnosti in kontrole od spodaj. Od dekolonizacije Afrike in Azije in od začetka rasti neevropskih športnih gibanj je športna scena začela zoreti drugače in olimpijske strukture so začele kazati na ogromno nacionalno in kulturno neenakost. Olimpizem je postal pomemben faktor ekspanzije Zahoda v kulturo tretjega sveta (na račun njihove prvobitne podobe).²¹

Strukturni problem dominacije Zahoda pa se je še bolj poglobljajal zaradi prevlade kapitalističnega in komercialnega mišljenja v gibanju in večanja odvisnosti od interesov multinacionalk v tej elitistični organizaciji.

²¹ H. Eichberg, *Body cultures. Essays on sport, space and identity*, Routledge, London and New York, 1998.

Delo, 9. februar 1980

Vse od tedaj pa do danes se vprašanje preoblikovanja Mednarodnega olimpijskega komiteja neprestano prelaga. Tako in drugače.

Podporo jugoslovanski ideji organiziranja zimskih olimpijskih iger v Sarajevu, leta 1984, ki se je ob dejstvu abstinence vsakršne sodobne zimskošportne osnove²², v začetku sklicevala na neokrnjeno naravo, lahko razlagamo tudi kot kratkoročni poskus rešitve tega vprašanja. V neprestani igri bojkotov med blokoma hladne vojne, so bile igre svojevrstna zahvala jugoslovanskemu vodenju neuvrščene politike. Jugoslavija je bila edina od "bandunških" držav zmožna zahtevne organizacije in olimpizem je to dobrovoljno izkoristil. Na igrah, ki so pomenile enega zadnjih romantičnih labodjih spevov bratstva in enotnosti narodov Jugoslavije, je bilo daleč preseženo število²³ držav udeleženk.

Konec hladne vojne je dejansko pomenil konec izsiljevanj z bojkoti, a rešitev ogroženega olimpijskega internacionalizma so izvedli z drugačno terapijo (zahodno – kapitalistično, ki je "vojno" dobila): reanimacijo Olimpije s terapijo komercializacije. Edino denar je v športu zmo-

gel preseči vse kategorije, ki so se razvile v toku burkaškega stoletja, od oblikovanja sorbonskega olimpijskega gibanja.

Žrtve morajo biti. Prva žrtev (in nikoli več ne bo tako, kot je bilo) je bilo pravilo 26 – o pripustitvi izključno amaterskih športnikov na olimpijske igre. Odmik od Coubertinovih načel je nakazal in izvedel prav tri dni pred Moskvo izvoljeni predsednik Mednarodnega olimpijskega komiteja Juan Antonio Samaranch. Edino s komercializacijo in profesionalizmom je po njegovem olimpijsko gibanje pripravljeno na sodobne zahteve. Ob poletnih igrah v Los Angelesu 1984, se je pokazalo, da iger brez popolnega privatnega financiranja (rigoroznega vstopa sponzorjev in prodaj pravic za TV prenose) sploh ni mogoče izvesti. Proces popolnoma privatno financiranih iger je posledično prinesel tudi številčno vključitev novih športov in podrejanje športnih bojev atraktivnim terminom v olimpijskem programu.²⁴

Sodobnemu olimpijcu je važno sodelovati, a pomembneje je uresničiti največji sen in zmagati, postati olimpijček. Le olimpijčki so še zanimivi sponzorju, ti pa za pot do zmage ne izbirajo več sredstev...

A vrnimo se k naši zgodbi "čez lužo".

Lake Placid in znova očitki

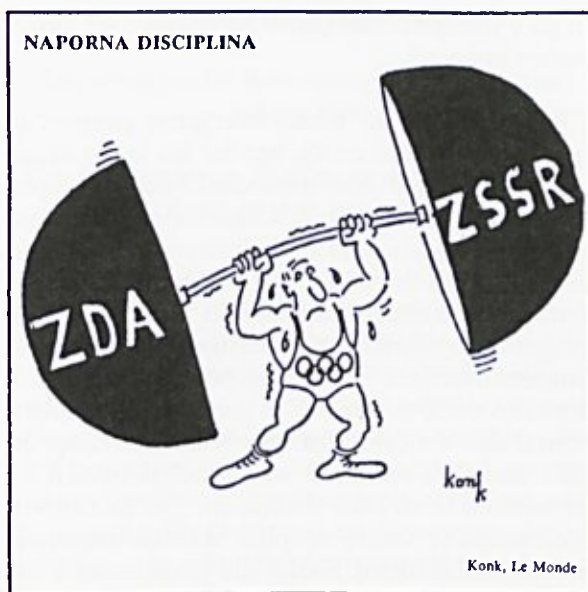
Generalna ocena novinarjev, ki so na igrah bili, je bila, da so te bile slabše organizirane. Američani se niso potrudili.²⁵ Najslabše so bili ure-

²² Ključno vlogo so v Sarajevu in planinah naokoli odigrali Slovenci, ki so edini imeli prepotrebne izkušnje pri pripravi pomembnih mednarodnih tekmovanj. Tako "ratraki" kot tudi strokovnjaki so vsaj malce pripomogli tudi k "olimpijski afirmaciji" slovenskega jezika, ki je svoj trenutek slave doseglo s Križajevu (sicer malce jecljavo) olimpijsko prisego na otvoritvi iger. Kar zadeva povezovalno šport-politika, pa povejmo, da se je ta še enkrat pokazala z izstrelitvijo predsednika komiteja olimpijskih iger Branka Mikulića med zvezde jugoslovanske vrhovne politike.

²³ V Sarajevu se je (potem ko je Mednarodni olimpijski komitej prvič sprejel stroške za enega tekmovalca) iger udeležilo 49 držav, v Lake Placidu jih je bilo 37. (Kronika 100 let olimpijskih iger, str. 159).

²⁴ Kronika 100 let olimpijskih iger, str. 12, 13.

²⁵ Olimpijske steze, str. 172.

Delo, 20. februar 1980

jeni prevozi. Novinarji so se pritoževali in organizator se je velikokrat iz velikih težav rešil s spretno improvizacijo. Pritožb s strani sovjetskih udeležencev je bilo posebej veliko. Koliko namernih napak so jim povzročili organizatorji in koliko teh je moč razložiti v kontekstu celotne šepave organizacije, je težko oceniti. Gotovo se posebej zanje niso pretegnili, šla pa je šepava izvedba iger na njihov mlin.

V Moskvi so tako zamerili Američanom, ker so na newyorškem letališču pustili čakati sovjetsko letalo polni dve uri, nakar je moralo odleteti v Washington. Športniki so morali tako v avtobusu odsedeti dvakrat daljšo pot. Po centralni TV mreži so poročali o neprimerni namestitvi športnikov in zelo poudarjali bodoče jetniško poslanstvo olimpijske vasi.²⁶ Tekača Zinjatina in Ročeva naj ne bi obvestili o podelitvi medalj in ju tam ni bilo.²⁷ Sovjetski smučarji so imeli veliko težav pri nastanitvi, posebej pa naj bi jih opozarjali, da vsakokrat na smučišču pokažejo smučarsko vozovnico, medtem ko smučarjev iz Jugoslavije²⁸ po vozovnicah nihče ni spraševal.²⁹

²⁶ Dnevnik, 14. 2. 1980, str. 15. Za Dnevnik sta iz Lake Placida poročala Jože Pogačnik in Tone Vogrinc.

²⁷ Dnevnik, 16. 2. 1980, str. 14.

²⁸ Jugoslovanski alpski smučarski izkupiček bo ostal v zgodovini vedno zaznamovan z osmoljenim Križajem. V veleslalomu je za samo 2 stotinki zaostal za olimpijskim bronom. V slalomu pa je kot najožji favorit celo za zmago v prvem teku (morda tudi v sumljivih okoliščinah) spregledal 36. vrata, zavil v levo, vrata pa pustil na desni in bil tik pred drugim nastopom, potem ko je moral v prvem še enkrat kot 19. brž nastopiti, diskvalificiran.

²⁹ Dnevnik, 11. 2. 1980, str. 4.

V dvorano, na led, k spopadu v čeladah, mož na moža

V času blokovskega ravnotežja sta sili merili moči na različnih področjih, največkrat na tujih tleh, pa tudi v vesolju. Iz oči v oči pa le poredko. Velikokrat čisto na robu spopada je prevladal razum nad možnostjo katastrofalnih posledic. Boj se je tako insceniral na nižji nivo, prirejena bojišča, na atletske stadione, v parketirane dvorane, na travnate površine, v modre bazene. Množični boj so tako zamenjale ekipe specializiranih in-sektov, izbranih državljanov. Boj je tako postal prestižni fenomen, v katerem se je vsakdo rad poistovetil z izbrano vrsto, odeto v bojne barve dresa. Zmage so bučno proslavljali, ob porazu prizadeto žalovali. Ob prihodu domov jih je pričakal "slavolok", po "krivičnem" porazu pa so se kmalu užaljeni vrnili med svoje uteži in teke in z jekleno voljo čakali na revanšo.

Veliko pričakovanje je bilo tako namenjeno tudi hokejskemu dvoboju v finalni skupini obračunov med domačimi ZDA in Sovjetsko zvezo. Simbolni spopad supersil so tesno, 4:3, potem ko so vseskozi vodili Sovjeti (1:0, 2:0, 3:2), dobile ZDA.

V zadnjem dvoboju so amaterski ameriški študenti za potrditev olimpijskega zlata³⁰ le še premagali Fince, 4:2. To je bila velika senzacija iger, saj so sovjetski hokejisti tik pred začetkom iger nadigrali ameriško reprezentanco v newyorškem Madison Square Gardnu kar z 11:3.³¹

Na začetku turnirja je kazalo vse drugače. ZDA so pred igrami sicer obljubile zlato, a so že v prvi tekmi modre skupine razočarale občinstvo. Pičle štiri sekunde³² pred koncem so proti Švedom komaj uspele izenačiti.³³ Sovjeti so s 67 streli na gol pohodili Japonce, 16:0. Že v naslednjem kolu pa so Američani navdušili z zmago (7:3) proti favorizirani reprezentanci ČSSR,³⁴ ki se je je sovjetski trener Tihonov najbolj bal.³⁵

³⁰ Edino zlato so ZDA osvojile na domačih zimskih olimpijskih igrah v Squaw Valleyu, leta 1960. (Delo 23. 2. 1980).

³¹ Olimpijske steze, str. 174. Dnevnik, 13. 2. 1980, str. 16, poroča o izidu 10:3.

³² Dnevnik, 13. 2. 1980, str. 16, poroča, da je do konca manjkalo še 27 sekund.

³³ Delo, 14. 2. 1980, str. 10.

³⁴ Delo, 16. 2. 1980, str. 7.

³⁵ Delo, 22. 2. 1980, str. 11. Njihove tekme je posnel na videotrak.

V predzadnjem kolu, pred uvrstitvijo najboljših štirih reprezentanc v finalno skupino, so se sovjetski hokejisti mojstrsko izvlekli proti Fincem. Pet minut pred koncem jim je kazalo slabo, rezultat 1:2 pa so do konca preobrnil v 4:2. Kazalo je, da grenkobe poraza Sovjeti spet ne bodo občutili in niso je že od Grenobla 1968. Tam jih je zadnjič ugnala ČSSR (4:5), poslej pa so redno dobili vse olimpijske turnirje.³⁶

Boj in srčnost domačih fantov je ob bučnem navijanju 8000³⁷ gledalcev zmagala nad tehnično zrelostjo rdečih. Daily Olympic Digest je mastno napisal ob sliki čez celo stran: U.S. ICERS TRIUMPH.³⁸ Znano je, da od vseh zimskih športov prav hokej v ZDA največ pomeni. Carter ni odlašal, trenerju Brooksu in vsem igralcem je takoj čestital k zmagi nad SZ.³⁹ Zmaga hokejistov je povsem zasenčila najsijajnejšo bilanco zimskih olimpijskih iger, pet zlatih medalj Erica Heidena⁴⁰ v hitrostnem drsanju. V Lake Placidu je na tisoče navijačev v praznovanju prebedelo noč. V Moskvi so sprejem hokejistov odpovedali.

Politično v športnem vseeno spuhti

In vendar, četudi je bil sprejem sovjetske delegacije ob otvoritvi bolj zadržan, je nastop drsalnega para Rodnina in Zajcev vseeno izzval glasne ovacije publike.⁴¹ Iz avditorija se je oglasil le osamljen klic: "Pojdite domov!", drugi gledalci pa so glasno negodovali zaradi takega ravnanja.⁴²

Tudi o odločilni tekmi hokejskega turnirja so novinarji poročali kot o korektni. Tekma je bila ocenjena kot "fair", kljub konfliktom, ki so sicer v hokeju običajni. Sovjetsko ekipo so gledalci sprejeli korektno, navijali so za svoje, od tretjine do tretjine bolj zavzeto. Razporeženje na tribinah je bilo razposajeno, gledalci so si med odmori s tribune na tribuno metali frizbije. V vse prej kot napetem vzdušju je med ogrevanjem predmet spretno ujel tudi eden izmed sodnikov

in ga v istem zamahu vrnil na tribuno ter požel bučen aplavz.⁴³

Politične igre so lahko kvečjemu preprečile športno merjenje moči, vendar ko je do njega prišlo, so tu ostali športniki sami. Podvržene pritiskom v veliki želji po dokazovanju je najboljše še bolj podžgala volja za dosežkom in tako le še pripomogla k borbenejši in kvalitetnejši igri. Seveda jim je prestižna zmaga nad "ideološkim sovragom" pomenila več kot druge (pravzaprav je pomenila ljudem vsakršnega poslanstva iz ozadja veliko več), vendar so jo razumeli le v športnem duhu. V direktnem spopadu sta se nasprotnika dodobra spoznala in naposled ugotovila, da tekmelec le ni tako drugačen, grd in zloben, kot mu ga je vselej vcepljal skrbno usmerjen propagandni ustroj. Enako mu je smrdelo iz ust in enako se je prepoten v znoju prerival in še bolj vneto tolkel po paku le v eni viziji, za zmago svoje ekipe.

Podobo hokejista bi lahko v skrajnosti približali bolj tragični vlogi zmanipulirano vodenega vojaka, ki se je znašel na krvavi fronti prve vojne. Ko mu je končno uspelo poslanstvo – ubiti nasprotnika –, mu je iz kateregakoli razloga začel brskati po žepih. Pri njem je našel edino cigareto, osebni dokument, sliko domačih, pismo dekleta... Končno je s pomočjo tega in še česa drugega, skritega za prekleto uniformo, ugotovil, da je nasprotnik enako zaslepljen našel svoje mesto v obrambi neke skupnosti, le v njemu nasprotnem jarku.

Vsi boji v simbolih, pod katerimi se znajde kardakoli človek, uniforma ali pa dres z grbom, so tudi dokaz človeku prirojene tekmovalnosti. Ta je v minulem stoletju prevečkrat izzvenela tragično. Vendar pa človek lahko tekmovalnost preusmerja tudi v "taprave" kurze, ki mu pomagajo preseči vsakršne, po človeku umetno ustvarjene meje.

Politični sistem je uvidel v športu še en teren za izkazovanje moči. Upanje za bolj čisti šport ostaja, le športniki ne bi smeli nikoli več nasesti na čeri politikanstva, ki je v njih uvidelo še eno orožje. Njihov način življenja je že tak, da se ji ne marajo in ne morejo posvečati. To, da se požvižgajo na politiko je že prav, le svoje usode se morajo bolj zavedati.

³⁶ Delo, 20. 2. 1980, str. 11.

³⁷ Delo, 25. 2. 1980, str. 11.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ 21-letni študent medicine iz Milwaukeeja je presegel tedanji rekord Skobilkove, štiri zlate medalje. (Olimpijske steze).

⁴¹ Kronika 100 let olimpijskih iger, str. 149.

⁴² Dnevnik, 21. 1. 1980, str. 15.

⁴³ Delo, 25. 2. 1980.

Zusammenfassung

Die olympische Bewegung zu Beginn des Jahres 1980

Von boykottierten Spielen zum direkten Konflikt zwischen den Supermächten

Die olympische Bewegung war zu Beginn der achtziger Jahre in großen Schwierigkeiten. Das Internationale Olympische Komitee mußte sich den großen Herausforderungen der Zeit stellen und entschieden auftreten, wenn es die Olympischen Spiele als wichtigstes Sportereignis der Welt bewahren wollte. Sehr bedeutend war der Beginn der Professionalisierung und Kommerzialisierung der olympischen Bewegung, die zu jener kritischen Zeit erfolglos mit einer weiteren Herausforderung zu kämpfen hatte - dem Boykott.

Eine sehr turbulente Zeit war der Jahresbeginn 1980 als Beispiel des "olympischen Kalten Krieges". Damals fand zwischen den beiden Weltmächten Sowjetunion und USA ein Kampf auf zwei Fronten statt.

Der erste, politische Kampf war das amerikanische Beharren auf dem Boykott der Sommerspiele in Moskau wegen der sowjetischen Intervention in Afghanistan. Der Boykottaufruf wurde - zum Schaden des Sports - auch befolgt. Carters Aufruf, den die Sowjets lautstark als Zerstörung der ewigen friedensstiftenden olympischen Idee bezeichneten, wurde von der Mehrheit der kapitalistischen Staaten des Westens durchge-

führt. Die olympische Idee war in großem Maße bedroht. Bei Abwesenheit direkter militärischer Zusammenstöße verlagerten sich die Rivalität auch in den Sport. Das politische System erblickte im Sport einen weiteren Bereich zur Demonstration von Macht. Zusammen mit dem vier Jahre später ausgeübten Boykott des Ostblocks bei den Olympischen Spielen in Los Angeles bedeutete dies einen der Höhepunkte der späten Phase des Kalten Krieges.

Der zweite Schauplatz der Kämpfe war die Sportarena bei den Olympischen Winterspielen in Lake Placid. Die größte Aufmerksamkeit erregte der Hockeyzweikampf um die Goldmedaille zwischen der Sowjetunion und den Vereinigten Staaten. Einige wollten den sportlichen Wettkampf zu einer allgemeinen Abrechnung zwischen Ost und West ausnützen, doch fielen die Sportler sowie die Mehrheit der Zuschauer nicht auf die politischen Intrigen herein.

Die politischen Spiele konnten zwar ein sportliches Wettmessen der Kräfte zum Teil verhindern. Als es aber zum sportlichen Kampf kam, bekam der Sportsgeist doch seine Chance.

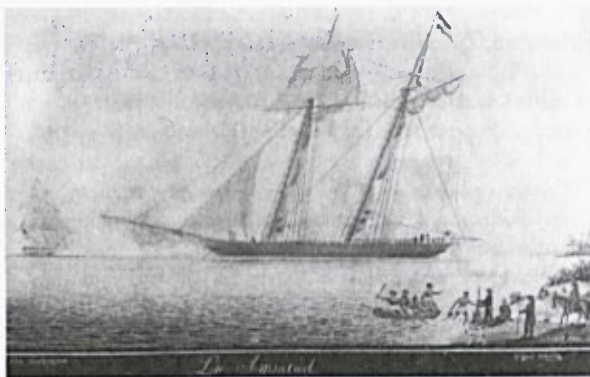
Dennoch waren die politischen Intrigen nicht selten ein Hindernis auf dem Weg der Sportler. Leider mußten Sportler des öfteren auch zu Hause bleiben. Ihr Schicksal war - und wird - immer mit Abhängigkeiten verbunden sein, sei es die damalige Abhängigkeit von staatlichen Institutionen, sei es die heutige Abhängigkeit von Sponsoren.

Oto Luthar

LA AMISTAD: TEMNI SPOMIN NA KOLONIALNI ČAS SEVERNE AMERIKE

La Amistad ni bila tipična ladja za prevoz sužnjev, temveč običajni trgovski škuner, ki je zaslužnjene Afričane prevažal zgolj po naključju. Glede na to je nesoglasje med imenom in vsebino vsaj za spoznanje manj cinično. Toda nesrečnikom, natlačenim v podpalubju, to gotovo ni bilo v pretirano tolažbo. Če bi razumeli špansko in videli, da jih od najdražjih za vedno ločuje ladja s tako plemenitim imenom, kot je *Prijateljstvo*, njihov obup ne bi bil nič manjši. Prav nasprotno, subtilnejši bi to lahko razumeli kot dodatni udarec zle usode in njihova groza bi se samo še povečala. Skratka, formalno dejstvo, da La Amistad ni bil običajni člen v trgovini s sužnji položaja Singbejevih tovarišev ni v ničemer spremenila. Singbe (v nekaterih virih tudi Cinque), ki se je s svojimi 48 tovariši uprl, pobil skoraj vso posadko *Prijateljstva* in se po zaslugi lažnivega navigatorja namesto na poti domov znašel ob južni obali Nove Anglije, se je s to podrobnostjo seznanil šele na sodnem procesu, ki je trajal še dve leti potem, ko so jih zajeli ob obalah Long Islanda. Tam, v Hartfordu in kasneje v New Havenu, je izvedel, kaj pomeni ime La Amistad, kdo je bil lastnik ladje in kakšni usodi so z uporom ubežali.

Toda preden zvemo več o tem upor in njegovih posledicah, pogledimo še na drugo prizorišče. Na obalni pas med rekama Connecticut in Pawcatuc v današnji zvezni državi Connecticut, kjer so nekoč živeli indijanci Pequot. Le-ti so se namreč z belskim razumevanjem besede *prijateljstvo* seznanili že dve stoletji pred Singbejem in njegovimi petindvajsetimi preživelimi sotrpini. Da sta pojma prijateljstvo in spoštovanje pri belcih tesno povezana z besedico korist, so pripadnice in pripadniki plemena Pequot spoznali predvsem v noči s 25. na 26. maj 1637. Na pogořišču njihove vasi pri Wethersfieldu je obležalo več kot 600 otrok, žena in moških vseh starosti¹.

La Amistad

Preživele člane plemena so belci, zvečine angleški priseljenci, prepustili v sužnost svojim zaveznikom Mohikancem in indijancem iz plemena Narragansetts. Za več stoletij so jim prepovedali uporabo njihovega plemenskega imena in jih tako vse do 1983 dobesedno zbrisali iz zgodovine. Okoli spomina na ta dogodek so kustosi pequotskega muzeja in raziskovalnega centra pred dvema letoma (otvoritev je bila avgusta 1998) uredili eno najlepših zbirk na svetu, in to nedaleč stran od muzeja na prostem, kjer so v starem mystiškem pristanišču za konec leta 2000 načrtovali dokončanje kopije legendarne ladje La Amistad.

◆◆◆

V pričujočem prispevku želim na podlagi kratke rekonstrukcije zgoraj omenjenih dogodkov predstaviti dva uspela koncepta materialne rekonstrukcije preteklosti. Predstaviti želim dva primera, ki bosta v muzejskih krogih po svetu verjetno še precej odmevala. Prvi, Mystic Seaport je nastal v starem pristanišču Mystic, kjer se ob nedokončanem Amistadu lahko sprehodimo skozi verno kopijo pristanišča iz začetka 19. stoletja. Drugi, Mashantucket Pequot Museum and Research Center, pa je nastal sredi enega najmlajših indijanskih rezervatov v ZDA. Dolgotrajni postopek za njegovo ustanovitev je na začetku osemdesetih s svojim podpisom zaključil tedanji ameriški predsednik Ronald Reagan. Ameriška zvezna država Connecticut, najjužnejši del Nove Anglije, ki jo v Evropi poznamo predvsem po univerzi Yale v New Havenu, je tako dobila še enega v vrsti odličnih muzejev, raziskovalnih centrov in prestižnih izobraževalnih ustanov. Podmorniškem muzeju v New Londonu, morskemu akvariju v Mysticu, Wesley Collegeu v Middletownu ... se je pridružil še najsodobnejši indijanski muzej in raziskovalni center v ZDA. Kot mnoge druge podobne ustanove se tudi ta deloma financira iz najpomembnejše indijanske de-

¹ Theresa Hayward Bell, Steve Dunwell (fotografije), Jack Campisi (ur.), *Mashantucket Pequot Museum & Research Center, Mashantucket, Connecticut 2000*, str. 41.

Trije pripadniki plemena Pequot uživajo ob kajenju pipe

javnosti sodobnega časa: igralništva. Toda več o povezavi med zabavno industrijo in raziskovanjem kasneje.

V ospredju mojega interesa je vendarle koncept materialne predstavitve nekega zgodovinskega procesa, na tem mestu najprej koncept predstavitve zgodovine uničenja in ponovnega rojstva nekega ljudstva. Poleg tega vojna med belci in indijanci Pequot (1637-39) ne predstavlja samo enega najzgodnejših primerov nasilne kolonizacije izvornih prebivalcev današnjih ZDA, temveč zaznamuje začetek radikalnega reševanja indijanskega vprašanja. Od tedaj pa vse do 20. stoletja je vsako indijansko pleme, ki se ni podredilo belcem, doživelo enako usodo. Do konca sedemdesetih let pravkar minulega stoletja je ameriška vlada načrtno preganjala vsako indijansko iniciativo in budno pazila na vse aktiviste ameriške plemenske zveze ... Spremembe so prinesla šele osemdeseta leta, ko je zvezna administracija korenito spremenila svoj odnos do izvornih Američanov in začela načrtno podpirati njihov institucionalni in ekonomski razvoj. To je bila končno tudi priložnost za indijance Pequot, ki so po štiriletnem prizadevanju na sodišču in v amerškem kongresu leta 1983 za simbolično vsoto en ameriški dolar odkupili del svoje zemlje in ustanovili svoj rezervat.

S tem je bil na nek način sklenjen krog, ki se je začel leta 1524, ko je italijanski raziskovalec Giovanni da Verrazanno pristal v zalivu Narragansett in tam poleg bogate zemlje in gozdov, polnih divjih živali, odkril tudi spretno ljudi, ki ga niso presenetili samo s svojimi lovskimi in obrtniškimi veščinami, temveč predvsem s sposobnostjo izdelati kanu za kar petnajst ljudi. Preseñetilo ga je dejstvo, da so docela obvladali longislandski zatok in brez večjih težav dosegali obalne otoke od Cape Coda do Long Islanda.

Srečal se je s polnomadskim ljudstvom z bogatim socialnim življenjem. S plemenom, ki je vse odločitve sprejemalo na podlagi konsenza, sprejeto pa izpeljalo pod vodstvom šamana (sachems)² in powowa oz. varuha plemenskega spomina.

Od prvega intenzivnejšega stika pa vse do začetka 17. stoletja se njihovo življenje ni bistveno spremenilo. Pravzaprav ga je spremenila šele tekmovalnost med Nizozemci in Angleži, ki so se borili za prevlado v indijanski trgovini s kožami. Indijanci Pequot se v tej borbi niso znašli samo zato, ker so bili neposredni sosedi obojih, temveč tudi zato, ker so bili vezni člen v trgovini s plemeni v notranjosti. Kot izdelovalci wampuma, en do dva milimetra debelih in štiri do pet milimetrov dolgih valjastih obeskov, so bili ustvarjalci edine valute, ki je zanimala plemena v notranjosti. Tako Nizozemci kot Angleži so z različnimi predmeti (blagom, orodjem in orožjem) od indijancev Pequot kupovali wampum, plačilno sredstvo za nakup bobrovih kož, in tako dvojno zaslužili. Najprej zato, ker so domala zastonj prišli do plačilnega sredstva, nato pa, vajeni trgovskih špekulacij, umetno dvignili ceno. Za "denar" z močno precenjeno vrednostjo so plačali s slabim orodjem in orožjem, ki ni niti približno odtehtalo vrednosti bobrovih kož. Kot kaže, pa tako enim kot drugim tudi dvojni zaslužek ni bil dovolj. Vsaka skupnost je želela docela obvladati trgovino z notranjostjo, ne glede na to, da so si na začetku razdelili "interesne sfere". Nizozemci so sprva obvladovali področje severovzhodno od Novega Amsterdama, vse do današnje meje med Connecticutom in Massachusettsom, Angleži pa naj bi se držali področij današnjega Massachusettsa, New Hampshirea, Rhode Islanda, Maina in Vermoneta. Načelnega dogovora se seveda ni držala niti ena niti druga stran, ceno za "nesporazume" in kršitve dogovora pa so plačevali indijanci. Njih so namreč oboji proglasili za nenačelne, ker so

² *Ibid.*, str. 20.

želeli trgovati tako z enimi kot z drugimi. Od tod naprej je bila njihova usoda zapečatenjena. Vse pogostejše je prihajalo do posamičnih sporov in incidentov, v katerih so bile žrtve na obeh straneh. Leta 1636 je eden od incidentov prerasel v napad na manjšo pequotsko vas. Indijanci so vrnili z napadi na posamične kmetije in trdnjavo Saybrook, ki je ležala ob ustju reke Connecticut.

Vojaška posadka, ki je že dlje časa iskala povod za obračun z indijanci, je to priložnost izkoristila in z blagoslovom lokalnega pastora izpeljala kazenski pohod, ki je prerasel v vojno. Posledice so bile, kot že omenjeno, katastrofalne. Z oblička zemlje in zgodovine je za 345 let izginilo celotno ljudstvo. Zadnje prizorišče te drame je bil – podobno kot v sodnem postopku v zvezi z Amistadom, dvesto let kasneje – Hartford, današnje glavno mesto države Connecticut. Žal je bila takratna odločitev sodnikov povsem nasprotna od odločitve njihovih kolegov v 19. stoletju. Presodili so namreč, da je potrebno indijance Pequot tudi formalno ukiniti. Prepovedali so uporabo plemenskega imena, preživele člane pa prepustili na milost in nemilost zavezniških Mohikancev in Narragansetovcev.

V desetletju potem se je del Pequojcev sicer znova osamosvojil in se s pomočjo novega vodje lokalne uprave preselil v obalna močvirja, toda ime je izginilo. Pleme je ob preselitvi dobilo slabih 1200 hektarjev zemlje, vendar so do začetka 18. stoletja uspeli obdržati samo tretjino te posesti.³ Nekaj so pobrala rastoča okoliška naselja, večji del pa lokalno središče Groton, od koder vozi danes trajekt na vzhodni del Long Islanda.

Sledilo je obdobje tako imenovanega "velikega prebujenja" (Great Awakening). Prvi indijanci z izobrazbo, skoraj vsi po vrsti pastori, so predstavnike različnih plemen Nove Anglije prepričevali, naj sprejmejo avtoriteto in moralne norme belcev, saj bodo tako lažje preživeli. Na začetku je imelo gibanje relativno velik odmev, toda potem, ko so indijanci ugotovili, da obljubljenе socialne in zakonske pravice za njih ne veljajo, tudi to "zbliževanje" z belci ni uspelo. Sledila je protireakcija, katere glavna posledica je bila ustanavljanje ločenih indijanskih naselij. Eno najbolj znanih se je imenovalo Brothertown, ustanovili pa so ga na ozemlju Oneida indijancev, v današnji državi New York. Gibanju se je pridružilo precej Pequojcev iz mashantucketskega

Izdelava kanuja s pomočjo ognja

okrožja, kar je pomenilo, da se je matična skupnost še dodatno zmanjšala.

Toda to še zdaleč ni bil konec. Kaj kmalu je namreč sledil novi udarec. Država je odprodala še dodatne štiri petine že tako precej okrnjenega pequoskega ozemlja, na katerem je sedaj živelo dokaj skromno število družin, ki so se v glavnem preživljale z delom na kmetijah belih farmerjev. To predzadnje prelomno obdobje v njihovi zgodovini je še posebej skrbno obdelano tudi v muzejski predstavitvi. Na tej točki se prikaz pequotske preteklosti bistveno spremeni. Namesto zgodbe celotnega plemena od tu naprej sledimo samo še posameznim življenjskim zgodbam nekaterih članov plemena. Predstavljeno je življenje Austina Georgea, ki se je boril v državljanski vojni na strani severa. Spoznamo se z Ephraimom Williamsom, spretnim zidarjem, ki je s svojim delom lahko preživel veliko družino. Srečamo Hannah Caleb, Sally George in Anne Wampy, ki so na predzadnjem prelomu stoletij v večji meri od njihovih moških vrstnikov skrbele za ohranitev plemenskega spomina. Pred nami se zvrsti vse polno posameznih usod, katerih predstavniki, so vse do srede 20. stoletja nosili zgolj angleška imena. Šele potem so si nekateri začeli dodajati v svoja imena prevode starih imen. Tako je npr. Richard A. Hayward, poglavar Pequojcev v času, ko je connecticuški guverner podpisal zadnji dokument o ustanovitvi rezervata in priznanju plemenskega imena, začel svojemu imenu dodajati indijansko ime "Skip" oz. Poskok.⁴

³ Ibid., str. 10

⁴ Ibid., str. 13

Masaker v utrjeni vasi indijancev Pequot leta 1637

Starejša obdobja desetisoletne zgodovine Pequojcev in njegovih prednikov so predstavljena prav nasprotno. Tako ženske kot moški pripadniki plemena so predstavljeni kot sestavni deli skupnosti. Posameznik je vsakokrat postavljen v svojo družbeno vlogo lovca, zdravitelja, pripravljalke hrane, ribiča, učitelja ... Pred obiskovalcem se zvrstijo prizori lova na karibuje, nabiranja hrane, zimovanja in trgovanja. Daleč najbolj zvesto in prepričljivo je predstavljeno življenje v pequoški vasi. V ogromnem osrednjem prostoru muzeja je postavljena celotna vas z voščenimi figurami naravne velikosti. Lutke indijancev so izdelane neprijemno boljše kot podobe iz zbirke Madame Tussaud. Na licih nekaterih "indijancev" vidimo sledi vodenih koz, starejši, že rahlo sključeni člani plemena se ponašajo z rastočimi trebui. Tetovaže obrazov so nadvse prepričljive, podobno kot ribe, ki se "pečejo" na umetnem ognju. Obiskovalec, sicer opremljen z magnetofonskim komentarjem, po nekaj minutah sprehoda sredi prizorov vaškega vsakdana dobesedno zavoha hrano, začuti vročino poletnega popoldneva ter zasliši glaso-ve ptic in lajež psov.

Prijetno preseneča tudi polifonična predstavitev vojne. Predstavljena so namreč vsa tri stališča: pequoško, nizozemsko in angleško. Najbolj pretresljiv pa je vsekakor tričetrtturni igrani film, ki prikazuje celotno dogajanje v letih 1636, 1637 in 1638. Vsako polno uro si ga obiskovalci lahko ogledajo v eni od dveh velikih dvoran. Poleg obeh je v vsem muzeju še šest manjših, v katerih se nepretrgoma vrstijo različni dokumentarci. Od

pripovedi starih "varuhov plemenskega spomina" do nedavne zgodbe o boju za rezervat. Večina eksponatov, ki so prav tako urejeni v narativno celoto, je opremljena z računalniškimi ekrani, ki se odzivajo na dotik. Obiskovalcu je potrebno samo pritisniti na ustrezno točko in že se pokaže statična ali gibljiva, dokumentarna, risana ali igrana slika s komentarjem in dodatnimi napotki za bolj zahtevno publiko.

Drugi del celotnega centra tvorijo prostori inštituta za preučevanje indijanske zgodovine, galerija, knjižnica, osrednja dvorana za prireditve, dve restavraciji, prodajalna literature in spomin-

kov ter razgledni stolp, na katerega se obiskovalci odpeljejo brez vsakega spremstva in z vrha katerega se vidi ves rezervat, igralnica in velik del jugovzhodnega Connecticuta.

Spomladi, ko pokrajina ozeleni, iz listnatega gozda štrlita samo vodni stolp in hotel, ki gosti utrujene igralce na srečo. Skupaj z igralnico je Foxwood (uradno ime za celoten igralniški kompleks) eden največjih ekonomskih uspehov te ne preveč velike države. Kot kaže, so sicer precej konzervativni prebivalci Nove Anglije precej navdušeni igralci na srečo in zato vsak dan v mashantucketskih igralnicah pustijo toliko denarja, da lahko člani plemenske skupnosti širijo igralniško dejavnost, vlagajo v šolanje svojih članov, izpopolnjujejo zdravstveno oskrbo, vzdržujejo lastno košarkaško moštvo, oskrbujejo hitri čoln za prevoz v New York, lastno policijo ter izdatno financirajo svoj muzej in raziskovalni center. Finančni uspeh je tako velik, da so se po dobrih desetih letih obstoja igralnice že našli nevoščljivci, ki resno izpodbijajo odločitev o ustanovitvi rezervata. Nekateri so v svoji argumentaciji šli celo tako daleč, da so začeli dokazovati, da pequoško ljudstvo ni nikoli obstajalo. Nevoščljivci za nepričakovani uspeh indijancev skušajo državo prepričati, da prvi prebivalci Mashantucketa niso nikoli bili samostojno pleme in da je do rekonstrukcije plemenske zgodovine prišlo samo zaradi želje po neobdavljenem dobičku skupine potomcev nekdanjih staroselcev. Kot kaže, se bo tudi v Novi Angliji znova razvnela razprava, ali je odpis davkov za indijanske dejavnosti pra-

vi način za to, da se ZDA odkupijo za svoje zločine nad avtohtonim prebivalstvom.

Projekt Mashantucket Pequot Museum & Research Centre je nedvoumno dokaz za to, da se je ameriška zvezna administracija vendarle pravilno odločila. V deželi, kjer se izobraževalna in raziskovalna dejavnost v veliki meri financirata s privatnim denarjem, je to verjetno tudi edina možnost odločitev.

V to nas nenazadnje prepriča tudi drugi izjemni projekt, tj. Mystic Seaport oziroma pristaniški muzej na prostem. Zgodba, s katero sem začel opis, je samo del tega čudovitega muzeja, ki se prav tako v izdatni meri financira iz žepov zasebnikov. Po drugi strani pa za državnim deležem sredstev za obnovo Amistada stoji sam guverner Connecticuta. To dejstvo je še toliko bolj pomembno, saj je s tem država še enkrat simbolično potrdila sklep hartfordskega in newhavenskega sodišča, ki sta v letih 1840 in 1841 uporne sužnje oprostil obtožbe piratstva in zavrnila zahtevo španske krone, naj ZDA ladjo in njen tovor nemudoma vrnejo zakonitemu lastniku. Ker je bil med uporom španski lastnik ubit, se je na njegovo mesto tožnika postavila španska država in se pri tem sklicevala na meddržavni sporazum, ki narekuje, da si državi v takih primerih vračata lastnino.

Če ne bi bilo cele vrste abolicionistov, njihovih sposobnih pravnikov in moralne teže bivšega predsednika Johna Quincyja Adamsa, bi takratni aktualni predsednik Van Buren to verjetno tudi storil. O tem nenazadnje priča tudi njegov tajni ukaz, naj mornarica sredi noči obišče newhavensko ječo in črnce odpelje nazaj na Kubo. Tam sta namreč prebivala lastnika tovara, sicer španska državljana. Ko so borci proti suženjstvu za to izvedeli, ni bilo posledica samo štiriindvajseturno dežurstvo pred ječo in v pristanišču, temveč tudi Van Burenov poraz na volitvah. Celotna zgodba bi se verjetno končala precej drugače, če bi nesrečne črnce zajeli ob obali južnih držav ZDA. V Novi Angliji je bilo javno mnenje dvajset let po prepovedi trgovine s sužnji docela na strani upornikov. V njih niso videli sužnjev, temveč svobodne ljudi, ki so si izborili svobodo. Dvajset let pred Lincolnovim proglasom so namreč glasno zahtevali popolno ukinitvev suženjstva. V tistem času je bilo namreč suženjsko delo še vedno nekaj povsem normalnega, podobno kot so lahko plantažniki znotraj ZDA še vedno povsem

legitimno "vzrejali" nove sužnje. Prepovedan je bil samo uvoz novih Afričanov. Podobno kot v Španiji in v večini evropskih držav. Črnki, ki so jih pripeljali z obal današnje zahodnoafriške države Siera Leone leta 1839, so bili zato predmet nelegalne trgovine. Pošiljko, ki se je po nenavadnem spletu okoliščin znašla v ZDA, je pravzaprav legaliziral šele kubanski guverner, ki je za mastno plačilo v njihovo dokumentacijo zapisal *ladinos* in ne *bozales*, kot bi v resnici moral. Črnice, zaslužnjene po ukinitvi suženjstva, so prav zaradi pregona ilegalne trgovine s sužnji poimenovali drugače (*bozales*) od njihovih sotrpinov (*ladinos*) izpred leta 1820.⁵ Ko je sodišče to ugotovilo, odločitev ni bila več težka. Večjo težavo je predstavljalo sporazumevanje. Profesor Josiah Gibbs, jezikoslovec in predavatelj na univerzi Yale, ki so ga do takrat uporabljali kot tolmača, je bil premalo. Sam je namreč lahko ugotovil le, v katero jezikovno skupino (*Mendi*) spadajo obravnavani Afričani in na podlagi tega odkritja začel iskati pravega tolmača. Po nekajmesečnem iskanju je v newyorškem pristanišču našel Jamesa Coveya, bivšega sužnja, ki se je kasneje izšolal v prevajalca britanske mornarice. Šele tedaj se je lahko v sodni dvorani slišal tudi glas obtoženih. To, kar so izpovedali, predvsem pa dejstvo, da je vsak od njih v ločenih srečanjih obnovil isto zgodbo, je na koncu prepričalo prvostopenjsko, kasneje pa tudi zvezno sodišče, da obtoženi niso krivi. Podobnega mnenja so bili tudi študentje pravne šole na univerzi Yale. Le-ti so namreč poslušali predlog svojih profesorjev in se za čas sojenja iz predavalnice preselili v sodno dvorano. Kaže, da je danes najbolj prestižna pravna šola v ZDA že takrat premogla dovolj samokritičnih profesorjev, ki so bili prepričani, da se bodo njihovi slušatelji iz tega, že takrat izjemno odmevnega procesa, naučili več kot iz njihovih predavanj.

Kakorkoli že, dejstvo je, da so prisotni šele s pomočjo pravega prevajalca lahko izvedeli, od kod obtoženci prihajajo, kako so pristali v suženjstvu, kako so prišli čez ocean, kako je prišlo do upora in zakaj so se znašli tako daleč na severu. Sodniki, tožniki, branilci in poslušalci so si ob večkratnem poslušanju iste zgodbe lahko zelo natančno predstavljali dogajanje od trenutka, ko so se obtoženci znašli v suženjstvu. Samo začetki vsake zgodbe so bili različni. Le manjši del

⁵ Helen Kromer, *Amistad, The Slave Uprising Aboard the Spanish Schooner, The Pilgrim Press, Cleveland, 1997, str. 63.*

obtoženih so ujeli sami lovci na sužnje. Večino so v suženjstvo pahnili (prodali) njihovi sovaščani. Sam Singbe je postal žrtev neplačanih dolgov nekega vplivnega sovaščana, ki je najel štiri ljudi, da so ga na poti v riževa polja zajeli in predali izterjevalcu dolga. Po zajtrku je odšel od doma, ne da bi vedel, da otrok in žene, ki so ostali doma ne bo videl nikoli več. (Ko se je po koncu procesa vrnil v Afriko, je namreč izvedel, da so njegova žena in oba otroka umrli v neki plemenski vojni kmalu zatem, ko je on izginil.) Dekleta, v skupini so bila štiri, so v sužnost prodali njihovi starši. Poleg tega je sodišče lahko sedaj tudi rekonstruiralo upor in uboj dveh članov posadke. Med drugim so izvedeli tudi, da je do upora prišlo predvsem zaradi dveh razlogov. Prvega je zakuhalo vreme. Na tristo milj dolgo pot so se podali misleč, da bodo cilj dosegli v dveh dneh. Ko se je veter obrnil in vreme poslabšalo, je kapitan po tednu dni nemirne vožnje zapovedal zmanjšanje dnevnih obrokov. Drugi vzrok pripisujejo kuharju. Mešanec, ki je skrbel za pripravo hrane, je namreč sužnjem "raztolmačil", da jih na koncu poti čaka smrt. Afričanom je z rokami razložil, da jih bodo ob prihodu na cilj zaklali in raztelešene uporabili za hrano. To bodočih upornikov ni samo prestrašilo, temveč v njih zbudilo gnus pred tem, da bi končali kot hrana za belce...

Prisotni v dvorani so prav tako šele sedaj izvedeli, da jih je po upor na sever spravil navigator, ki so ga pustili živega samo zato, da bi jih odpeljal nazaj v Afriko. Sam je sodišču povedal, da je čez dan ladjo usmerjal proti sončnemu vzhodu, ponoči pa jo previdno obračal nazaj proti kubanski obali, misleč, da jih bo prestregla kakšna španska posadka. Med tem manevriranjem jih je tok nesel vse bolj na sever, kjer so srečali vse več ameriških ladij. Posadke so začudeno gledale shirane črnske potnike. Nekatere so o svojem nenavadnem srečanju tudi poročale v matična pristanišča, vendar je lokalna severnoameriška oblast reagirala dokaj pozno. Šele potem, ko so začele med ljudmi krožiti zgodbe o črnih piratih, ki ogrožajo obalna naselja, so za Amistadom poslali dve ladji. Eno iz New Yorka in drugo iz Bostona. Našla jih ni niti ena niti druga, temveč so črnce po vrsti zapletov zajeli ljudje iz običajne tovarne ladje. Pa še tem je to uspelo šele v trenutku, ko so jih sestradani in žejni Afričani prosili za hrano in vodo. Na dvodnevno pot iz Havane v Port Principe na Kubi so namreč krenili s petdnevno zalogo hrane. Od takrat pa do zajetja ob obalah Long Islanda sta ob zajetju minila že dva meseca.

Od tu naprej je zgodba znana. Ujetnike so iz New Londona, kjer so jih prvič spravili na kopno, odpeljali v newhavensko ječo, od tu pa na sodišče v Hardtfort. Vmes so jih vedno znova vračali v New Haven in jih v skladu z rastočimi simpatijami lokalnega prebivalstva iz ječe preselili v običajne prostore in vsak dan z navdušenjem spremljali njihove sprehode v mestnem parku. Pozno jeseni so se Afričani začeli učiti angleško in celo razmišljali o možnosti, da bi ob svoji vrnitvi v Siera Leone vzeli tudi kakšnega misijonarja, morda kakšnega študenta teološke fakultete. Sredi teh priprav in sredi veselja nad sklepom prvostopenjskega sodišča jih je doletela odločitev, da bo zadevo obravnavalo tudi zvezno sodišče.

Tukaj je na prizorišče stopil že omenjeni John Quincy Adams in konec leta 1841 prevzel njihovo obrambo. Še preden pa se je lotil posla, je svojo odločitev obširno razložil v hartfordskem dnevniku Hardtfort Courant. Čeprav se je na začetku svoje odgovornosti kar nekoliko bal, je svoje delo na sodišču odlično opravil. Obtoženi so bili znova proglašeni za nedolžne in so lahko zapustili ZDA. V Afriko so se vrnili slabo leto po koncu razprave in s seboj res popeljali tri misijonarje. Nekateri so nato ostali v misijonu, drugi, med njimi tudi Singbe, pa so od časa do časa prihajali na obisk.

S tem se je zgodba, ki jo bo v poletnih mesecih od 2001 naprej slišalo na stotine učencev, ki se bodo vpisali v enega mystiških učnih programov, v glavnem tudi končala. Mladi mornarji, ki bodo več tednov preživeli na plavajoči učilnici, bodo, kot napovedujejo graditelji Amistada, zvedeli še veliko več o suženjstvu in trgovini s sužnji. S to odlično idejo mystiški muzealci ne bodo še enkrat dokazali, da spadajo med najbolj inventivne kustose v ZDA, temveč bodo tudi na izviran način ostali zvesti svoji predstavitveni tradiciji. Že sedaj je Mystic Seaport muzej, kjer se človek največ nauči skozi interakcijo z ljudmi, ki vsak dan obnavljajo svojo postavitev. Vse stavbe muzeja na prostem so namreč žive. Ko obiskovalec vstopi v ta muzej, obenem vstopi v čas, ki so ga avtorji razstave želeli predstaviti. Na nek način postane del začetka 19. stoletja, saj v vsaki javni in privatni stavbi sreča njene nekdanje prebivalce. V kuhinjah treh domov sreča kuharico z avbo na glavi in poskusi hrano, ki se pripravlja na pravem ognjišču. Vstopi lahko v spalnico, dnevno sobo... V sodarstvu s sodarjem razpravlja o nekdanji večini izdelovanja sodov, na dveh kitolovcih spregovori z mornarji o lovu in osnovni

predelavi kitovega mesa. Pri kovaču se lahko ogreje pri odprtem ognju, v banki - edini delno zidani stavbi v pristanišču - pokuka v ogromen sef, v cerkvi prisluhne pastoru, v vrvarni spozna način spletanja vrvi in na koncu sede v pravo krčmo in poje enako malico kot mornarji pred slabimi dvesto leti. Vmes, ko pije pivo in si ogleduje originalno opremo od pribora do točilne mize, pa lahko celo prisluhne starim mornarskim pesmim, ki prihajajo od nekod iz prvega nadstropja. Šumi so posneti tako zvesto, da si nihče ne upa staviti, ali je v posebni sobi res skupina razigranih mornarjev ali posluša samo magnetofonski trak...

La Amistad, ki so ga splavili marca letos (2000), je torej samo del celotnega muzeja. Seveda zelo pomembni del, del s posebno pedagoško vrednostjo. Vsaka podrobnost, razen jader in prečnih

jamborjev, ki so še v delavnici, je izdelana tako natančno, da že vnaprej vzbudi zavist do tečajnikov, ki se bodo od leta 2001 podajali na pot ob obalah Nove Anglije. Poleg tega imata tako izgradnja kopije in načrtovana funkcija Amistada kot tudi celotni pequoški muzejski in raziskovalni center še eno pomembno funkcijo. Oba muzejska in raziskovalna projekta za nazaj popravljata cela stoletja enostranskih interpretacij in s tem veliko prispevata k rekonstruiranju tega, kar se je v resnici dogajalo v času kolonialne Amerike. Obenem pa tako prvi kot drugi muzej, vsak na na svoj originalni način, slavita različnosti ljudi in kultur in s tem pritrjujeta resnici, ki so jo indijanci severovzhodnega dela ZDA intuitivno spoznali takoj po "velikem", a tragičnem "prebujenju". Gre namreč za spoznanje, da je enakopravnost mogoče doseči le preko priznanja drugačnosti.

ŠO'AH

Wolfgang Benz, Holokavst, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana 2000, 138 strani.

22. januar 1942 – konferenca ob Wannskem jezeru ali pogovor pri (delovnem) zajtrku, kot ga označi Wolfgang Benz v svoji knjigi. Povabljen je bila trinajsterica gospodov iz birokracije in eksekutive nacistične države, ki so kot sekretarji različnih ministrstev in visoki častniki predstavljali nekako tretjo raven vodstvene hierarhije Tretjega Reicha. Omizju je načeloval Reinhard Heydrich, šef glavnega urada nemške državne varnosti ter hkrati tudi vodja centralne in tajne policije. Adolf Eichmann, njegov "poverjenik za judovstvo", posebej znan po jeruzalemskem procesu leta 1961, je bil pristojen za zapisnik. Zraven je bila še stenodaktilografka, katere ime je ostalo skrivnost. Vsega skupaj se je torej zbralo 16 oseb.

Razprave, ki se je razvila med njimi, ni mogoče šteti za pobudo holokavsta, saj je ta medtem že postal stvarnost. Gre "samo" za pogovor o genocidu, ki so ga udeleženci obravnavali kot upravni akt. Hladno. Na abstraktni ravni. Praktično. Preračunljivo. Temeljito. O 11 milijonih (predvidenih) žrtev so govorili preprosto kot o problemu. Gospodje (med seboj so bili seveda "ljudski tovariši") so se ukvarjali z "judovskim vprašanjem", ki je po mnenju nacistov terjalo "dokončno rešitev". Živahna izmenjava mnenj je bila polna praktičnih predlogov. Krog "zaznamovanih" se je tedaj razširil na ljudi iz mešanih "judovsko-arijskih" zakonov. Na dnevnem redu so se prav tako znašli novi, "manj mučni" načini usmrtitev, ki so bili pozneje realizirani v Auschwitzu s ciklonom B, dezinfekcijskim sredstvom, zelo učinkovitim in predvsem izjemno hitrim tudi pri večjem številu "uporabnikov".

Zgodba o nemških Judih sega daleč v zgodovino tradicionalnega antisemitizma, sicer bolesto lastnega celotni Evropi. Do tragičnega viška se razvije ob konkretizaciji Judovstva v nacistični propagandi, ki stavi na karto zavestnega karikiranja "dednega sovražnika" in prisega na teorijo zarote. Slednja je – kot naročeno – bujno vzkli na plodnih tleh med množico, ki se je ob inflaciji leta 1923 spraševala po komaj doumljivih vzrokih gospodarske katastrofe. Premožni judovski meščani so bili zapredeni v mrežo splet "svetovnega Judovstva" proti Nemcem. Bojkot judovskih trgovin in podjetij aprila 1933 je bil samo začetek "nacionalne vstaje". Sledila je urad-

na uveljavitev antisemitizma, ki je bil uporabljen za utrjevalni element novega režima. Potem je na Nemčijo zgrmel bučen slap zakonov, ki so zajeli šolstvo, tisk, vojsko... Kot krona nove ureditve so zagospodovali septembra 1935 sprejeti nürnberški zakoni, ki so zadevali nemško državljanstvo ter govorili o zavarovanju nemške krvi in časti. Stopnjevanje napetosti ter številni novi, bolj in bolj domiselni ukrepi, vodijo vse do "kristalne noči" 9. novembra 1938. Izzove jo incident 17-letnega Heršla Grynszpana (Herschla Grünspana), ki v Parizu protestira (obstreli tajnika nemškega poslanstva v francoski prestolnici Ernsta vom Ratha) proti surovemu izgonu Judov poljske narodnosti – ter s tem tudi svoje družine – iz Nemčije, do katerega je prišlo ob koncu oktobra 1938. Izgon 17.000 Judov, ki so dneve in dneve blodili po nikogaršnjem ozemlju med Reichom in Poljsko, je sledil verigi dogodkov, ki so se začeli z marčno priključitvijo Avstrije k Nemčiji in s poljskim zakonom, uveljavljenim 31. marca (bil je sprejet iz bojazni pred prihodom velikega števila avstrijskih oz. poljskih Judov in je preprečeval vrnitev v tujini živečih poljskih državljanov v domovino). Atentat so nacisti povzdignili v zaroto "svetovnega Judovstva" proti nemški državi. Pogrom temne novembrske noči se je nato nadaljeval s politiko "arizacije" – s kaskado odredb, odlokov, ukazov in prepovedi, ki so napravile Jude v Nemčiji za popolnoma brezpravne. Leta 1938 je bila dokončno začrtana pot, ki je vodila do zadnje postaje – fizičnega uničenja. Brezpravno stanje nemških Judov med letoma 1939 in 1941 je bilo zaznamovano z brezposelnostjo, poklicnimi prepovedmi, prisilnimi prodajami premoženja ter z življenjem brez časopisa in javnega udejstvovanja. Tudi prisilno delo je dobilo svoje mesto v sistematičnem poniževanju Judov. 30. aprila 1939 je zakon o najemniških odnosih že vpeljal t. i. judovske hiše, ki so omogočale boljši nadzor nad koncentriranimi skupinami Judov, kar je pozneje pomenilo večjo preglednost in poenostavitev deportacij. Začetek vojne 1. septembra 1939 je Judom prinesel omejitve gibanja, prepoved uporabe radia, telefona, avtomobila... Postopek arizacije je bil sklenjen s policijsko odredbo septembra 1941, ki je vsem Judom po šestem letu starosti v večernih urah ukazovala nošenje prišite rumene zvezde.

Dogodki leta 1933 so pri nemških Judih sprožili odločno zavračanje pisanja tujega (tudi judovskega) tiska o nacističnih izpadih. Prišlo je do pozivanja k pameti in spodobnosti. Okrepljena zaveza nemških Judov o njihovi skupnosti pa nas ne sme zapeljati v domnevo, da so le-ti postali

svetovnonazorsko in politično enotna skupina prebivalstva. Ostala so nasprotja na področju religije, pa tudi številni očitki tistih, ki so bili za asimilacijo, češ da hočejo oni, ki ji nasprotujejo, ponovno skupinsko izolacijo ali kar "vrnitev v geto". Šele zunanja grožnja je aprila 1933 izsilila ustanovitev judovskega Centralnega odbora za pomoč in obnovo. V njem so bile zastopane vse pomembne judovske organizacije, predsedoval pa mu je rabin Leo Baeck. Od srede junija 1933 je delovalo tudi Kulturno združenje nemških Judov, ki je skrbelo za sprostitev in tolažbo pripadnikov diskriminirane in iz dneva v dan huje preganjane "nearijske" skupnosti. Program "krovnega" Vsedržavnega zastopstva nemških Judov, oblikovan septembra 1933, je obsegal pomoč pri vzgoji v judovskem duhu v šoli in poklicu, zagotovitev gospodarskega obstoja ter pospeševanje izseljevanja iz Reicha. Pri svojem delu so se njegovi člani vsako leto srečevali z večjimi težavami. Zadeve nemških Judov je Vsedržavno zastopstvo nemških Judov (od leta 1935 je moralo delovati pod spremenjenim imenom Vsedržavno zastopstvo Judov v Nemčiji, pozneje pa kot Vsedržavno združenje Judov v Nemčiji) vodilo vse do novembrskega pogroma leta 1938, ko je ta organizacija postala orodje in talec oblastnega aparata. Klub vsemu je Zastopstvo oziroma Združenje delovalo do 10. junija 1943, ko ga je gestapo ukinil, njegove zadnje sodelavce z Leom Baeckom na čelu pa deportiral v Theresienstadt (Terezín).

Medtem je bilo od leta 1933 do 1941 v teku veliko izseljevanje Judov iz Nemčije. Oblast ga je spodbujala s številnimi "izvirnimi" ukrepi, vendar pa ga je hkrati tudi zavirala oz. oteževala s konfiskacijami premoženja. 23. oktobra 1941 je bilo izseljevanje prepovedano.

Možnost "dokončne rešitve" judovskega vprašanja se je začela nakazovati s spremembami meja na vzhodu. Vojna ter novoosvojeno ozemlje na Poljskem sta septembra 1939 ponudila prostor krajem prisilnega bivanja Judov – getom. Vpeljali so jih na vseh zasedenih območjih vzhodne Evrope. Getom v Varšavi, Łodzi, Krakovu, Čenstohovi, Radomu, Kielcah in v mnogih drugih krajih so po nemškem vdoru v Sovjetsko zvezo junija 1941 sledili še geti na vzhodnem Poljskem, v Litvi, Latviji, Estoniji, Belorusiji... Kot eden zadnjih je nastal geto v Lvovu avgusta 1942. Toda vsi ti strašni kraji so bili le vmesna postaja. Bili so svojevrsne čakalnice na uničenje oz. preddverje pekla na poti do taborišč.

Geneza "dokončne rešitve" je jasno nakazana v Hitlerjevem govoru januarja 1939. Za ključno

se je izkazala tale misel nacističnega Führerja: *"Če bi mednarodnemu judovskemu finančništvu v Evropi in zunaj nje uspelo še enkrat pahniti narode v svetovno vojno, se ta ne bo končala z zmago Judovstva, temveč z uničenjem judovske rase v Evropi."* Šlo je za klasični oz. stereotipni repertoar antisemitizma s konstruiranjem mednarodne judovske zarote, očitkom krivde za izbruh in izid prve svetovne vojne ter z uporabo že leta 1933 na široko razbobnane trditve, da so Judje Nemčiji napovedali boj na življenje in smrt. Vse od zgodnjega poletja 1941 dalje je bila fraza "dokončna rešitev" judovskega vprašanja uradno uporabljana za označevanje fizičnega uničenja Judov. Načrtovalci "dokončne rešitve" pa so se ukvarjali tudi z bizarnimi zamislimi o deportacijah nezaželenih oseb v čezmorske dežele. Posebno znan je bil "projekt Madagaskar", ki se je v antisemitski literaturi pojavljal že v 19. stoletju. Bistveno je bilo gotovo tropsko podnebje, ki naj bi "poskrbelo" za preživele, v kolikor ti ne bi izdihnilo že na poti do oddaljenega otoka. Poleg Madagaskarja so se v fantastičnih predlogih za judovski "življenjski prostor" znašle še druge eksotične "destinacije" – kot npr. Gvajana, Aljaska, Nova Gvineja... Načrt Madagaskar je bil avgusta 1940 samo še kos papirja, saj se ni uresničila bistvena zahteva za njegovo realizacijo – zmaga nad Veliko Britanijo. Zagato je rešila vojna s Sovjetsko zvezo. Od junija 1941 je namreč že obstajal del uničevalnega stroja – "akcijske skupine" varnostne policije in strankine obveščevalne službe. Imele so nalogo likvidirati "svetovnonazorske nasprotnike" nacistične države. Vrhovni poveljnik teh enot je bil Reichsführer SS Heinrich Himmler. "Spontan" pogromom oz. spektakularno insceniranim pobojem, ki so bili vsem na očeh, so sledile sistematične eksekucije. Akcijske skupine, ki so štele okrog 3000 mož, so delovale na različnih območjih: A – v baltskih deželah, B – v Belorusiji, C – v Ukrajini in D – na Krimu. Medtem je na zahodu gestapo leta 1941 pripravljaj deportacije. Ljudje, ki so jih zadele, so bili uradnim papirjem znani kot "evakuirani na vzhod".

Posebno boleča je bila iluzija o Theresienstadtu, mestecu na severu Češke, ki je bilo sprva geto za Jude iz Češko-moravskega protektorata. Te so do julija 1941 skoraj v celoti deportirali v Rigo. Tako je bil narejen prostor transportom iz Reicha, Avstrije, Danske in Nizozemske, ki so pričali o cinični nacistični uporabi Vsedržavnega združenja Judov v Nemčiji, saj so ga izkoristili in zlorabili pri perfidnih pogodbah o nakupu "domovanja" oz. "starostnega zatočišča" z zagotovljeno

nego (v resnici je seveda šlo za izselitev in uničenje nemških Judov). Prenapolnjene prastare kasanarne, podhranjenost ter grozljive higienske razmere – to je bila realnost Theresienstadta.¹ Za Jude nemškega govornega območja je ime tega kraja sinonim izdajstva, ki so ga zagrešili Nemci pod Hitlerjem. 16. junij 1943 so nacisti razglasili za dan, ko naj bi bila Nemčija "očiščena" Judov. Theresienstadt pa je dočakal osvoboditev s strani Rdeče armade 8. maja 1945. Med 24. novembrom 1941 in 20. aprilom 1945 je tam umrlo 33.000 ljudi, 88.000 so jih poslali naprej v taborišča smrti, medtem ko jih je 17.000 doživelo zlom Tretjega Reicha.

Vrhunec morije predstavlja industrializirani pokol v taboriščih smrti med letoma 1942 in 1944. Na pomlad 1940 je Himmler ukazal postaviti primerna taborišča. Novembra 1941 je bila zgrajena tovarna smrti, taborišče II – Auschwitz-Birkenau, spomladi 1942 pa začno prihajati transporti z žrtvami. Pojavijo se plinske celice, medicinski "poskusi", "cigansko taborišče"... Nazadnje so delovali štirje krematoriji, med letoma 1942 in 1944 pa je tam izgubilo življenje okoli milijon ljudi. Vrh vsega je bilo taborišče zasnovano tako, da so lahko do zadnjega izkoriščali delovno silo jetnikov. Oktobra 1944 so na Himmlerjevo povelje uničevalne naprave razrušili.

Jeseni 1941 je začel delovati tudi kaceti v Lublinu (znan kot Majdanek), ki so ga julija 1944 osvobodile sovjetske in poljske čete. V njem je bilo pomorjenih 220.000 ljudi, med njimi 60.000 Judov. Poleg tega pa je treba omeniti še "akcijo Reinhard" (imenovana je bila po Reinhardu Heydrichu, ki je izgubil življenje v praškem atentatu junija 1942), ki je zajela taborišča Belzec, Sobibor (kjer so umirali Judje iz zahodne Evrope, Avstrije in Slovaške) in Treblinka (z večino poljskega Judovstva). K praksi masakrov in taboriščnega življenja je vedno spadalo tudi temeljito zakrivanje sledov iztrebljanja. Auschwitz je ostajal taborišče, ki je s svojo zmogljivostjo in grozljivostjo poskrbelo, da druge tovarne smrti sploh niso bile več potrebne.

Šo'ah (uničenje, katastrofa) je beseda, ki je v svetopisemski rabi razumljena kot božja kazen, sodobna mednarodna znanstvena publicistika pa z njo vse pogosteje označuje enkratnost in

neprimerljivost množične usmrtnice Judov v drugi svetovni vojni. Dvajset milijonov žrtev, od tega šest milijonov pomorjenih Judov, je število, ki bi se moralo človeka globoko dotakniti. Gre za nujnost razmišljanja o holokavstu (oz. poboju, da ne bomo krivični do vseh ostalih žrtev), čeprav sleherna oblika racionalizacije ob njem popolnoma odpove. Zato se *"holokavsta ne da misliti zgodovinsko. Šo'ah se da misliti samo zasebno."* Oziroma točneje: Šo'ah se da se misliti samo osebno. Zavedati se je treba dejstva, da so bile *"človeške pošasti /.../ tako redke, da niso mogle biti nevarne, bolj nevarni so bili običajni ljudje."* Soočamo se z banalnostjo zla, ki v svoj nori ples krvnikov in žrtev vpleta ljudi – in nihče ne ve, na kateri strani se bo znašel. Znova in znova. Vrstijo se trenutki popolnega poraza razuma, pojavijo se slutnje o brezumnosti zgodovine, mahajoče z nekakšnim smislom in napredkom. In v to strahotno igro so ujeta bitja, ki si vzamejo življenje pod težo vesti in usode – pod težo, preveliko za enega samega človeka. Takšen je bil tudi Adam Czerniakov, judovski starešina varšavskega geta, ki je pred samomorom zapisal: *"Od mene zahtevajo, naj s svojimi rokami pokončujem otroke našega ljudstva. Ne preostaja mi drugega kot smrt."* Drugi so spet vztrajajali v bedi vse do zadnjega. Pri življenju jih je ohranjala želja rešiti (čim več), kar se rešiti da...

Knjiga s svojo konciznostjo in preglednostjo začrta pomembne smernice, ki bi jih bralec moral nadrobneje osvetliti. Številne posameznosti in nianse sicer izostajajo, vendar mislim, da je to zagotovo delo, po katerem bi nujno moral posegati (ne zgolj seči) vsak človek.

V četrtem Mojzesovi knjigi beremo: *"... se boste pokorili za svoje krivde /.../, tako da spoznate, kaj to pomeni, če se od vas umaknem. Jaz, Gospod, sem govoril!"* (4 Mz 14, 34–36)

Kdo se mora pokoriti? Žrtve ali rablji – ali molčeči opazovalci? Najbrž kar vsi. Soočiti se s hitro jezo starozaveznega Boga, ki ne odpušča zlahka grehov Mojzesovega časa in terja žrtve še po tisočletjih, je težko, a morda je vseeno lažje kot pomisliti na pošastno možnost zla, ki jo je sleherniku ponudila vojna in jo ponuja tudi današnji svet, navsezadnje pa si jo ustvarja človek sam.

Petra Testen

¹ Na drugi strani je bila resničnost Theresienstadta tudi neverjetno živahna kulturna ustvarjalnost tamkajšnjih taboriščnikov; prim. D. Sayer, *The Coasts of Bohemia. A Czech History*, Princeton 2000, 227, 228.

“BRALCU PRIJAZNA IN ZAŽELENA KNJIŽICA”

Rok Stergar, “Vojski prijazen in zaželen garnizon”; *Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno*; ZZDS; Zbirka Zgodovinskega časopisa 19; Ljubljana 1999; 87 strani.

O vojski je beseda in o častnikih; ne sicer o njihovem ginevanju na poljanah slave, o veličastnih bojnih pohodih ali zagrizenih spopadih, temveč izključno o mirnodobnem življenju častniškega zbora avstroogrške vojske v Ljubljani.

Avtor v uvodu osvetli problematiko vojne in vojaške zgodovine, ki se je sprva resda ukvarjala izključno z v prvem odstavku omenjenimi prelomnimi vojaškimi temami, po nekaj stoletjih pa se tudi ta podzvrst zgodovine usmerja v bolj vsakdanje teme, kamor lahko uvrstimo tudi pričujočo študijo. V uvod sodi tudi predstavitev virov – zlasti personalnih map, vojaških šematizmov, statističnih pregledov, osebnih zapuščin in časopisja, ki so avtorju pomagali pri tkanju pripovedi o častniškem zboru naše prestolnice.

Kot začetek svoje študije je avtor vzel konec 19. stoletja, ko je v vrtince političnega življenja donavske monarhije potegnili tudi vojsko (gre za dogodke, ki so jih 1897. in v letih potem sprožile Badenijeve jezikovne naredbe, za proteste in nemire (tudi za dogodke iz leta 1908), ki so privedli do uporabe vojske v notranjepolitičnih obračunih in ogrozili njeno notranjo enotnost).

V prvem poglavju z zgovornim naslovom *Vojaško življenje* se seznanimo z enotami, ki jih je v času do 1. svetovne vojne gostila Ljubljana, s polki kot osnovnimi celicami vojaške organizacije, poučimo pa se tudi o poklicni poti različnih častniških profilov. Gojenci terezijanske vojne akademije so tako končali šolanje kot poročniki, gojenci kadetnice, ki je veljala za pribežališče manj sposobnih častniških kandidatov, pa kot praporščaki. Tudi v avstroogrski vojski je bil prehod podčastnikov med častnike močno otežen, vrsto poklicnih častnikov pa so dopolnjevali maloštevilni aktivirani rezervni častniki. Stergar v tem poglavju obdela praktično vse etape častniškega poklicnega življenja – zlati čas brezskrbnega poročništva (s hazardom, zadolževanjem, popivanjem in bordeli vred), “podiplomsko” izobra-

ževanje častnikov, napredovanje in končno še zašluženost upokojitev po 40-letni službi ali ob dopolnjenem 60. letu. Izvemo, da so se častniki Ljubljane kot etape na svoji poklicni poti kar razveselili, čeravno je bilo tudi tu življenje za bogatejšo precej lažje in lepše (najemi stanovanj, zabava), nekaj ducatov častniških upokojencev pa je v njej preživljalo svoja upokojska leta.

Drugo poglavje – *Poročeni in neporočeni*, je zanimiv prikaz družinske politike c. kr. armade. Appetite civilistov in zlasti civilistk (tudi Ljubljank) po uniformiranih zetih in možeh je učinkovito ohlajala poročna kavcija – znesek, ki so ga morali častniki (pogostejše pa njihove ali nevestine družine) deponirati pred poroko (kavcija je bila najvišja za najmlajše – poročnike, medtem ko je veljala za častniške hčerkice, ki bi se poročile s častnikom, oprostitev). Kavcija je zagotavljala, da se častniki niso poročali “na slabše”. Častniki so se navadno poročali v precej “zrelih letih”, imeli malo otrok, njihovi sinovi pa so pogosto nadaljevali očetovo “obrt”. Razen te “idealne” plati so obstajale tudi bolj senčnate – bordeli (te so, mimogrede, kar nekako tolerirali, bili so pač del oficirske vsakdanjosti), konkubinat in mračni labirinti istospolnih zvez.

Častniki so bili tudi v svojem prostem času še vedno prvenstveno zavezani vojski in “obsojeni” na družbo svojih poklicnih kolegov (skupni obedi za samske častnike, oficirska knjižnica, kazino), čeprav so v konkretnem primeru Ljubljane angažirano delovali tudi izven uniformiranih krogov, blažili nemško-slovenska nasprotja (pri tem je važno vlogo odigrala prepoved političnega delovanja za vojake in častnike) in razgibali družabno življenje kranjske prestolnice. V odnosih z zunanjim svetom pa tudi v medsebojnih odnosih so člani zaprtega in strogo urejenega oficirskega zbora še vedno negovali kodeks časti, v sebi odkrivali inkarnacijo viteštva ter poudarjali nujnost obrambe časti, ki je do prepovedi dvobojev leta 1917 zahtevala na desetine življenj.

Častniki c. kr. armade, stacionirani v Ljubljani so večinoma izvirali iz častniških družin (častniški sinovi so plačevali na vojaških šolah nižje šolnine), manj je bilo sinov državnih uslužbencev, najmanj pa delavskih in kmečkih otrok. Čeravno plača verjetno nikoli ni mogla biti motiv za služenje cesarju, so bili častniki dovolj spodobno plačani, da so lahko zadovoljili svoje osnovne potrebe (stanovanje, družina, uniforma...) in so se problemi pojavili šele ob življenju “na veli-

ki nogi", ki je bilo značilno zlasti za mlajše častnike, ki so se pogosto zadolževali.

Skladno z večjezičnostjo monarhije so bili pravi poliglotti tudi častniki njene nacionalno heterogene armade. Čeprav obstoj enega samega poveljevalnega jezika (nemškega) nikoli ni bil resneje ogrožen, so se bili častniki prisiljeni vsaj do neke mere naučiti tudi t. i. polkovnega jezika – jezika, ki ga je govorilo vsaj 20% moštva. Za ljubljanske častnike, ki so večinoma prihajali iz Kranjske, Spodnje Avstrije (Dunajčani), Štajerske in Češke, je veljalo, da so v veliki meri obvladali slovenščino, od svojih kolegov na državni ravni pa so v pozitivnem smislu odstopali tudi pri znanju drugih tujih jezikov (francoščine, angleščine, italijanščine). Precej bolj monolitna je bila verska pripadnost poklicnih pripadnikov armade – ta je bila v skladu z nazivom "apostolskega veličanstva" razen nekaj izjem povsem katoliška.

Izbruh prve svetovne vojne kot tektonska prelomnica zaključí obdobje te "armade brez države" in zadnjega preostanka nadnacionalnega avstrijskega patriotizma, z njim pa se konča tudi tanka, a vseeno dovolj tehna in berljiva knjiga, ki kar kliče po nadaljevanju.

Aleksander Žižek

VÉLIKA VOJNA CIRILA PRESTORJA

Oto Luthar, "O žalosti niti besede": uvod v kulturno zgodovino vélike vojne; gradivo uredila Alenka Koren. -Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000, 211 strani.

*"In ko sem tako mislil, sem prišel do zaključka čemu je pač človek na svetu. Tako velik je svet vsi imajo na tej zemlji dovolj prostora, vsem bi rodila zemlja dovolj hrane ena sama stvar je manjkala, "ljubezen do bližnjega". Če bi vsak človek imel svojega bližnjega tako rad kakor samega sebe, da bi bili vsi enako dobri in poštene pa bi bilo prihranjeno vse gorje ljudem na zemlji."*¹

Preprosto. In neuresničljivo.

¹ Oto Luthar, "O žalosti niti besede": uvod v kulturno zgodovino vélike vojne; gradivo uredila Alenka Koren. -Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000, str. 201.

Odlomek iz dnevnika slovenskega podčastnika Cirila Prestorja je del zavidljive vojne zapuščine, ki jo je skrbno uredila njegova vnukinja Alenka Koren. Dnevnik, ki je bil že objavljen v Kroniki leta 1986,² pa ni pustil mirovati, temveč je zanetil vnemo, ki je gnala, skupaj z Alenko Koren, Oto Lutharja, da je globoko zabredel v vode, ki jim ni videti konca. Prva svetovna vojna, ki ji je knjiga posvečena, se namreč še ni izpela. Vélika vojna, ki je pod tem imenom Slovenci še nismo uspeli posvojiti, je podirala pod seboj vse in vsakogar, ki ji je stopil na pot, poosebljala je nenasitno sebičnost, izkoristila tehnične izume zadnjih desetletij in smrti dala priložnost, da je opravila svoje veliko delo; poslala je vojsko, bolezní in lakoto, lakomnost, neusmiljenost, surovost, grozo in laž, na drugi strani se je temu zoperstavilo junaštvo, požrtvovalnost, goreča vera in usmiljenost. Vojna je torej preseгла meje dotlej znanega, mogočega. Mejá pa si ni postavil tudi Oto Luthar, ki je meje slovenskega čutenja vojne, ki diha iz Prestorjevega dnevnika in še nekaterih drugih doslej neobjavljenih dnevnikov slovenskih vojakov, razširil in nas vpeljal v širše evropsko in poudarjeno anglosaksonsko občutenje velikega zla, ki jo imenujemo prva, svetovna, velika, osvobodilna, emancipirajoča, imperialistična, poslednja, in še kakšna, vojna. Svoj delež v raznovrstnem vojnem spominjanju, ki je rdeča nit knjige, je pomenljivo poimenoval Uvod v kulturno zgodovino 1. svetovne vojne; z besedno igro ali z zavestnim dvoumnim razumevanjem podnaslova bi mogli vtise, ki jih knjiga naredi, strniti v Uvod v nekulturno zgodovino 1. svetovne vojne, če kultura rečemo načinu življenja.

"O žalosti niti besede" torej sestoji in dveh delov, oba smo uvodoma, v obrnjenem vrstnem redu, že omenili. Uvod je prvo slovensko besedilo, ki nudi vpogled v izjemno bogato, izpovedno in količinsko, branje o doživljanju vojne. Predstavljeno je skozi študije avtobiografskih zapisov angleških, avstralskih, tudi francoskih, nemških in avstrijskih udeležencev vélike morije. Ne zajame vsega, kar bi morebiti kdo pričakoval, prav tako se zavestno ne osredini na slovensko izkušnjo in naše krvave poljane. Jih pa skuša vmestiti ali z zanimivimi drobcí nanje opozoriti. Vojna se je izkazala kot velika opismenjevalka; ne le, da je navdihnila velika imena svetovne proze in poezije, velike umetnike, zarisala je pota novih umetnostnih izrazov, temveč je vojski ne- in pol-pisme-

² Eva Holz, Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne. Kronika XXXIV/1986, št. 1-2, str. 72-88.

nih preprostih vojakov potisnila v roke največkrat top svinčnik, da je na bojnem polju zapisal, kar je mogel in smel. Vse te osebne izpovedi, zapisane v pismih, dnevnikih in spominih, zaznamuje močan subjektivni naboj, ki ga pri njihovem prebiranju ne smemo prezreti, Oto Luthar pa zavestno ni hotel, in so torej izrez iz velike zgodovine velike vojne, so tudi neodtujljivi del neke kolektivne stvarnosti in kolektivnega spominjanja nanjo. Zakaj so pisali in so potem burili raziskovalno domišljijo psihoanalitikov, jezikoslovcev, literarnih in drugih raznovrstnih zgodovinarjev. Raziskovalci t. i. kulturne zgodovine, ki se skozi okope vojne prebijajo s pomočjo pisem, dnevnikov, spominov, pesmi in likovnih stvaritev, zatrjujejo, da je eden od vzrokov moralna dolžnost do sebe, ker je pisanje zdravilo ali sredstvo za lajšanje psihične bolečine, kajti bolečo izkušnjo so mogli zaključiti in si dušo olajšati šele, ko so jo zapisali. Morebiti je vsakovrstno pisanje pomenilo iskanje intimnega prijatelja, saj je velik paradoks vojaške organizacije v vojni samota; čeprav so bili vojaki del velike družine, so bili prepuščeni samim sebi. Boj za preživetje pa je sprožil vzgib, da so zapisali dogodke, in fiksirali spomin na sodelovanje v zgodovinskem dogodku, ki so mu vsi priznali, da je epohalen. Obenem je bilo pisanje, predvsem pesmi, s podaljševanjem vojne in njenih grozot, krik proti vojni, zaviti v metafore in simbole, pa zato vseeno jasen in poveden.

Slovenska izkušnja je v marsičem podobna, pa tudi svojstvena. Največ doslej je o njej pisala Marta Verginella.³ Mnogim slovenskim vojakom je vojna pomenila izstop iz malega sveta, celo začetek udejanjanja sanj, prežetih s ponosom, da se borijo za veliko stvar. Po mnenju nekaterih je odhod na vojno prinesel v življenje slovenskega vojaka neko novo kvaliteto in pomenil dogodek, ki ga je bilo vredno živeti, ne pa se tudi zanj brezglavo žrtvovati. Za slovenske avtobiografske zapise pa je značilno še nekaj, česar v zahodnoevropskih spominih in dnevnikih, kakor tudi v študijah o njih, ni opaziti, namreč to, da je majhnost sveta, ki so ga zapuščali vojaki, pogojevala malodane etnografsko radovednost za vse, kar je bilo novega in drugačnega.

³ *Esperienze di guerra nelle scritture autobiografiche. I soldati sloveni e la "Grande guerra". Quaestoria XIX/1991, 1/31-71; Storie di prigionia nel labirinto russo: memorie dei soldati sloveni, prigionieri in Russia. Quaestoria XX/1992, 3/33-86.*

Ker je bila vojna in iz nje izhajajoče izkušnje vseobsegajoča, želi študija pozornost usmeriti na raznovrstne problematike. Vsakovrstna pisanja med vojno je krojila cenzura, pa tudi avtocenzura pišočin, v vsakdanjik se je pronicljivo, a potihoma in globoko vsesala propaganda. In ženske?, se vpraša avtor; in si tudi sam odgovori, da jih skorajda ni. Mnogim ženskam je vojna prinesla globoke premene, kajti novo delo, okolje in življenje je pomenilo večjo samostojnost, spoznale so nove probleme in odnose, izpostavljene so bile sindikalizaciji, politizaciji in modernizaciji. Ti procesi so povzročali pretrese, tako pri moških kot pri ženskah; *moški - bojevniki* je namreč potreboval in se tolažil predvsem z *žensko - angelom varuhom* in mnogo manj verjel v dotlej neznani obraz *ženske - moškega*. Zatorej je morala biti podoba ženske, ki je zasedla moško mesto v družini in na delu, začasna in naključna. Kot pravi Oto Luthar, pa so ambiciozne in sposobne ženske bile hvaležne za priložnost, da se dokažejo; naj ob primerih, ki so navedeni v študiji, dodamo še ime, ki se je kalilo na soškem bojišču, dunajsko vojno dopisnico Alico Schallek.⁴ Skozi besedilo uvoda in dopolnil k dnevniku pa se spoznamo tudi z industrializacijo, raznovrstnimi stereotipi, antisemitizmom, idr., celo z navidez suhoparno bojno taktiko in njenim (ne)spreminjanjem in osnovnimi podatkovnimi vojaškimi ločnicami, ki niso bile avtorjev namen, ki pa jih neprisljano, zaradi njihove vsebine bi težko rekli na prijeten način, srečujemo skozi besedilo. Slednje je opremljeno, kar more razveseliti tako laičnega bralca kot vnetega raziskovalca, z bogatimi opombami. In če si smemo privoščiti oceno sloga, ki to noče biti v šolskem smislu, bi mogla reči, da je besedilo živo, saj se avtor hote ali nehote, čudi, pogovarja, zgraža.

Kot je bilo že omenjeno, je dnevnik Cirila Prestorja prepleten z dnevniškimi zapisi drugega in drugačnega, preprostejšega in mestoma bolj gostobesednega Prestorja, Lorenza iz Srednje vasi, ter z dopisi o sočasnem dogajanju druge oziroma komentarem že same po sebi povedne vsebine dnevnika in bogate fotografske zapuščine Cirila Prestorja. In če smo doslej ves čas trdili, da je Uvod, pogojno rečeno, pogled v zahodnoevropsko spominjanje na vojno, nam dnevnik pove, kako drugače je bilo na jugovzhodu. "Ko sem nosil vojaško suknjo. Pot po svetu od leta 1913 do 1918", je pretresljiv, redkobeseden in poveden

⁴ *Isonzofront. Gorizia, Editrice libreria Adamo, 1977.*

spis o vojni, ki je Cirila premetavala po bojiščih vzhodne in jugovzhodne Evrope, mu dala priložnost, da brani domače dvorišče, in mu celo dovolila, da je preživel. Toda usoda mu ni bila naklonjena; ker velika vojna ni bila, kot so sodobniki morda celo iskreno mislili, poslednja, mu je naslednja vzela življenje.

Zgodbo o veliki vojni moremo brez zadržkov imenovati zgodbo o iskanju pomena, smisla ali nesmisla, tako bi mogli poimenovati knjigo, ob

koncu katere se poglobi dvom o tem, kdo, ali če sploh kdo, je zmagal. Vojna, skozi katero nas je popeljala knjiga je hiša strahov. Čeravno nosi naslov "O žalosti niti besede", tudi upanja ne ostaja kaj dosti.

P.S.:

S pomočjo moderne tehnologije je del Prestorjeve zapuščine, s faksimilizirano predstavitevijo dnevnika, dostopen tudi na medmrežju.⁵

Petra Svolfšak

⁵ <http://www.zrc-sazu.si/prestor/>

CVIRN Janez, izr. prof., dr., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

ALFRED NOBEL IN NJEGOVA VELIKA POŽIRALKA DENARJA

ZGODOVINA ZA VSE, 7/2000, št. 1, str. 5-19

Sofia Hess, ženska, ki je opazno zaznamovala življenje slovitega izumitelja Alfreda Nobela (1833-1896), je v sedemdesetih letih 19. stoletja nekaj časa živela v Celju. Od leta 1876, ko jo je spoznal v Badnu pri Dunaju, do svoje smrti leta 1896, je Nobel Sofio izdatno finančno podpiral in ji v oporoki zapustil tudi letno rento v višini 6.000 gld. S Sofio je Nobel večkrat obiskal Celje, kjer je živela njena sestra Amalija. Njen mož, Albert Brunner, ravnatelj državne Cinkarne, je Nobela pisno obveščal o različnih tehničnih novostih in ugodnih možnostih za investiranje. Na njegovo pobudo je Nobel v Celju nameraval kupiti celo Fehleisnovo tovarno haloksilina.

GRDINA Igor, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

NEKAJ MISLI O KOROŠKI KOT SLOVENSKI BÓLI

ZGODOVINA ZA VSE, 7/2000, št. 1, str. 20-30

V slovenskem zgodovinoписju in nasploh v javnem prostoru se je že ob koncu 19. stoletja uveljavila slika "tužnega Korotana": Slovenci na Koroškem, ki živijo pod velikim namškonacionalnim pritiskom, zaslužijo še posebno skrb rojakov. Kljub takšnemu imaginariju pa se je v prelomnih časih ob razpadu habsburške monarhije, v letih 1918-1920, večina Slovencev zadovoljila z močno mnenjsko in majhno stvarno pomočjo koroškim Slovincem. Ti so tudi pozneje ostali sami s svojimi problemi in brez učinkovite pomoči rojakov v jugoslovanski kraljevini (1918-1941) in komunistični Jugoslaviji (1945-1991).

GLOBOČNIK Damir, mag., višji kustos za umetnostno zgodovino, Gorenjski muzej, Tomšičeva 44, SLO-3000 Kranj

"ČUJTE SLOVENCII! ČUJTE SLOVANI! NAD BALKANOM SE DANI."

ZGODOVINA ZA VSE, 7/2000, št. 1, str. 31-50

Poleg časnikov Novic (1843-1902), Slovenca (1873-1945), Slovenskega naroda (1868-1943) idr. je slovenske bralce o vstaji v Bosni in Hercegovini v letih 1875-1878, rusko-turški vojni iz let 1877-1878 in Berlinskem kongresu iz leta 1878 obveščal tudi satirični list Brenclj (1868-1875, 1877-1886), ki ga je urejal pisatelj, dramatik, publicist in časnikar Jakob Alešovec (1842-1901). Karikature v Brenclju, ki jih je risal študent bogoslovja Franc (Frančišek) Zorec (1854-1930), predstavljajo redke slovenske likovne odmeve na dogodke na Balkanu, med katerimi velja omeniti ilustracije Jurija Šubica (1855-1890), ki so nastale na temo epsko-lirskih pesmi iz cikla Raja Josipa Stritarja (1836-1923).

CVIRN Janez, Ph.D., Associate Professor, History Department, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerceva 2, SLO-1000 Ljubljana

ALFRED NOBEL AND HIS SPENDTHRIFT LADY

HISTORY FOR EVERYONE, 7/2000, No. 1, pp. 5-19

Sofia Hess, who without doubt left her mark on the life of the famous inventor Alfred Nobel (1833-1896), lived for several years in Celje in the 1870s. From 1876, when he met her in Baden near Vienna, until his death in 1896, Alfred Nobel on several occasions provided considerable financial support for Sofia, and even left her an annual pension of 6.000 gulden in his will. Together with Sofia, Nobel often visited Celje, where Amalija, Sofia's sister, lived. Amalija's husband Albert Brunner, the director of the state Zinc factory (Zinkfabrik), kept up a regular correspondence with Alfred Nobel, informing him of various technical novelties and favourable opportunities for investment. On Brunner's initiative, Nobel even intended to purchase Fehleisn's haloksylin factory.

GRDINA Igor, Ph.D., University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerceva 2, SLO-1000 Ljubljana

SOME REFLECTIONS ON CARINTHIA AS SLOVENIA'S REGION OF SORROW

HISTORY FOR EVERYONE, 7/2000, No. 1, pp. 20-30

Already at the end of the 19th century, a general image of the "sorrowful Carinthians" was established in Slovene historiography and amongst the general public. According to this image, the Slovenes in Carinthia, who lived under great German nationalistic pressure, were in need of special attention from their compatriots. In the turbulent times of the decline of the Hapsburg monarchy (1918-1920), however, the majority of the Slovenes contented themselves with offering strong ideological support and little tangible help to the Slovenes of Carinthia, despite the prevalent stereotyped image. The Carinthians were left alone, to solve their own problems as best they could and without any real help from their countrymen. Nor did this situation improve later in the Kingdom of Yugoslavia (1918-1941) or in Communist Yugoslavia (1945-1991).

GLOBOČNIK Damir, M.A., Senior Custodian of History of Art, Museum of the Gorenjska Region, Tomšičeva 44, SLO-3000 Kranj

"LISTEN, YE SLOVENES! LISTEN, YE SLAVS! DAWN IS RISING OVER THE BALKANS."

HISTORY FOR EVERYONE, 7/2000, No. 1, pp. 31-50

In addition to the newspapers *Novice* (1843-1902), *Slovenec* (1873-1945), *Slovenski Narod* (1868-1943) and others, Slovene readers were informed about the 1875-1878 uprising in Bosnia and Hercegovina, the 1877-1878 Russian-Turkish war, and the 1878 Berlin Congress by the satirical paper *Brencelj* (1868-1875, 1877-1886), which was edited by Jakob Alešovec (1842-1901), a writer, playwright, publisher and newspaper reporter. The caricatures drawn in *The Brencelj* by a theology student Franc (Frančišek) Zorec (1854-1930), represent one of the rare Slovene artistic responses to the events in the Balkans. Others are Jurij Šubic's (1855-1890) illustrations, based on the epic and lyrical poems in the cycle *Raja* written by Josip Stritar (1836-1923).

UDK 338 (497.4 Celje) "1918/1923"
338 (497.4 Celje) "1939/1941"

HIMMELREICH Bojan, mag., arhivski svetovalec, Zgodovinski arhiv Celje, Trg Celjskih knezov 10, SLO-3000 Celje

PRESKRBLJENOST CELJA Z ŽIVILI V KRIZNIH ČASIH
Mikroštudija razmer v času po prvi in pred drugo svetovno vojno

ZGODOVINA ZA VSE, 7/2000, št. 1, str. 51-64

Članek na podlagi arhivskih in časopisnih virov ugotavlja stanje preskrbe s prehrano v Celju v času od konca prve svetovne vojne do leta 1923 in od začetka druge svetovne vojne v Evropi do napada na Jugoslavijo aprila 1941. V prvem je prisotna normalizacija stanja po času vojne, v kateri je sodelovala država; v drugem obdobju so motnje v preskrbi posledica vojne, ki se odvija drugod. V prvem so bili prebivalci z odmikanjem časa priče izboljševanju stanja preskrbe, v drugem je bilo obratno. V skladu s stanjem virov so prikazane rajonizacija in oblika racioniranja preskrbe s prehrano ter telesa, s katerimi so državna ali lokalna oblast ter zainteresirana javnost skušali vplivati na stanje na trgu.

UDK 796.032 : 327 "1980"
327 : 796.32 "1980"

BATAGELJ Borut, študent zgodovine, Na Livadi 5, SLO-5270 Ajdovščina

OLIMPIZEM V ZAČETKU LETA 1980
Od iger z bojkoti do direktnega spopada med supersilama

ZGODOVINA ZA VSE, 7/2000, št. 1, str. 65-71

Avtor se osredotoča na olimpijsko dogajanje v začetku leta 1980. Takrat lahko skozi časopisje opazamo dvojni boj med obema supersilama hladne vojne. Prvi boj je Carterjev poziv k bojkotu poletnih olimpijskih iger v Moskvi, zaradi sovjetske intervencije v Afganistanu, ki se je tudi udeležil. Drugi pa so športni boji na zimskih olimpijskih igrah v Lake Placidu, kjer je največ pozornosti pritegnil hokejski dvoboj za zlato med SZ in ZDA. Navkljub poizkusom zlorabe dvoboja je obračun vseeno izpadel v športnem duhu. Ugotovimo lahko, da je politika v času hladne vojne zlorabljala šport in olimpizem. V "olimpijski hladni vojni" kot v vsaki vojni ni bilo zmagovalca, bil je le poraženec - šport.

UDC 338 (497.4 Celje) "1918/1923"
338 (497.4 Celje) "1939/1941"

HIMMELREICH Bojan, M.A., Archival Councilor, Historical Archives of Celje, Trg Celjskih Knezov 10, SLO-3000 Celje

THE FOOD SUPPLY IN CELJE DURING THE DEPRESSION
Microstudy of Conditions in the Period after WWI and before WWII

HISTORY FOR EVERYONE, 7/2000, No. 1, pp. 51-64

Based on archival and newspaper sources, the article deals with the food supply situation in Celje in the period from the end of World War I to 1923, and from the beginning of World War I in Europe to the attack on Yugoslavia in April 1941. The first period is characterised by the normalisation of the situation after the war, which was partly also brought about through the agency of the state, while disturbances in the supply of food in the second period covered by the article are caused by the war which is taking place elsewhere. In the first period, the food supply and subsequently also the standard of living of the inhabitants improved as time progressed, while in the second period, we witness quite the opposite happening. Based on the preserved historical sources, the article shows how the districts were divided, the forms of food rationing that were implemented and

UDC 796.032 : 327 "1980"
327 : 796.32 "1980"

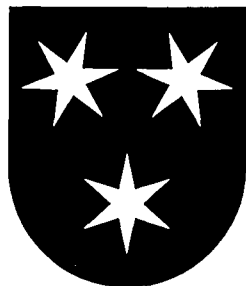
BATAGELJ Borut, History Student, Na Livadi 5, SLO-5270 Ajdovščina

THE OLYMPIC SPIRIT IN THE EARLY 1980's
From Olympic Boycotts to a Direct Conflict Between the Two Superpowers

HISTORY FOR EVERYONE, 7/2000, No. 1, pp. 65-71

The author focuses on the events related to the Olympic Games in the beginning of 1980. The newspapers of the time depict the ongoing two-way struggle between the two superpowers of the Cold War. The first "battle" was waged by Carter through his appeal to boycott the Summer Olympic Games in Moscow due to the Soviet armed intervention in Afghanistan - a boycott which was also carried out. The second major "sports battle" was waged at the time of the Winter Olympic Games in Lake Placid, where a hockey duel for the gold between the Soviet Union and the USA attracted massive attention amongst the public. Yet despite the numerous attempts to abuse the finals, the hockey game was nevertheless played in a sporting spirit. The article also reveals how the politics implemented in the Cold War period attempted on several other occasions to take advantage of sports

PREDSTAVITEV NA SPLETNI STRANI
JE OMOGOČILA

Mestna občina Celje
Zavod za informatiko

www.zgd.celje.si

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova 17, SI-3000 Celje,
tel. 03 42 86 412, www.zgd.celje.si

Založilo: Zgodovinsko društvo Celje

Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,
Igor Grdina, Tone Kregar, Marija Počivavšek, Andrej Studen,
Anton Šepetavc, Aleksander Žižek

Urednik: Andrej Studen

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Katarina Kobilica

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Branko Goropevšek

Sliko zunanje opreme hrani Pokrajinski muzej Celje

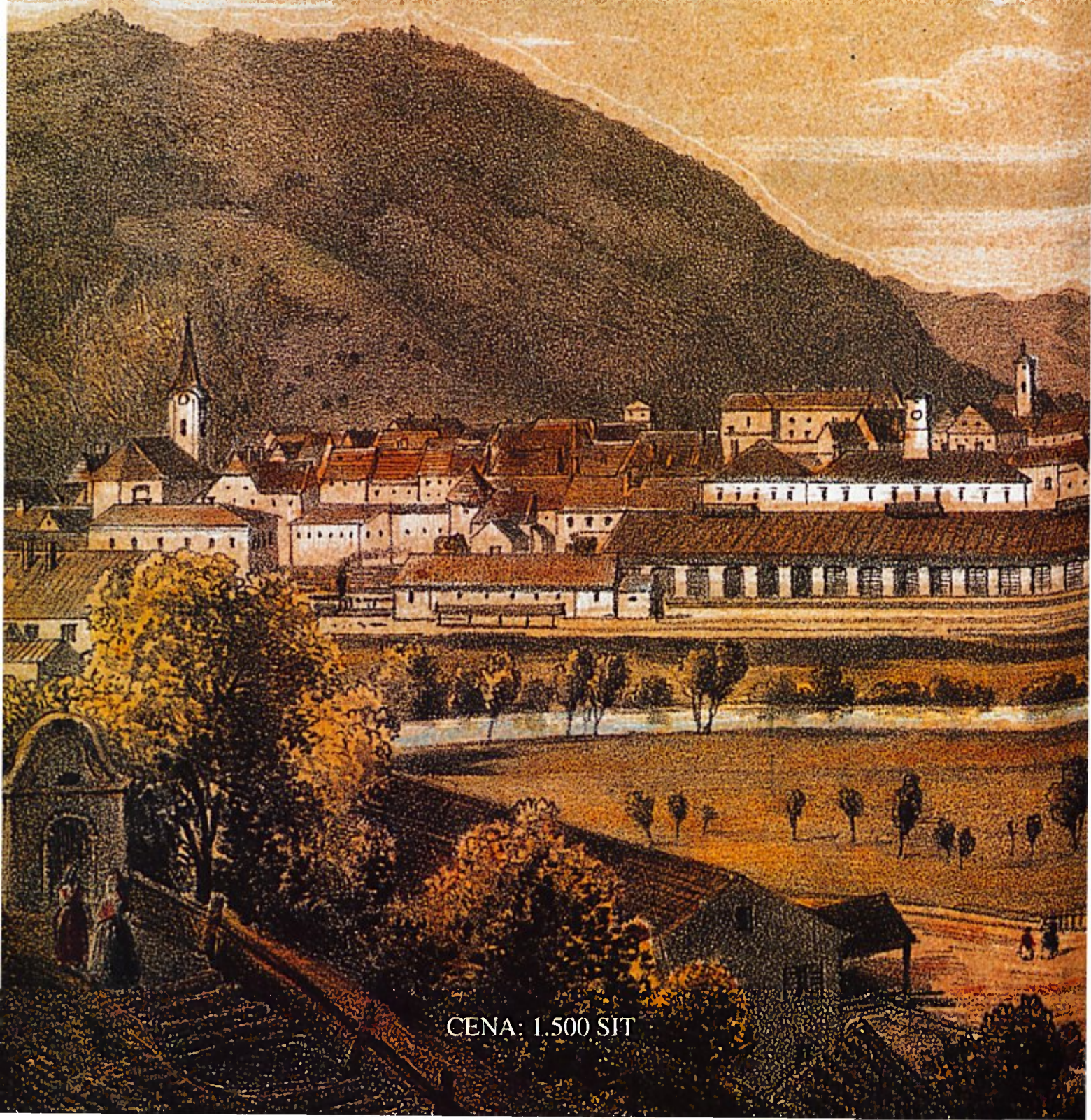
Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

ISSN 1318-2498

JANEZ CVIRN
IGOR GRDINA
DAMIR GLOBOČNIK
BOJAN HIMMELREICH
BORUT BATAGELJ

CENA: 1.500 SIT